

S. AHMEDOV, B. QOSIMOV,
R. QO'CHQOROV, SH. RIZAYEV

ADABIYOT

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARINING
5-SINFI UCHUN DARSLIK

I QISM

Ikkinchi nashr

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPAANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2011

Aziz o'quvchi!

Siz bu yildan boshlab «Adabiyot» darsini alohida o'qiy boshlayapsiz. Endi Ali-sher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi nomlari butun jahonga yoyilgan buyuk bobolarimizning hayot yo'llari bilan kengroq tanishasiz. Asarlaridan bahramand bo'lasiz. Ozodlik va mustaqillik yo'lida jonlarini fido etgan Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy va Usmon Nosirlarning Vatan va millat haqidagi o'tli satrlari qalbingizga cho'g' tashlashiga ishonamiz. Bugungi kunning ardoqli shoirlari Abdulla Oripov va Erkin Vohidovlarning xalqimiz shonli tarixidan hikoya qilib, porloq kelajagidan bashorat etuvchi go'zal she'r-u dostonlari, o'ylaymizki, sizning qalbingizga ham zavq va surur bag'ishlaydi.

Qo'lingizdagi «Adabiyot» kitobi shu bilan cheklanmaydi. Unda yurtimiz tarixi bilan bog'liq olis afsona va ertaklar, bobolar hikmatidan, xalqimizning o'z shoiridek bo'lib ketgan Sa'diy Sheroziy, noyob asarlari bilan dunyo adabiyotida yangi sahifa ochgan Ezop, H. K. Andersen, S. Ekzyuperi kabi adiblar ijodi bilan ham tanishasiz. Sizga ular zavq-u ilhomgina emas, ma'rifat va hikmat beradi. Go'zallik va donishmandlik olamiga ham olib kiradi.

Bu yo'lda bosgan qadamingiz qutlug' bo'lsin!

Taqri zchilar:

N.G'ULOMOVA, Respublika ta'lim markazi «Filologiya fanlari» bo'limining bosh metodisti;
F.UMAROVA, Toshkent viloyat pedagog xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti «Til va adabiyot ta'limi» kafedrası mudiri, p.f.n., dotsent;
G.XUDOYOROVA, Toshkent viloyati, Qibray tumanidagi 2- umumiy o'rta maktab o'qituvchisi.

Respublika maqsadli kitob jamg'armasi hisobidan ijara uchun chop etildi.

A 29

Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. I qism / S. Ahmedov, B. Qosimov, R. Qo'chqorov, Sh. Rizayev. – T.: «Sharq», 2011. – 176 b.

I. Ahmedov S. va boshq.

YDK 821.512.133(075)

BBK 83.(5U)ya72

ISBN 978-9943-00-160-2

Qimmatli farzand, o‘zingizning uch-to‘rt yasharlik paytingizni eslaysizmi? Yodingizda bo‘lsa, u paytlar televizorda beriladigan ko‘rsatuvlar sizni unchalik qiziqtirmasdi. Agar buni eslolmasangiz, ukalaringizni kuzating. Ular televizor tomosha qilishdan ko‘ra ertak eshitishni ko‘proq yaxshi ko‘radi. Buva va buvilar, ota-onalar har kuni aytaverib, ertaklari ham tugaydi. Eng qiziq ertaklar o‘nlab marotaba aytilsa ham bolajonlar jon qulog‘i bilan eshitaveradi. Ularga ertak voqealari yod bo‘lib ketadi. Lekin, baribir, bolalar ertak eshitishdan zerikmaydi.

Nega shunday? Nega oddiy gaplar emas, balki ertak va she‘rlar odamni bu qadar o‘ziga tortadi?

Keling, shu savolga birgalikda javob topaylik.

To‘rt yildan buyon maktabga qatnab bilib oldingizki, odam bolasi o‘zining fikrlay olishi bilan boshqa mavjudotlardan farq qiladi. U nafaqat fikrlaydi, balki bu fikr-o‘ylarini so‘zlar orqali boshqalarga ham bildira oladi.

Odamlar fikrlar ekan, bir narsani boshqasiga solishtiradi. Mana shu solishtirish paytida obrazli (timsolli) fikrlash hodisasi yuz beradi.

«Obrazli fikrlash» degan gap sizga sal og‘irlik qilayotgan bo‘lsa, buni bir-ikki misol bilan tushuntiramiz.

Jajji ukalaringizning tiliga, xatti-harakatlariga e‘tibor bering. Ular osmondagi bulutlarga qarab sizga goh chopib borayotgan otni, goh ulkan odam qiyofasini ko‘rsatadilar. Bir bola barg ustida sudralayotgan ipak qurtini har kuni qishlog‘ining chekkasidan o‘tadigan poyezdga o‘xshatsa, boshqa bola bahorda lolaqizg‘aldoq bilan qoplangan dalalarni qip-qizil gilamga qiyoslaydi. Bolajonlar loydan kulcha, qumdan uy, plastilindan qushcha yasar ekan, yodiga o‘sha narsalarning surati – timsolini keltiradi. Qo‘lidagini xayolidagiga o‘xshatib yasashga urinadi.

Ertaklarda mana shunday obrazli fikrlashning rang-barang ko‘rinishlari aks etadi. Ertak qahramonlari ko‘z oldingizda go‘yo jonlanadi, turli sarguzashtlarni boshdan kechiradi. Voqealar shunday qiziqarli hikoya qilinadiki, o‘zingizni xuddi ularning ishtirokchisidek his qilasiz.

Demak, odamlarda bir narsani ikkinchi bir narsaga qiyoslash, hamma narsani so‘z yordamida jonlantirishga moyillik, so‘z san‘atiga – adabiyotga qiziqish azaldan bor ekan, degan xulosaga kelsak bo‘ladimi? Albatta, bo‘ladi!

Ana endi ertak, she‘r, hikoya ko‘rinishida namoyon bo‘ladigan adabiyot – so‘z san‘atining o‘zi nima, u qanday ehtiyojdan paydo bo‘ladi, degan savolga javob izlab ko‘raylik.

Sal avval «odam o‘zining fikrlay olishi bilan boshqa mavjudotlardan farq qiladi» dedik. Fikrlaydigan insonga esa xayolga berilish, orzu qilish, agar maqsadlariga erisha olmasa, armon chekish singari juda ko‘p xususiyatlar ham xosdir.

Tarix to‘g‘risidagi hikoyalardan bir narsani bilib oldingiz. Ya‘ni ibtidoiy odamlar o‘zini o‘rab turgan tabiat hodisalari qarshisida ancha ojiz edilar. Boshqa mavjudotlarning imkoniyatlari odamlarning havasini keltirardi. Inson baliqdek suv ostida suzishni, qushlardek osmonda uchishni orzu qilmasdi, deb o‘ylaysizmi? Albatta, orzu qilardi.

Yoki bo‘lmasa, yo‘lsizlikdan qiynalgan odamlar ko‘z ochib yumguncha o‘zlari intilgan manzillarga borib qolishni juda-juda istardi. Sovuq o‘lkalarda yashaydigan odamlar quyoshning iliq nurlariga qancha talpinishsa, sahroda hayot kechiradiganlari esa bag‘rida sharqirab suvlar oqib yotadigan yashil vodiylarni ko‘rgilari kelardi.

Biroq orzu-xayol bor edi-yu, uni ro‘yobga chiqarish oson emas edi. Odamlar bu orzulariga hayotda yetisha olmasa ham xayolda yetishishga, ular to‘g‘risida turli hikoyalar to‘qib, o‘zlarini yupatishga kuchli ehtiyoj sezardi. Bu orzu-istaklarga to‘la hikoyalar keyinchalik ertak, afsona, rivoyat degan nomlar oldi.

Demak, adabiyot insonning orzu-xayoli, umid va armonlarini

badiiy soʻz yordamida ifoda etishi ekan-da. Adabiyotning asosiy quroli esa badiiy soʻz hisoblanadi.

Adabiy asarlarni oʻqigach, har kungi koʻrayotgan olamingizning naqadar rang-barang ekaniga eʼtibor bera boshlaysiz. Jonsiz narsalarga jon kirgandek, bir joyda qimirlamay turgan narsalar «oyoq chiqarib yurayotgandek» boʻladi. Demak, siz dunyo nafasat bilan yaratilganiga, undagi har bir narsaga goʻzallik qidirib boqish lozimligiga iqror boʻlasiz.

Shu oʻrinda Oʻzbekiston xalq shoiri Muhammad Yusufning qoʻshiqqa aylanib ketgan «Vatanim» nomli sheʼridagi quyidagi misralarni eslaymiz:

Shodon kunim gul otgan sen,
Chechak otgan izimga,
Nolon kunim yupatgan sen,
Yuzing bosib yuzimga.
Singlim deymi,
Onam deymi,
Hamdard-u hamxonam deymi,
Oftobdan ham oʻzing mehri
Iligʻimsan, Vatanim.

Vatanni onaga qiyoslashlarini, uni «ona-Vatan» deb atashlarini koʻp eshitgansiz. Shoir oʻz sheʼrida mana shu tushunchaga goʻyo jon baxsh etadi. Vatan suratini farzandiga mehri cheksiz ona siymosida chizadi.

Kimdir koʻnglingizni ogʻritganida, koʻzlaringizga yosh toʻlib koʻchadan kirganingizda onangiz sizni qanday yupatishini eslang. Shoir uchun Vatan ham xuddi shunday – dunyo tashvishlari uni «nolon» holga solganida – qalbini tirnaganida Vatan yuzlarini uning yuziga bosadi, yupanch beradi.

Bunday misralar bagʻriga jo boʻlgan badiiy goʻzallik sizning ham koʻnglingizga koʻchishi tabiiydir. Goʻzallikdan bahra olarkansiz,

Vatanga bo'lgan mehringiz yanada ortadi, unga munosib farzand bo'lish istagingiz kuchayadi.

Adabiy asarlar faqat badiiy didingizni o'stiribgina qolmay, bilimlaringizning kengayishiga, boyishiga ham xizmat qiladi.

Masalan, tarixiy mavzuda yozilgan asarlarni o'qib, avvalo o'zbek xalqi, qolaversa, boshqa millatlar o'tmishini ham yaqqol ko'z oldingizga keltirasiz. Bundan ming yillar ilgari yashagan ajdodlarning turish-turmushi, orzu-o'ylari, hayotiy mashaqqatlarini his qilasiz.

Bir narsani yoddan chiqarmangki, odamzod yaralganidan buyon adabiyot unga hamrohlik qiladi. Ijodkor adabiy asar bag'riga o'zining fikr-o'ylari, orzu-armonlarini to'kib solsa, boshqa bir odam ularni eshitib yoki o'qib behad ta'sirlanadi. U ham ijodkor dardiga oshno bo'ladi, o'zgalar tuyg'ularini his etishni o'rganadi.

Badiiy asarlar insonning ma'naviy kamol topishida beqiyos ahamiyatga egadir. Odam onadan tug'iliboq o'z-o'zidan ma'naviyatli, ma'rifatli bo'lib qolmaydi, to'g'rimi? Kishi bu fazilatlarga tinimsiz o'qib-o'rganish, ustozlar ta'limini olish, hayotni chuqur kuzatib, ibratli tajribalar to'plash orqaligina ega bo'ladi. Mana shu jarayonda adabiyotga murojaat qilish nihoyatda katta samara beradi.

Poytaxtimiz Toshkentning markazida joylashgan O'zbekiston Milliy bog'iga ulug' mutafakkir Alisher Navoiy haykali o'rnatilgan. Uni o'rab turgan moviy gumbaz ostiga shoirning quyidagi misralari bitilgan:

Olam ahli, bilingizkim, ish emas dushmanlig',
Yor o'lung bir-biringizgaki, erur yorlig' ish.

Shoir tomonidan bu misralar yozilganiga besh yuz yildan ortiqroq vaqt o'tdi. Bugun televizorni qo'ysangiz, dunyoning hali u, hali bu chekkasida bombalar portlayotganiga, o'nlab, yuzlab kishilar bir-birlarini qurbon qilayotganiga guvoh bo'lasiz. O'sha janglar, janjallar oqibatida azob chekayotgan begunoh odamlar ham xuddi sizdek tirik jon ekanini o'ylarkansiz, Navoiy bobomiz naqadar haq ekanini

ich-ichdan his qilasz. Toki dunyoda kishilarning bir-birlariga dushmanlik qilishlari to'xtamas ekan, shoirning bu tashvishli chaqirig'i o'z ahamiyatini saqlab qolishi aniq. Zero, yurtboshimiz Islom Karimov o'zining «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida ta'kidlaganidek, «Adabiyot, so'z san'ati azaldan xalq qalbining ifodachisi, haqiqat va adolat jarchisi bo'lib keladi».

Adabiy asarga bir qiziqib qolgan kishini undan ayirib olish nihoyatda qiyin. Shaharlik bolalar avtobus yoki metroda o'qishga ketayotganida, qishloqlik o'quvchilar esa anhor bo'ylari yoki dala-dashtlarda boshini kitobdan ko'tarmay o'tirgan aka-opalarini ko'p uchratgan bo'lsalar kerak. Qiziqib ko'ring-a, ular qanday kitob o'qishayotgan ekan. Ishonavering, ularning aksariyati badiiy kitoblar bo'ladi!

Xo'sh, nega badiiy asarlar kishilarni bunchalik qiziqtiradi?

Gap shundaki, bu kitoblarda xuddi sizdek, aka-ukalaringiz, opa-singillaringiz, ota-onangizdek odamlarning taqdiri hikoya qilinadi. Dunyoda esa insonning taqdiridan qiziqroq narsaning o'zi yo'q.

E'tibor bering: ertaklardagi qushlar-u hayvonlar ham xuddi odamdek gapirgani, bir-birlari bilan muomala qilgani, nimalarnidir talashib-tortishgani-yu, nimadandir ayrilib jazolangani uchun sizga qiziqarlidir.

Masalan, tabiatdagi tulki aslida ayyor bo'lmasligi mumkin, biroq u ertakda o'ta ayyor-hiylakor kishilarning timsoliga aylanadi. Xuddi shunday gapni yalqov, tepsa-tebranmas ayiq to'g'risida ham, dovyurak, chapdast yo'lbars haqida ham aytsa bo'ladi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, go'yo hayvonlar to'g'risidagidek bo'lib ko'ringan ertaklar, masallar ham aslida odamlar haqida ekan. Shu tufayli ham ular o'quvchilarni o'ziga jalb qilgan ekan.

Adabiy asarlar turli-tuman shaklda, uslubda yaratiladi.

Katta-kichik she'rlar, she'riy masallar, ballada va dostonlar bir bo'lib adabiyotning *she'riyat* degan turini hosil qiladi. Ularning barchasi ohangdor she'riy usulda shoirlar tomonidan yaratiladi.

Ertaklar, hikoya va ocherklar, qissa va romanlar birlashib, so'z

san'atining *nasr* deb atalgan turini tashkil etadi. Nasriy asarlarni nosirlar, ya'ni yozuvchilar ijod qiladi. Nasriy asarlar she'riy yo'l bilan emas, balki oddiy hikoya usulida yoziladi.

Adabiyotning yana bir turi – *dramaturgiya* deb nomlanadi. Bu turga kichik sahna asarlari bo'lmish intermediyalardan tortib yirik drama, komediya, tragediya singari sahna tomoshalari kiradi. Muallif – dramaturgning ixtiyoriga ko'ra bu asarlar she'riy yo'l bilan ham, nasriy yo'l bilan ham yozilishi mumkin.

Haqiqiy adabiyot vaqtda ham, hududda ham chegara bilmaydi. Ya'ni qachon va qaysi tilda yaratilgan bo'lmasin, ezgulikni, o'lmas go'zalliklarni tarannum etgan asarlar barcha avlod va xalqlarga birdek qadrli bo'lib qolaveradi. Deylik, «Alpomish» yoki «Odissey» (qadimgi yunon adibi Homer asari) dostonlari yaratilganidan beri oradan ming yillar o'tgan bo'lsa-da, hali hamon o'quvchilarni hayajonga solaveradi. Nemis shoiri Gyote asarlarini o'zbeklar qanchalik qiziqish bilan mutolaa qilsalar, Bobur Mirzoning «Boburnoma» kitobini nemislar shunchalik diqqat bilan o'qib-o'rganadilar.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, adabiy asarda faqat go'zal tashbihlar o'rin olibgina qolmay, balki juda boy ma'naviy-ma'rifiy, hatto ilmiy ma'lumotlar ham istagancha topiladi. Shu ma'noda har qanday xalq to'g'risidagi eng to'g'ri va ta'sirchan ma'lumotni o'sha xalqning badiiy adabiyotidan olsa bo'ladi. Demak, adabiyotni, hech ikkilanmasdan, millatning tarjimai holi deb e'zozlasak ham arzir ekan.

Siz, muhtaram o'quvchi, bugundan boshlab mana shunday muhim va mo'tabar san'at turining mo'jizakor olamiga sayohatga chiqasiz. Yozuvchi-shoirlar hayoti hamda ularning asarlari bilan tanishish orqali o'zbek va boshqa qator xalqlarning taqdiri, ko'hna va yaqin tarixi, madaniyati, urf-odatlarini yaqindan bilish imkoniyatiga ega bo'lasiz. Hozirgacha sizga tanish bo'lmagan yuzlab qahramonlar juda yaqin kishingizga, do'stingizga aylanishi mumkin. Ishonamizki, siz bunday imkoniyatdan, albatta, foydalanasiz va adabiyot atalmish so'z san'atini o'zingizga doimiy hamroh qilib olasiz.

Savol va topshiriqlar

1. Hozirga qadar o'qigan adabiy asarlardan qaysi biri sizga eng kuchli ta'sir qilgan? Bu ta'sirning sababi nimada, deb o'ylaysiz?
2. Ko'chalar, metro bekatlari, teatrlar, shahar va qishloqlar, turli davlat mukofotlarining ko'pchiligi shoir-yozuvchilar nomiga qo'yilishining sababi nimada ekan?
3. Adabiy asar bilan o'qituvchingiz darsi o'rtasida qanday o'xshash va farqli tomonlar bor? Fikringizni aniq misollar bilan tushuntirishga harakat qiling.
4. Adabiyot kishining didi, axloqi, bilimlari boyishiga kuchli ta'sir ko'rsatishini biror asar misolida isbotlashga urining.
5. Adabiyot daftaringizga ulug' kishilarning so'z, adabiyot va kitob o'qishning ahamiyati to'g'risida aytgan hikmatlaridan beshtasini topib yozib keling va sinfdoshlaringizga o'qib bering.

MAQOLLAR

Maqol deb eshitgansiz, albatta. Kishilar uni ko‘pincha, o‘zaro suhbatda, bir-birlari bilan gaplashganlarida ishlatadilar. O‘zingiz ham uni necha martalab ishlatgansiz, faqat e‘tibor qilmagansiz.

Maqol ibratli so‘zdir. Shunday so‘zki, so‘zga husn beradi, fikrni tushunib olishni osonlashtiradi, uni yorqin, ta’sirchan qiladi. Shuning uchun ham maqol odamlar nutqida har doim hamroh bo‘ladi. Kimki uni ko‘p ishlatsa, o‘shaning nutqini shirali deydilar va diqqat bilan eshitadilar. Shu sababli, maqollar badiiy adabiyotda, ya’ni she’r va dostonlarimizda, hikoya va romanlarimizda ham ko‘p ishlatiladi. Hatto, boshidan oxirigacha maqol bilan yozilgan asarlarimiz ham bor. Masalan, Gulxaniy degan shoir butun bir asarini «Zarbulmasal» deb nomlagan. Unda yapaloqqush va boyo‘g‘lining quda-andachilik mojarolari tasvirlangan bo‘lib, ular tilidan 400 dan ortiq maqol keltiriladi. Ko‘ryapsizki, maqolda gap ko‘p.

«Maqol», aslida arabcha, «so‘z» degan ma’noni bildiradi. Uni «otalar so‘zi» ham deydilar. Bunday nomlash maqolni tushunishni osonlashtiradi. Haqiqatan ham, u ota-bobolarimizning qadim-qadimlardan ishlatib kelgan so‘zlari. Shu paytgacha eskirmay kelgan, unutilmagan so‘zlaridir.

Zamon o‘tishi bilan ko‘p so‘zlar eskiradi. O‘rniga yangisi keladi. Vaqti kelib, o‘sha yangisi ham o‘zgaradi, o‘rniga boshqasi keladi. Masalan, «qo‘l»ni bir vaqtlar «al» deyishgan. Hozir buni yoshlar emas, kattalar ham tushunmaydilar. Til-adabiyot bilan shug‘ullanuvchilargina biladilar. «Dunyo»ni «ochun», «kitob»ni «bitik» der edilar. Ko‘ryapsizki, hamma narsa o‘zgarishda ekan. Maqollar ham o‘zgaradi, lekin juda sekin o‘zgaradi. So‘zlari o‘zgarganda ham maqsadi, mazmun-mohiyati o‘zgarmaydi.

Xo'sh, shunday qilib, maqol degani nima ekan?

Maqol ota-bobolarimizning uzoq yillar davomida ko'rgan-kechirganlari, tajribalari asosida kelgan xulosa so'zlaridir. Masalan, «Ona yurtning omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas», deymiz. Bu so'zlar zamirida vatanidan ayrilib, musofirlikning achchiq alamlarini tortgan kishining, begona yurtlarda, notanish odamlar orasida vatansizlikdan rangi ro'yi somon (sariq) bo'lgan kishining achchiq iztiroblari yotibdi. Yo bo'lmasa, «O'zgalar yurtida sulton bo'lguncha, o'z elingda cho'pon bo'l» degan maqolni oling. Bu so'zlar tagida ham achchiq tajribalar, boshdan kechirishlar yotibdi. Beixtiyor shoh va shoir bobomiz Bobur yodga tushadi. Hindistonday katta mamlakatga podshohlik qilgan kishi yurtdoshlari Andijondan qovun olib borganlarida yig'lagan edi. Haqiqatan ham, Vatan mehridan kuchli narsa dunyoda yo'q.

Maqol yana qanday belgi-xususiyatlarga ega bo'ladi?

Maqolda fikr aniq, xulosa tugal, ifoda lo'nda bo'lishi lozim. Va, albatta, ibratli fikr aytilishi talab etiladi, bu ibratli fikr hukm shaklida bo'lishi kerak. Bularning hammasini yuqoridagi misollarda ko'rish mumkin.

Ko'plab maqollarda ichki qofiya bo'ladi. Masalan, yuqoridagi ikki misolning birinchisida «omon» bilan «somon», ikkinchisida «sulton» bilan «cho'pon» o'zaro ohangdosh, ya'ni qofiyadoshdir. Shu jihatdan ular topishmoqlarga o'xshab ketadilar. Masalan, «Pak-pakana bo'yi bor, yetti qavat to'ni bor», desak, bu yerda ham «bo'yi» va «to'ni» so'zlari qofiyadosh. Shunga qaramay, u maqol emas. Chunki unda xulosa yo'q. Hukm yo'q. Unda sirlilik bor. Unda hamma so'zlar bir narsani bекitishga qaratilgan. U narsaning belgilari berilyapti, xolos. Maqolda esa, aksincha, xulosa beriladi.

Maqol she'riy shaklda ham bo'lishi mumkin.

Masalan:

Oltovlon ola bo'lsa,
Og'zidagini oldirar.
To'rtovlon tugal bo'lsa,
Tepadagini endirar.

Maqol birlik, o'zaro ittifoqlik haqida. Bir kishining olti o'g'li bo'lsa-yu, ular bir-birlari bilan ahil bo'lmasalar, og'zilaridagini oldiradilar. Ularni istagan odam xafa qilaverishi mumkin. To'rt aka-uka ahil bo'lsalar, ular ko'p ish qila oladilar. Ya'ni ahillik bo'lsa, oz odam bilan ham katta ishlar qilish mumkin. Ahillik bo'lmasa, ko'p kishi bilan ham hech ish qila olmayсан. Bu – ma'nosi.

Ifodaga kelsak, «oltovlon» ko'pchilikni, «to'rtovlon» ozchilikni anglatyapti. «Ola bo'lmoq» noahillikni, «tugal bo'lmoq» ahillikni bildirmoqda. «Og'zidagini oldirmoq» bor narsalarini boy berib qo'ymoq, «tepadagini endirmoq» qiyin, murakkab ishlarni ham osongina hal qilmoq ma'nolarini anglatyapti.

Maqolda o'sha xalqning tarixi, urf-udumi, turmush tarzi, fe'l-atvori, ruhiyati, qo'yingki, butun borlig'i aks etadi. Shunga ko'ra, maqollar xilma-xil mavzularda bo'lishi mumkin. Masalan, do'stlik, vatan, mehnat, ilm-hunar egallash, botirlik, saxovat, adolat va hokazo.

Maqollarda ko'pincha so'zlar ko'chma ma'noda ishlatilgan bo'ladi. Ularni o'z ma'nosida tushunsak, kutilgan ma'no chiqmaydi. Masalan, «Yer haydasang, kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda» maqolidagi so'zlar o'z ma'nosida qo'llangan. Lekin «Qazisan, qartasan – axir aslingga tortasan», «Olmaning tagiga olma tushadi», «Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimaydi» kabi ma'no jihatidan bir-biriga juda yaqin bo'lgan maqollarda so'zlar o'z asl ma'nosida emas. Ularda gap aslida «qazi-qarta», «olma», «qarg'a» haqida emas, odam va uning fe'l-atvori haqida. Shuning uchun ham ular ko'chma ma'noda ishlatilmoqda deymiz.

Aziz farzand, xalq maqollari – boyligimiz. Ota-bobolarimizning siz bilan bizga qoldirgan xazinalaridan biridir. Ularni izlab toping, sevib o'rganing. Kerak o'rinlarda foydalanishni odat qiling. Shunda ular butun umringiz davomida hamrohingiz bo'ladi. Har bir gapirgan gapingizning salmog'i oshadi. Sermazmun, ta'sirchan, keskir bo'ladi. El orasida obro'yingiz yuksaladi.

MAQOLLARDAN NAMUNALAR

Bilim baxt keltirar.

Ilmsiz – bir yashar,
Ilmli – ming yashar.

Ona yurtiing – oltin beshiging.

Izzat tilasang, ko‘p dema,
Sihat tilasang, ko‘p yema.

Do‘st bo‘lsang, do‘stingning
aybini tuzat.

Duo bilan el ko‘karar,
Yomg‘ir bilan yer ko‘karar.

Kishi yurtida shoh bo‘lguncha,
O‘z yurtiingda gado bo‘l.

Yeridan ayrilgan yetti yil yig‘lar,
Elidan ayrilgan o‘lguncha yig‘lar.

Tilni bilish – dilni bilishga yo‘l
ochar.

Qunt bilan o‘rgan hunar,
Hunardan rizqing unar.

Aql – yoshdan, odob – boshdan.

Bulbul chamanni sevar,
Odam – Vatanni.

Daraxtni yer ko‘kartiradi,
Odamni el ko‘kartiradi.

Ona yurtiing omon bo‘lsa,
Rangi ro‘ying somon bo‘lmas.

Xalqqa xizmat – oliy himmat.

El qo‘risang, o‘zarsan,
Qo‘rimasang, to‘zarsan.

Vataniing tinch – sen tinch!

Er yigit – elda aziz.

Birni sochsang yerga,
Mingni berar elga.

Bugungi ishni ertaga qo‘yma!

Vaqtiing ketdi – naqding ketdi.

Yer – to‘ydirar, o‘t – kuydirar.

Mehnat, mehnatning tagi rohat.

Oltin o‘tda bilinar,
Odam – mehnatda.

Eksang, o‘rasan.

Yurgan – daryo,
o‘tirgan – bo‘yra.

Qimirlagan qir oshar.

Qolgan ishga qor yog‘ar.

Ko‘kka boqma, ko‘pga boq!

Ko‘pdan ayrilganni bo‘ri yer.

Ko‘pdan quyon qochib
qutulmas.

Aybsiz do‘st axtargan,
do‘stsiz qolar.

Ilm – dilning chirog‘i,
Maktab – ilm chorbog‘i.

Birlashgan o‘zar,
Birlashmagan to‘zar.

Bo‘linganni bo‘ri yer,
Ayrilganni ayiq yer.

Do‘st achitib gapirar,
Dushman – kuldirib.

Do‘st do‘stni kulfatda sinar,
Odam odamni mehnatda sinar.

Yolg‘iz otning changi chiqmas,
Changi chiqsa ham, dong‘i
chiqmas.

Oltovlon ola bo‘lsa,
Og‘zidagini oldirar.
To‘rtovlon tugal bo‘lsa,
Tepadagini endirar.

Bilagi zo‘r birni yiqar,
Bilimi zo‘r mingni yiqar.

Kitob – bilim manbayi.

Olim bo‘lsang, olam seniki!

Tikansiz gul bo‘lmas,
Mashaqqatsiz – hunar.

Olqish olgan omondir,
Qarg‘ish olgan yomondir.

Hunarli kishi och qolmas.

Avval o‘yla, keyin so‘yla!

Aql bozorda sotilmas.

Otalar so‘zi – aqlning ko‘zi.

O‘ylamay qilingan ish,
Boshga keltirar tashvish.

Aytilgan so‘z – otilgan o‘q.

Arslon izidan qaytmas,
Yigit – so‘zidan.

Ko‘ngli ochiqning qo‘li ochiq,
Qo‘li ochiqning yo‘li ochiq.

Er yigitni nomus o‘ldiradi.

Do‘sting ming bo‘lsa ham – oz,
Dushmaning bir bo‘lsa ham –
ko‘p.

Oltin olma, olqish ol,
Olqish oltin emasmi?!

Sinamagan otning sirtidan o‘tma!

To‘qayga o‘t tushsa,
ho‘l-u quruq baravar yonadi.

O‘zingga ehtiyot bo‘l,
Qo‘shningni o‘g‘ri tutma!

Bir kun urush bo‘lgan uydan
qirq kun baraka ketar.

Ota rozi – Xudo rozi.

Mehmon – otangdan ulug‘.

O‘g‘li borning o‘rni bor,
Qizi borning qadri bor.

Qatorda noring bo'lsa,
yuking yerda qolmaydi.
Qush uyasida ko'rganini qiladi.

Bir kun tuz ichgan joyingga
qirq kun salom qil!

Kattaga hurmatda bo'l,
Kichikka izzatda bo'l!

O'ynab gapirsang ham,
o'ylab gapir!

Zar qadrini zargar biladi.

Uying tor bo'lsa ham,
ko'ngling keng bo'lsin!

Bilgan topib gapirar,
Bilmagan – qopib.

Tilga ixtiyorsiz –
Elga e'tiborsiz.

Chin so'z – mo'tabar,
Yaxshi so'z – muxtasar.

Yaxshi bilan yursang,
Yetarsan murodga.
Yomon bilan yursang,
Qolarsan uyatga.

Qarisi bor uyning zari bor.
Kishining hurmati o'z qo'lida.
Betga aytganning zahri yo'q.

Boshingga qilich kelsa ham
to'g'ri so'zla!

Yetti o'lchab, bir kes.

Qalovini topsang, qor yonar.

Qoqilsang, toshdan o'pkalama!

Har ishning o'z vaqti bor.

Yotib yeyishga tog' ham
chidamaydi.

Non ham non, uvog'i ham non.

Toma-toma ko'l bo'lur,
Hech tommasa cho'l bo'lur.

Bir azobning bir rohati bor.

Oyning o'n beshi qorong'i bo'lsa,
o'n beshi yorug' bo'ladi.

Maqtanma g'oz, hunaring oz!

Nonni katta tishlasang ham,
gapni katta gapirma!

Bemaza qovunning urug'i ko'p.

O'roqda yo'q, mashoqda yo'q,
xirmonda hozir.

Baxilning bog'i ko'karmas.

Tani sog'lik – tuman boylik.

Jahl – dushman, aql – do'st.

Sayoq yurgan tayoq yeydi.

Afting qiyshiq bo'lsa,
oynadan o'pkalama!

Burgaga achchiq qilib,
ko'rpangni kuydirma!

Asal aynimas, sariyog‘ sasimas.

Birni ko‘rib, fikr qil,

Birni ko‘rib, shukur qil.

Birovga choh qazigan,

o‘zi yiqilar.

Nimani qilsang xor,

Shunga bo‘lasan zor.

O‘zingga ravo ko‘rmaganni

o‘zgaga ham ravo ko‘rma!

O‘zingni er bilsang,

O‘zgani sher bil!

Nazariy ma’lumot

XALQ OG‘ZAKI IJODI TUSHUNCHASI

Xalq og‘zaki ijodi – mehnatkash omma ijodi, xalq san’atining boshqa, ya’ni musiqa, teatr, raqs, o‘yin, tasviriy va amaliy san’at kabi turlaridan o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan og‘zaki so‘z san’atidir.

Xalq og‘zaki ijodi – insoniyatga tengdosh eng qadimiy san’at. Har bir xalqning og‘zaki ijodi o‘sha xalqning fe’l-atvori, estetik didi, ruhiyati, urf-odat va an’analari, orzu-intilishlari, geografik sharoiti va tabiatini aks ettiruvchi o‘ziga xos ko‘zgudir. Biz ana shu ko‘zgu vositasida olamshumul ezgu niyatlar, insoniy fazilatlar, yovuzlik, zulm, adolatsizlikka qarshi nafrat tuyg‘ularini ko‘ramiz.

Og‘zaki so‘z san’ati «folklor» yoki «xalq og‘zaki poetik ijodi» atamaları bilan ifodalanadi. «Folklor» atamasi ilk bor XIX asr tadqiqotchisi Vilyam Toms tomonidan 1846- yilda qo‘llangan bo‘lib, «folk» – xalq va «lor» – bilim, donolik, donishmandlik, ya’ni «xalq bilimi», «xalq donoligi», «xalq donishmandligi» demakdir. Xalq og‘zaki ijodini o‘rganuvchi fan folklorshunoslik deb ataladi.

Xalq ijodiyotining yaratilishi va yashash tarzi og‘zaki usulda amalga oshadi. Ya’ni bunday asarlar og‘zaki ravishda ijro etilishi sababli ularning mazmuni va shakli o‘zgarishi, unga yangi qismlar qo‘shilishi yoki biron-bir qismi tushib qolishi mumkin.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi eng qadimiy san’atlardan biri bo‘lib, u jahon xalqlari poetik ijodi taraqqiyotida alohida o‘rin egallaydi. O‘zbek folklorida turlar va janrlar quyidagicha tashkil topgan:

Epik tur – mif, afsona, rivoyat, ertak, naql, latifa, lof, terma, dos-ton va boshqalar.

Lirik tur – marosim folklorining deyarli barcha ko‘rinishlari, bolalar folklorining ko‘pgina turlari, qo‘shiqning hamma xillari, ashula va shu kabilar.

Dramatik tur – og‘zaki drama, qo‘g‘irchoq o‘yin, askiya, xalq teatrlari va shu kabilar.

Maxsus tur – maqol, matal, topishmoq kabilar.

Xalq og‘zaki ijodi asrlar davomida misqollab to‘plangan, ne-ne sinovlardan o‘tgan, insonlarga hamisha madad bo‘lib kelgan noyob xazinadir. Bizning vazifamiz ana shu xazinani ko‘z qorachig‘idek asrash va yanada boyitish hisoblanadi.

TOPISHMOQLAR

Barcha xalqlar og‘zaki ijodining eng sevimli, qiziqarli va o‘ziga xos turi topishmoqlar hisoblanadi. Topishmoqlarni ba‘zan «topmacha», «jumboq», «matal» deb atashgan. Mumtoz adabiyotda ular «chiston» ham deyiladi. Topishmoq hammabop ommaviy janrdir. Ularda xalq hayotining barcha qirralari – turmush madaniyati, urf-odatlar va boshqa jihatlari, inson va uni o‘rab olgan olam o‘xshatishlar, taqqoslashlar, savollar vositasida ifodalanadi. Topishmoqda yashirin ma‘no ko‘pincha majoziy shaklda keltiriladi, aniqrog‘i, narsa nomi biron-bir qush, hayvon, buyum, o‘simlikka qiyoslangan holda beriladi. Topishmoqni yechmoqchi bo‘lgan kishi unda keltirilgan ko‘chma belgilarini xayolida mantiqan solishtiradi va uni hayotdagi belgilarga to‘g‘ri kelishiga qarab javobni topadi. Topishmoq, avvalo, aqlni chiniqtiradigan, ayniqsa, bolalarni yoshlikdan mantiqiy fikrlashga undaydigan tarbiya vositasi bo‘lsa, ayni paytda ko‘ngilochar o‘yin ham hisoblanadi. Topishmoqni aytilgan vaqtda yecha olmagan kishi «jazolanadi». Topishmoqning javobi uchun «shahar» yoki «qishloq» beradi.

Topishmoqlar kishining tasavvuri va tafakkurini o‘stiradi, ayniqsa, bolalarni topag‘on bo‘lishga, hozirjavoblikka o‘rgatadi.

Topishmoqlar nasriy va she'riy shaklda ixcham, sodda va ravon, qofiyali uslubda to'qiladi. Ular o'zida yashiringan predmetlar miqdoriga qarab bir va bir necha misrali bo'lishi mumkin. Topishmoqlarda narsalarning sifati, belgilari, o'xshashligi, mayda unsurlari batafsil ta'rif qilinadigan bo'lsa, ular ikki, uch, to'rt va undan ko'p misralarda ifodalanadi. Bulardan tashqari qochiriqlar, ramziy obrazlar, mubolag'ali so'zlar ko'paygan sari topishmoqlar hajmi oshib boradi. Topishmoqlarda o'xshatish, sifatlash, mubolag'a, kichraytirish, metafora, jonlantirish kabi badiiy tasvir vositalari va usullaridan keng foydalaniladi.

Topishmoqlar tuzilishiga ko'ra bir yoki bir necha predmetli bo'lishi mumkin. Masalan, «Qoziq ustida qor turmas» (tuxum). Ushbu topishmoqda bir predmet – tuxum o'zining rangiga ko'ra qorga, shakli jihatidan o'tkir uchli narsa «qoziq» ustida turolmaydigan suyri (ellips)ga o'xshatilyapti. «O'zi bir qarich, soqoli qirq qarich» (igna) topishmog'i ham bir predmetli bo'lib, ignani anglatadi. Undan o'tkazilgan uzun ip soqolga o'xshatilyapti. Topishmoqlarning bir necha predmet yashiringan turlari ham bo'ladi. Masalan, «Bir daraxtda o'n ikki shox, har shoxda o'ttiz yaproq – bir yog'i qora, bir yog'i oq» topishmog'ining javobi yil (daraxt), o'n ikki oy (shox), o'ttiz kun (o'ttiz yaproq), o'ttiz kecha va kunduz (bir yog'i qora, bir yog'i oq).

Topishmoq shunday ajoyib janrki, unda g'ayritabiiy tuyulgan narsa aslida siz bilan biz kundalik hayotda ko'rib-bilib turgan narsa bo'lib chiqadi. «Teg desa tegmaydi, tegma desa tegadi» (lab) yoki

«Chin qushim, chinni qushim,
Chin tepaga qo'ndi qushim,
Tumshug'ini yerga berib,
Xalqqa salom berdi qushim». (Choynak)

Topishmoqlar xalq og'zaki ijodining boshqa janrlari, jumladan, doston va ertaklar ichida ham uchraydi. Ular doston va ertaklar mazmunini boyitib, ularning qiziqarliligini, o'qishliligini ta'minlaydi. Agar esingizda bo'lsa, doston yoki ertak qahramonlari bir-birlarining aqli va farosatini topishmoqlar orqali sinaydilar. Bu hodisa ko'proq

ertaklarda uchraydi. Topishmoq qatnashadigan ertaklar ikki xilda bo‘ladi: Birinchisi, topishmoqli ertak bo‘lib, bunda topishmoq ertak ichida keladi. Ikkinchisi, ertak-topishmoq hisoblanib, undagi asar voqealari topishmoq asosida qurilgan bo‘ladi.

Topishmoqlar mavzu jihatdan rang-barang bo‘lib, ular olam va odam bilan bog‘liq barcha narsa va hodisalarni qamrab oladi. Masalan, tabiat hodisalari, yil fasli va mavsumlar, hayvonot dunyosi, odam, uning a‘zolari va xislatlari, mehnat va o‘quv qurollari, cholg‘u asboblari, turar joy, uy-xo‘jalik asboblari, qurol-yarog‘lar haqida bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari topishmoqlar o‘zining yaratilish davriga ko‘ra an’anaviy topishmoqlar va yangi, zamonaviy topishmoqlar sifatida bir-biridan farqlanadi. An’anaviy topishmoqlar zamirida xalqimizning tarixi, qadriyatlari aks etgan bo‘lsa, zamonaviy topishmoqlarda kundalik turmushimizdagi o‘zgarishlar, fan va texnika yutuqlari o‘z ifodasini topgan.

Qadrli bolalar, biz topishmoqlar haqidagi suhbatimizning avvalida «chiston» tushunchasiga ham to‘xtalgan edik. Chiston asli forscha so‘z bo‘lib, topishmoq, jumboq ma’nosini anglatadi. Chiston mumtoz adabiyotning kichik lirik janri hisoblanib, savol-javob shaklida paydo bo‘lgan. Undagi narsa-hodisalar ko‘chma ma’noda tasvirlanib, fard, bayt, qit’a, ruboiy va g‘azal shaklida yoziladi. Chiston ko‘proq ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy mazmunga ega bo‘ladi. Adabiyotimiz tarixida ushbu janrning go‘zal namunalarini Alisher Navoiy, Uvaysiy kabi shoirlarimiz ijodida uchratishimiz mumkin. Siz mumtoz adabiyotimizdagi chiston janrini yuqori sinflarda o‘rganasiz.

TOPISHMOQLARDAN NAMUNALAR

Bir parcha patir,
Olamga tatir.

(Oy)

Onasi bitta,
Bolasi mingta.

(Oy va yulduzlar)

Bir otasi, bir onasi,
Necha yuz ming bolasi.

(Quyosh, oy, yulduzlar)

Zar gilam, zar-zar gilam,
Ko‘taray desam, og‘ir gilam.

(Yer)

Teg desam, tegmaydi,
Tegma desam, tegadi.
Kel, kel desam, kelmaydi.
Kelma desam, keladi.

(Lab)

Boshi taroq,
Dumi o'roq.

(Xo'roz)

Otasi uzun xo'ja,
Onasi yoyma xotin,
Bolasi shirin-shakar.

(Tok, bargi, uzumi)

Kichkina dekcha,
Ichi to'la mixcha.

(Anor)

Bir qop un, ichida ustun.

(Jiyda)

O'tga tushsa yonmas,
Suvga tushsa oqmas.

(Soya)

Yer tagida oltin qoziq.

(Sabzi)

Chin qushim, chinni qushim,
Chin tepaga qo'ndi qushim.
Tumshug'ini yerga berib,
Xalqqa salom berdi qushim.

(Choynak)

Otdan baland,
Itidan past.

(Egar)

Nazariy ma'lumot

MAQOL VA TOPISHMOQ TUSHUNCHALARI

Qadrli bolalar, siz avvalgi darslardan maqol va topishmoq nimaligi haqida muayyan tasavvur olgansiz. Bu ikki tushuncha inson tafakkurining shakllanishida katta ahamiyatga ega. Maqollar insonni axloq-odobga o'rgatsa, topishmoqlar uni mantiqiy fikrlashga, topqirlikka, hozirjavoblikka undaydi. Maqol inson nutqini bezaydi (xalqimizda «So'z ko'rki maqol», deb bejiz aytilmagan), uning ta'sir kuchini oshiradi. Biror-bir fikrni uqtirishda ishlatilgan maqol uni chuqur o'zlashtirishga xizmat qiladi. Maqollar pand-nasihatlar, tarbiyaviy suhbatlarda o'git sifatida ham keladi. Uni, biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, «Otlar so'zi» ham deyishadi. Buning boisi, har bir maqol ota-bobolarimiz tomonidan yaratilib, bir necha mingyilliklar davomida sayqal topib kelayotgani, yaxshilik, ezgu ishlarga undaydigan bebaho ma'naviy boyligimiz ekanidir.

Maqolda mazmun aniq, xulosa tugal, ifoda ravon bo'lib, unda ibratli fikr aytiladi. Bu fikr rad etib bo'lmaydigan hukm shaklida keltiriladi. Masalan, «Ona yurtning – oltin beshiging», «Kishi yurtida shoh bo'lguncha, o'z yurtningda gado bo'l» kabi maqollarni hech bir e'tirozsiz qabul qilamiz.

Avval ta'kidlaganimizdek, ko'plab maqollardagi yana bir xususiyat ularda so'zlarning qofiyadosh bo'lib kelishidir. Masalan, «Yuz ko'rki soqol, so'z ko'rki maqol», «Aql – yoshdan, odob – boshdan». Shu xislati bilan maqollar topishmoqlarga o'xshab ketadi. «Bir parcha patir, olamga tatir» (oy) topishmog'idagi «patir» va «tatir» so'zlaridek, maqoldagi «yoshdan» va «boshdan» so'zlari bir-biriga qofiyadoshdir. Biroq bu o'xshashlik tashqi shaklda ko'rinadi. Mazmunan ular o'zida boshqa-boshqa ma'nolarni tashiydi. Biri ibratli fikrni anglatga, ikkinchisi, kishini jumboqda yashiringan ma'noni topishga undaydi, idrokini sinaydi.

Maqol va topishmoqlar, o'zlarining o'xshash va farqli jihatlaridan qat'i nazar, inson tarbiyasiga xizmat qiladi, uni ziyraklik va zukkolikka undaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Xalq og'zaki ijodining qaysi janrini topishmoq deb ataymiz?
2. Topishmoqlarni yana qanday nomlar bilan atashadi?
3. Topishmoqda yashiringan ma'no qanday shaklda ifodalanadi?
4. Bir predmetli va bir necha predmetli topishmoqlarga misol keltiring.
5. Topishmoqlarni aytish va uni yechish jarayoni qanday kechadi? Topishmoqlarni yechishda «jazolash», «shahar» yoki «qishloq» berish nimalarni anglatadi?
6. Nasriy va she'riy topishmoqlarga misol keltiring.
7. Ertak-topishmoq nima? Tushuntirib bering.
8. Mumtoz adabiyotimizdagi chiston nima? Undagi narsa va hodi-salar qanday tarzda tasvirlanadi?
9. Maqol haqida nima bilasiz?
10. Topishmoq va maqol o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarini tushuntirib bering.
11. Kitobingizda keltirilgan topishmoqlardan o'ntasini yod oling.
12. Uyingizda mustaqil ravishda uch-to'rtta topishmoq tuzib keling.

Imom al-BUXORIY

(810 – 870)

Imom al-Buxoriy islom dunyosining eng mashhur kishilaridan. U kishini «muhaddislar imomi» deydilar. Muhaddis – «hadis biluvchi», «hadis aytuvchi» degani. Hadis esa payg‘ambarimiz so‘zidir. Bundan chiqadiki, u kishi payg‘ambarimiz so‘zlarini yig‘gan, o‘rgangan, aytgan allomadir. Namoz jamoa bo‘lib o‘qilganda, oldindagi boshlab boruvchi imom bo‘ladi. Demak, Buxoriy barcha muhaddislarning eng oldingi qatorida turgan, hammalari tomonidan tan olingan ustozidir.

Islomda islomiy yashash va o‘zaro muomala qilishning bosh kitobi Qur‘oni karimdir. Qur‘oni karim payg‘ambarimizga vahiy qilib yuborilgan. «Vahiy» degani Alloh taoloning o‘z sevgan bandasi diliga o‘z so‘zlarini, ya‘ni ilohiy so‘zlarni solishidir. Shuning uchun ham Qur‘oni karimning yana bir nomi Kalomi Allohdir, ya‘ni Alloh so‘zlaridir. Uni xalq orasida «Kalomulloh» deydilar.

Hadislar Qur‘oni karimdagi oyatlarni tushuntiradi, sharoitga tatbiq etadi. Shunga ko‘ra, ular o‘z ahamiyati jihatidan Qur‘oni karimdan keyingi eng muhim qo‘llanmalardir.

Hadislarni yig‘ish payg‘ambarimiz davrlaridan boshlangan. Lekin vaqt o‘tishi bilan ularni saralash, ishonchlilarini ishonchsizlaridan ajratib olish qiyinlashib borgan. Islomni obro‘sizlantirish, musulmonlarni chalg‘itish uchun uning dushmanlari soxta hadislar to‘qib tarqatganlar. Shuning uchun bu hadislarning kim tomonidan aytilganligiga va ularning shaxsiga alohida e‘tibor berilgan. Hadisshunoslik

degan fan hadislarining «sahih» (ishonchli)larini «nosahih» (ishonchsiz)laridan ajratish bilan shugʻullangan.

Paygʻambarimiz soʻzlari – hadislar roviylardan yigʻilgan. «Roviy» maʼlumot beruvchi, aytuvchidir. Roviylar asosan ikki xil boʻlgan: sahobalar, tobeinlar. Sahoba deb paygʻambarimizni koʻrgan va u kishi bilan suhbatda boʻlganlarga aytilgan. Tobeinlar esa, paygʻambarimizni emas, sahobalarni koʻrib, ulardan eshitganlarini aytuvchilardir. Hadis ikki qismdan – sanad va matndan tashkil topgan. Sanad – paygʻambarimiz soʻzlarining qachon, qanday sharoitda, kimlar huzurida aytilganligi hujjati boʻlsa, matn uning mazmunidir. Imom al-Buxoriy mana shunday hadis ilmining Buxorodan yetishib chiqqan va butun dunyoga shuhrat taratgan allomasi edi.

U kishining hayot yoʻllari ham ibratlidir.

Imom al-Buxoriyning ismi – Muhammad, otasining ismi – Ismoil boʻlib, 810- yilning 21- iyunida Buxoro shahrida tugʻildi. Otasi Ismoil Buxoriy ham muhaddis edi, goho tijorat bilan shugʻullanardi. Lekin juda halol, xudojoʻy odam edi. Zamondoshlari, uning xonadoniga mehnatsiz topilgan biror dirham ham pul kirgan emas edi, deb yoza-dilar.

Onasi ham diyonatli, qalbi Allohda, qoʻli duoda yuruvchi pokiza ayol boʻlgan. Aytishlaricha, Muhammadning koʻzi yoshligida jaro-hatlanib, ojizlanib qoladi. Tabiblariga qaratadilar, foyda bermaydi. Bir kuni ona tush koʻradi. Ibrohim alayhissalom unga qarata: «Ey volida, duolaring sharofatidan Alloh oʻgʻlingga koʻrish neʼmatini qaytardi!» – deb xitob qilayotganmish. Choʻchib uygʻonib, oʻgʻlidan xabar olibdi. Muhammadning koʻz-qaroqlarida nur oʻynardi.

Imom al-Buxoriy mana shunday oilada oʻsdi. Otasi erta vafot etganidan, tarbiyasida onasining xizmati katta boʻldi. Kichkinaligidan hadis ilmiga koʻngil qoʻydi. Oʻn yoshlaridan oʻz zehni va yod olish quvvati bilan ustozlarini shoshirib qoʻya boshladi. Oʻn olti yoshida minglab hadislarini yod bilar, ularning «sahih» – «nosahih»ligini birma-bir isbot qilib bera olar edi. U bular bilan cheklanmadi. Kesh bi-lan Marvdan Makka-yu Madinagacha, Balx bilan Hirotdan Bagʻdod-u

Basragacha, Nishopurdan Misr va Shomgacha yurtma-yurt, shahar-ma-shahar kezib, ilm o'rgandi, o'zi aytganidek, «mingdan ortiq ishonchli ulamodan hadis yozib oldi». Qanchadan qancha mashhur muhaddislar bilan uchrashdi, sahobalar va tobeinlarning hayot sanalarini birma-bir tekshirib, ularning har bir hadisini Qur'oni karim oyatlariga va payg'ambarimiz hayotlariga solishtirib chiqdi.

Bularning samarasi sifatida bizga yigirmadan ko'proq asar qoldirdi. Buyuk alloma mehnatining naqadar kattaligini tasavvur qilish uchun birgina ma'lumotni keltirish bilan cheklanamiz. U yolg'iz «Al-jome' as-sahih» (Ishonchli to'plam) kitobi ustida 16 yil ishlagan. Unga kiritilgan 7397 hadis 600 ming hadisning ichidan saralanib olingan.

O'z aql-u zakovati va tinimsiz mehnati bilan olis yurtlarda beqiyos shuhrat topgan, «muhaddislar imomi», «muhaddislar sultoni» unvonlarini olgan al-Buxoriy nihoyat, ona yurtiga, Buxoroga qaytadi. Biroq ona Buxoroda u, afsuski, o'ziga munosib qadr topmaydi. Bir voqea yuz beradi-yu, u kindik qoni to'kilgan shahrini tark etadi. Bu voqea shunday edi:

Shu yillari Buxoro amiri bo'lib turgan Xolid ibn Ahmad al-Buxoriy huzuriga ilm olish maqsadi bilan dunyoning turli tomonidan kelayotgan odamlar oqimini ko'rgach, u ham bolalarini o'qitmoqchi bo'ladi va olinga chopar yuborib, saroyiga kelib, ularga dars berishini buyuradi. Imom al-Buxoriy amir chopariga «Men ilmni xor qilmayman, uni hukmdorlar eshigiga olib bormayman», – deb javob beradi. Amir yana chopar yuboradi, u holda bolalari uchun maxsus vaqt ajratib, boshqalarsiz alohida saboq berishini talab qiladi. Buyuk olim yana rad etadi. Ilm olmoqlik Rasululloh sunnati ekanligini, shunga ko'ra, hamma tengligini, ilm kerak bo'lsa amir va uning bolalari uning uyiga yoki masjidga borishlari mumkinligini aytadi. Xullas, ora buziladi. Imom al-Buxoriyning Buxoroda turishi qiyin bo'lib qoladi.

Imom al-Buxoriy hayotining so'nggi yillari Samarqand yaqinidagi Xartang qishlog'ida kechdi. U 870- yilning 31- avgustida vafot etdi. Qabri o'sha yerda, hozirgi Samarqand viloyati Payariq tumani Xartang qishlog'idadir.

Buyuk bobomiz to'plab, saralab bergan minglab hadislar mana, necha asrdirki, avlodlar uchun qo'llanma va yo'llanma bo'lib keladi. Mumtoz adabiyotimizning juda ko'p namunalari, minglab she'rlar, yuzlab dostonlar payg'ambarimiz so'zlari va amallaridan ilhom va oziq olib maydonga kelgandir. Hadislar sharhiga bag'ishlangan asarlarning esa sanog'iga yetib bo'lmaydi.

Quyida Imom al-Buxoriy kitoblaridan olingan ayrim hadislar bilan tanishasiz. Ular hayotning xilma-xil masalalariga doir ko'rsatmalardir. Masalan, dastlabki hadisda salom bermoqlikning g'oyat muhim xislat ekanligi uqtirilmoqda. Ahamiyatiga ko'ra ochga taom bergan bilan teng qo'yilmoqda. Ovqat ochni o'limdan asraydi. Salom-chi? Salom o'sha odamga tinchlik, omonlik tilamoqdir. Bu esa xayrixohlik – boshqalarga yaxshilik istamoq bo'ladi. Atrofdagilarga yaxshilik istamoq odam-garchilikning, musulmonlikning belgisidir. Demak, bir kishi ikkinchi kishiga salom berganida, u o'zida odamgarchilikni asragan bo'ladi. Bunday ibratlar keltirilgan hadislarining har birida bor.

HADISLAR

(«*Al-jome' as-sahih*»dan)

SALOM BERISH ISLOM AMALLARIDANDIR

Sahoba Ammor¹ aytganlar: «Uchta xislatni o'zida mujassam qilgan kishining iymoni mukammal bo'lg'aydir:

- insofli va adolatli bo'lmoq;
- barchaga salom bermoq;
- kambag'alligida ham sadaqa berib turmoq».

Rasululloh² sollallohu alayhi vasallam³dan bir kishi so'radi: «Islomda eng yaxshi xislatlar qaysidir?» Dedilar: «Ochlarga taom bermoqlik, tanigan va tanimaganga salom bermoqlik».

¹ **Ammor ibn Yosir** (564–657) – Hazrati Alining yordamchilaridan, sahoba.

² **Rasululloh** – Allohning elchisi, payg'ambar.

³ **Sollallohu alayhi vasallam** – payg'ambarimizning haqlariga aytilgan duo.

G‘AZABNI BOSMOQ HAQIDA

Alloh taoloning shu xususdagi qavli¹: (Alloh) gunohi azimlardan va fahsh ishlardan o‘zini olib qochuvchilarni... va g‘azablangan taq-dirda ham kechira oluvchilarni... tanglikda ham, mo‘lchilikda ham xayr-ehson qiluvchilarni, g‘azabini yutuvchilarni, odamlarning gu-nohlarini o‘tuvchilarni... (yaxshi ko‘rgaydir). Darhaqiqat, «Alloh yax-shilik qiluvchilarni sevadi».

Abu Hurayra rivoyat qiladilar: «Rasululloh sollallohu alayhi vasal-lam: «Birovni (kurashib) yiqitgan polvon ermas, balkim g‘azablangan vaqtida jahlini yutgan odam polvondir!» – dedilar»... «Bir odam Rasu-lulloh sollallohu alayhi vasallamga: «Menga nasihat qilingiz!» – deb erdi. Janob Rasululloh: G‘azablanmag‘il» – deb bir necha bor aytdi-lar».

YETIM BOQQAN ODAMNING FAZILATI

Sahl ibn Sa‘d rivoyat qiladilar: «Rasululloh sollallohu alayhi vasal-lam: «Men va yetimning kafilini olgan odam ikkimiz jannatda yonma-yon yashaymiz», – deb ko‘rsatkich va o‘rta barmoqlarini juft qilib ko‘rsatdilar».

ILMNING FAZILATI TO‘G‘RISIDA

Alloh taolo oyati karimasida: «Alloh taolo sizlarning orangizdagi iymon keltirganlarni va ilmni yuksaltirganlarni bu dunyoda yarlaqab, martabasini ulug‘ qilg‘aydir, oxiratda jannatga kirmoqlikni nasib etgusidir, Alloh taolo qilayotgan ishlaringizdan xabardordir», – deyilgan. Yana boshqa oyati karimada esa: «Yo Rabbii, ilmimni ziyoda qilg‘aysen, deb ayt!» – deyilgan.

¹Qavl – so‘z.

ALLOHNING ILM TO'G'RISIDA NOZIL QILGAN KALOMI

Alloh taolo oyati karimasida: «Yo rabbiy, ilmimni ziyoda qilg'aysen, deb so'ra!» – deydi.

ILM O'RGANMOQ VA ILM O'RGATMOQNING FAZILATI

Rasululloh sollallohu alayhi vasallam aytganlar: «Alloh taolo menga yuborgan hidoyat (Alloh taolo bandalariga ko'rsatgan to'g'ri yo'l, yo'llanma) singari ilm ham ko'p yog'gan yomg'irga o'xshaydi. Ba'zi yer sof, unumdor bo'lib, yomg'irni o'ziga singdiradir-da, har xil o'simliklar va ko'katlarni o'stiradir va ba'zan yer qurg'oq, qattiq bo'lib, suvni emmasdan o'zida to'playdir, undan Alloh taolo bandalarini foydalandirgaydir. Odamlar suvdan ichgaydirlar, hayvonlarini va ekinlarini sug'orgaydirlar. Ba'zi yer esa tekis bo'lib, suvni o'zida tutib qolmaydir, ko'katni ham ko'kartirmaydir. Bularni quyidagicha muqoyasa qilish mumkindir: Bir kishi Alloh ilmini (islomni) teran o'rganadir, teran tushunadir va undan manfaatlanadir va Alloh yuborgan hidoyatni o'zi o'rganib, o'zgalarga ham o'rgatadir. Ikkinchi bir kishi ilm o'rganib, odamlarga o'rgatadir. Ammo o'zi amal qilmaydir. Uchinchi bir kishi mutakabbirlik qilib, o'zi ham o'rganmaydir, o'zgalarga ham o'rgatmaydir. Bulardan birinchisi mo'min, ikkinchisi fosiq, uchinchisi kofirdir».

YAXSHI MUOMALA QILINMOG'IGA KIM HAQLIROQ?

Abu Hurayra¹ rivoyat qiladilar: «Bir odam Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning huzurlariga kelib: «Yo Rasululloh, mening yaxshi muomala qilmog'imga kim haqliroqdir?» – deb so'radi. Janob Rasululloh: «Onang!» – deb aytdilar. U: «Yana kim?» – deb so'radi. Janob Rasululloh: «Onang!» – dedilar. U: «Yana kim?» – dedi. Janob Rasululloh: «Onang!» – dedilar. U: «Yana kim?» – deb so'radi. Janob Rasululloh (bu safar): «Otang!» – deb javob qildilar».

¹Abu Hurayra – sahoba, 676- yilda vafot etgan.

ODAM OTA-ONASINI HAQORAT QILMAYDI!

Abdulloh ibn Amr¹ rivoyat qiladilar: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Odam qiladiringan gunohi azimlardan biri – ota-onasini haqorat qilmoqdir!» – dedilar. Shunda: «Yo Rasululloh, odam o‘z ota-onasini qanday qilib haqorat qilmog‘i mumkin?!» – deyishdi. Janob Rasululloh: «Birovning ota-onasini so‘kkan odam o‘z ota-onasini haqorat qilgan bo‘lur», – deb javob qildilar».

QARINDOSHLARIGA MEHR-OQIBATLI ODAMNING RIZQI ULUG‘ BO‘LMOG‘I HAQIDA

Abu Hurayra raziyallohu anhu²: «Men Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning «Kimki rizqim ulug‘, umrim uzoq bo‘lsin desa, qarindosh-urug‘lariga mehr-oqibatli bo‘lsin!» deganlarini eshitganmen», – deyilar.

Anas ibn Molik³ rivoyat qiladilar: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Kimki rizqim ulug‘, umrim uzun bo‘lsin desa, qarindosh-urug‘lariga mehr-oqibatli bo‘lsin!» – deganlar».

BARCHA ISHDA XUSHMUOMALALIK DARKORLIGI HAQIDA

Nabiy sollallohu alayhi vasallamning jufti halollari – Oysha raziyallohu anho Urva ibn az-Zubayrga bunday deb aytib bergan ekanlar: «Bir to‘da yahudiylar Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning huzurlariga kirib: «As-somu alaykum!» (ya‘ni, «Sizga o‘lim!») – dedi. Men ularning gapini anglab: «Va alaykumu-s-somu va-l-la‘na!» (ya‘ni, «Sizga ham o‘lim va la‘nat!») – dedim. Janob Rasululloh: «Yo

¹ **Abdulloh ibn Amr** – sahobalardan biri.

² **Raziyallohu anhu** – mazkur sahoba haqiga aytilgan duo.

³ **Anas ibn Molik** – sahobalardan biri.

Oysha, shoshmay turg'il! Alloh taolo barcha ishda xushmuomalalikni yoqtirg'aydir», – dedilar. Men: «Yo Rasululloh, ularning nima deganini eshitmay (anglamay) qoldingiz!» – dedim. Janob Rasululloh: «Sizlarga ham, dedim-ku, axir!» – dedilar».

KIBR HAQIDA

Horisa ibn Vahb al-Huzo'iy rivoyat qiladilar: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Ahli jannat kimlar ekanligin aytaymi?» – dedilar-da, odamlardan javob kutmay: «Har bir zaif va bechorahol odamdir, u gar Allohni o'rtaga qo'yib qasam ichg'aydir, so'zsiz ustidan chiqq'aydir», – dedilar, so'ng: «Ahli do'zax kimlar ekanligin (ham) aytaymi? Har bir qo'pol, quruq gerdaygan, beqanoat va dimog'dor odam ahli do'zaxdir», – dedilar».

BOLAGA RAHMDILLIK QILMOQ, UNI O'PIB QUCHOQLAMOQLIK HAQIDA

Sobit Anasdan naql qiladilar: «Nabiy sollallohu alayhi vasallam Ibrohimni qo'llariga olib o'pdilar, hidladilar».

Nabiy sollallohu alayhi vasallamning jufti halollari bo'lmish Oysha onamiz Urva ibn az-Zubayrga bunday deb aytgan erkanlar: «Bir ayol ikki qizalog'ini yetaklagan holda huzurimga tilanchilik qilib keldi. U yoq-bu yoqni qarab bir dona xurmodan bo'lak hech narsa topolmadim. O'sha xurmoni unga berib erdim, o'zi yemay ikki qizalog'iga bo'lib berdi. So'ng, o'rnidan turib chiqib ketdi. Shu asnoda Nabiy sollallohu alayhi vasallam kirib kelgan erdilar, bo'lgan voqeani aytib berdim. Janob Rasululloh: «Kimki ana shunday qizaloqlarga muruvvat qo'lini cho'zg'aydir, ular uni do'zax otashidan parda bo'lib to'sib turg'aydir-lar», – dedilar»...

Umar ibn al-Xattob raziyallohu anhu rivoyat qiladilar: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning huzurlariga bir qancha asirlarni olib keldilar. Ularning ichida bir ayol ham bo'lib, o'z oralaridan biror

go‘dakni topib olsa, darhol uni bag‘riga bosib emizar erdi. Janob Rasululloh (buni ko‘rib) bizga: «Nima deysizlar, anavi ayol o‘z bolasini o‘tga tashlay olg‘aymi?» – dedilar. Biz: «Yo‘q, aslo, tashlay olmas!» – dedik. Shunda janob Rasululloh: «Alloh taolo o‘z bandalariga bolasiga mehribonchilik qilayotgan manavi ayoldan ham mehribonroqdir!» – dedilar («Insonki, o‘z bolasini o‘tga tashlay olmas erkan, Alloh taologa ham o‘z bandasini do‘zax o‘tiga tashlamoqligi g‘oyat og‘irdir»).

ILM-U HIKMATNI ORZU QILMOQ

Hazrati Umar raziyallohu anhu bunday deganlar: «Boshliq bo‘lmasingizdan avval ilmni chuqur o‘rganing! Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning sahobalari yoshlari ulg‘ayganda ham ilm o‘rganganlar. Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Ikki narsadan o‘zgasiga hasad qilmoq joiz ermas, biri – kishiga Alloh taolo halol mol-dunyo bersa-yu, uni haq yo‘lida sarflayotgan bo‘lsa, ikkinchisi – kishiga Alloh taolo ilm-u hikmat ato etsa-yu, u shu tufayli oliy maqomga erishib, hukm surayotgan, odamlarga bilganini o‘rgatayotgan bo‘lsa», – deganlar».

QARINDOSHLARIGA ZAKOT BERMOQ HAQIDA

Nabiy sollallohu alayhi vasallam: «Qarindoshlariga zakot bergan odamga ikkita savob tekkaydir – biri qarindoshlariga oqibat qilgani uchun, ikkinchisi – zakot bergani uchun», – dedilar...

MO‘MINLARNING BIR-BIRLARIGA KO‘MAKLASHMOQLARI (LOZIMLIGI) HAQIDA

Alloh taolo: «Yaxshilikka ko‘mak bergan kishi yaxshi nasiba olg‘usidir, yomonlikka ko‘mak bergan kishi yomon nasiba olg‘usidir! Alloh hamma narsaga qodirdir!» – deydi.

Abu Muso rivoyat qiladilar: «Nabiy sollallohu alayhi vasalam, agar biror gado yoki hojatmand kishi huzurlariga kirib kelsa: «Ko‘mak qilingiz, savob topg‘aysiz! Alloh taolo o‘z rasulining tili-dan uning istagan narsasini aytirib, hojatini chiqarg‘aydir!» – dedilar.

MEHMONNING MEZBONGA: «SEN YEMAGUNINGCHA MEN HAM YEMAYMAN», DEB AYTMOG‘I HAQIDA

Abdurahmon ibn Abu Bakr raziyallohu anhu rivoyat qiladilar: «(Otam) Abu Bakr bir mehmonni (yoki mehmonlarni) uyga olib keldilar. O‘zlari ersa janob Rasulullohning huzurlariga ketib, o‘sha yerda ancha vaqt ushlanib qoldilar. Qaytib kelganlaridan so‘ng, onam: «Bu kecha mehmoningizni (yoki mehmonlaringizni) intizor qilib qo‘ydingiz-ku!» – dedilar. Otam: «Ularni ovqatlantirmadingmi?» – deb so‘radilar. Onam: «Ularning oldiga ovqat qo‘yib erdik, yeyishmadi», – deb javob berdilar. (Otam) Abu Bakr g‘azablanib so‘kindilar va ta‘blari tirriq bo‘lib: «Men ovqat yemayman!» – deb qasam ichdilar. Shunda men bir joyga berkinib olgan erdim, otam: «Ey nodon, qayerdasan?» – deb chaqirdilar. Onam: «Siz ovqat yemasangiz, men ham yemayman!» – dedilar. Mehmon (yoki mehmonlar) ham otam ovqat yemagunlaricha ovqat yemasligini (yemasliklarini) bildirib, qasam ichdi. Shundan so‘ng otam: «Bizni shayton vasvasa qilayotgan ko‘rinadir», – dedilar-da, ovqatni olib kelishni buyurdilar. O‘zlari ham ovqat yedilar, mehmonlar ham yeyishdi. Shunda, idishdagi ovqat, ular qancha yeyishmasin, kamayish o‘rniga tobora ko‘payib borardi. Buni ko‘rib otam: «Ey Baniy Firosning singlisi, nechun bunday bo‘layotir?» – dedilar. Onam: «Ko‘zlarimga ishongim kelmaydir, yemasimizdan ilgari bunchalik ermas erdi, juda ko‘payib ketibdir!» – dedilar. Hamma ovqatdan to‘yguncha yedi, undan janob Rasulullohga ham yuborishdi. Aytishlaricha, payg‘ambarimiz ham o‘sha ovqatdan tanovul qilibdilar».

Jundub² raziyallohu anhu rivoyat qiladilar: «Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Kimda-kim xayrli ishlarini shuhrat topmoq niyatida ovoza qilg‘aydir, Alloh taolo ham qiyomatda uni sharmanda qilib, ovoza qilg‘aydir, kimda-kim xayrli ishlarini odamlar meni ko‘rib qo‘ysinlar deb ko‘z-ko‘z qilg‘aydir, Alloh taolo ham qiyomatda uni barcha bandalari o‘rtasida izza qilg‘aydir», – dedilar».

ZOLIM KIMDIR?

Alloh taolo: «Alloh taolo nozil qilgan yo‘l-yo‘riqlarga muvofiq hukm qilmaydirganlar – zolimdurlar!» – deydi.

Savol va topshiriqlar

1. «Hadis» nima? «Muhaddis»-chi? Ular haqida nimalar deya olasiz? «Muhaddislar imomi» deganda nimani tushunasiz? Bunday yuksak unvonga kim sazovor bo‘lgan?
2. Hadislarni yozish va yig‘ish qachondan boshlangan? «Sahih»-«nosahih» hadislarni tushuntirib bera olasizmi?
3. Imom al-Buxoriyning vatani, o‘qish yillari haqida gapirib bering. Mashhur muhaddisning ota-onasi to‘g‘risida qanday ma‘lumotga egasiz?
4. Imom al-Buxoriy hayotining so‘nggi yillari haqida so‘zlab bering. Nega u Samarqand yaqinida dafn qilingan?
5. «Al-jome‘ as-sahih» kitobi haqida ma‘lumot bering.
6. «Salom berish islom amallaridandir» hadisini o‘qib chiqing va payg‘ambarimizning eng yaxshi xislatlar haqidagi fikrlarini tushuntirib bering.
7. «Ilm o‘rganmoq va o‘rgatmoqning fazilati» hadisidagi ilmning yomg‘irga o‘xshatilishini tushuntirib bera olasizmi?
8. Yuqoridagi hadislardan ilm haqidagilarini ajratib oling va ular haqida gapirib bering.

¹ Riyo – ikkiyuzlamalik.

² Jundub ibn Abdulloh – sahobalardan biri.

HADIS HAQIDA TUSHUNCHA

Hadis – islom dinida Qur'ondan keyin turadigan ikkinchi muqaddas manba bo'lib, Muhammad alayhissalomning hayoti va faoliyati, uning diniy va axloqiy ko'rsatmalarini o'z ichiga oladi. Muhammad payg'ambar biror gap aytgan, biror ish qilib ko'rsatgan yoki boshqalar qilgan biron-bir ishni ko'rib turib, uni man etmagan bo'lsa, ana shu uch holat sunnat hisoblanadi. Ana shunday xatti-harakatlar yoki ko'rsatmalar **hadis** deb yuritiladi. Hadislarda islom dinining qonun-qoidalari bilan birgalikda insoniy fazilatlar ham keng tashviq qilinadi, insoniylik sha'niga dog' tushiradigan yomon sifatlar qoralanadi. Ya'ni, hadislarda o'zaro do'stona munosabatlar, qarindosh, ota-ona va farzandlarning haq-huquqlari, mehr-oqibat, halollik, poklik, adolat, insof-tavfiqli bo'lish targ'ib qilingan. Razolat, kibr-u havo, adovat, hasad, xiyonat, yolg'onchilik, fitna-fasod, zulm kabi illatlarga nafrat tuyg'ulari ifodalangan.

Vaqt o'tishi bilan turli ijtimoiy ziddiyatlar, dindagi ichki g'oyaviy kurashlar natijasida soxta hadislar ham paydo bo'la boshlagan. Natijada hadis ilmi bilan shug'ullanuvchi olimlar – **muhaddislar** hadislarni ishonchli manbalar asosida qayta ko'rib chiqishga, ularning haqiqiyliklarini soxtalaridan ajratishga kirishganlar. Shunday qilib, islom olamining turli yerlarida hadis ilmining yirik targ'ibotchilari va mualliflari paydo bo'la boshladi.

Hadis ilmining rivojlanishiga, ayniqsa, bizning yurtimizdan yetishib chiqqan muhaddislar ulkan hissa qo'shishgan. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy, Abu Muhammad Abdulloh ibn Abd ar-Rahmon ad-Dorimiy as-Samarqandiy o'z umrlarini hadis to'plash va ularni o'rganishdek muqaddas ishga bag'ishlaganlar.

Mashhur muhaddislar orasida Imom Buxoriy eng oldingi o'rinda

turadi. Uning yozgan kitoblari ichida eng mashhuri «Al-jome' as-sahih» (bu asar «Sahih al-Buxoriy» nomi bilan ham mashhur) asaridir. Imom Buxoriygacha o'tgan muhaddislar hadis kitoblariga barcha eshitgan hadislarini kiritar edilar. Hadislarni barcha shartlari bilan tekshirib, ularni sahih (ishonchli) yoki g'ayrisahih (ishonarsiz) qismlarga ajratmas edilar. Birinchi bo'lib bu uslubni Imom Buxoriy joriy etgan.

Hadislar tuzilishiga ko'ra, yuqorida ta'kidlanganidek, ikki qismdan – hadisning mazmuni (matni) va uning sanadi (Kim tomonidan aytilganligi)dan iborat. Hadislarni bir-biridan eshitib, rivoyat qilib, avloddan avlodga qoldirib kelgan roviylar ro'yxati hadisning **musnadi** deyiladi. Muhammad payg'ambardan so'ng biron-bir hadis yozib olingunga qadar o'tgan vaqt ichida ushbu hadisni bir-biriga naql qilib kelgan roviylar tartibida (musnadda) uzilish bo'lmasa, bunday hadislar ishonchli hisoblangan.

EZOP

(Miloddan avvalgi VI asr)

Muhtaram o'quvchi! Siz kundalik hayotingizda katta yoshdagi yaqinlaringiz yoki muallimlaringiz bilan muloqot va suhbatlaringizda ularning o'z fikrlari yoki o'git-nasihatlarining ta'sirliroq chiqishi uchun har xil maqol va masallarga, ya'ni hikmatli so'zlar yoxud kichik-kichik ibratli voqealarga murojaat etishlariga e'tibor qilgan bo'lsangiz kerak. Avvalgi darslardan bilib borayotganingizdek, maqol yoki masal orqali ifodalangan fikr oddiy xabar yo axborot tarzida bildirilgan mazmundan ko'ra, albatta, ta'sirliroq bo'lib, xotirangizda uzoq vaqt saqlanib qoladi. Ana shuni nazarda tutib, yurtboshimiz I. Karimov o'zlarining «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» nomli asarlarida aytadilarki: «...maqol-matallar bejiz paydo bo'lmagan, ular ham ma'lum bir haqiqatning ifodasi» (21- b.) Odatda, bilimlari chuqur, hayotiy tajribalari boy bo'lgan kishilar shunday so'zlashadi. Ana shunday so'zlash usulini yevropaliklar «Ezop tilida so'zlash» yoki «Ezopona til» deb yuritishadi.

Xo'sh, nega bunday ibora paydo bo'lgan, Ezop degani kim, kabi savollar tug'ilishi tabiiy. Bu savollarga javob topish uchun qadimiy Yunonistonga, ya'ni hozirgi dunyo xaritalariga Gretsiya, Makedoniya nomi ostida kiritilgan mamlakatlar va o'sha atroflardagi ko'hna davlatlar, shaharlar tarixiga murojaat qilishimiz kerak.

Rivoyatlarga ko'ra, miloddan avvalgi VI asrlarda Yunonistonda quldorlik tuzumi hukm surgan paytda qullar orasidan yetishib chiqqan nihoyatda aqlli, ammo o'ta badbashara, xunuk bir donishmand

bo‘lib, uni Ezop deb atashgan ekan. Uning asli kelib chiqishi o‘sha davrlardagi Frigiya mamlakatidan bo‘lib, urushlar natijasida qul qilib olinib, Yunonistonga kelib qolgan. Aql-u farosati, topqirligi bilan o‘z xo‘jayinlarining mushkullarini oson qilib, hurmat va e‘tibor qozongan. Hatto shaharlarni bosqinlardan asrab, podshohlarni qirg‘in-barot urushlardan to‘xtatib qolgan. Oxir-oqibat o‘zini qullikdan xalos etib, Lidiya shohi Krez saroyida xizmat qilgan, so‘ng Vavilon shohi Likurg saltanatida xazinabon darajasiga ko‘tarilgan. Keyinroq, haq-go‘yligi, adolatparastligi, kinoyali achchiq tili uchun alamzada, hasad-go‘y dushmanlari uni Delfa shahrida tog‘ qoyasidan otib yuborib o‘ldirganlar.

Ezop hayoti haqidagi ma‘lumotlar o‘sha davrdagi va undan keyingi asrlardagi solnomachilar tomonidan yozib qoldirilgan rivoyatlar, ibratli hikoyatlar orqali yetib kelgan. Uning 500 ga yaqin masallari qadim davrlardayoq jamlanib, «Ezop masallari» nomi ostida kitob qilingan va donishmandlik o‘gitlari sifatida butun dunyoga tarqalgan.

«Ulug‘ masalchi»ning o‘zi haqida rivoyatlar ham juda ibratomuz. Masalan, ularning birida hikoya qilinishicha, Ezopning xo‘jayini safarga otlanar ekan, o‘z qullariga yuklarni bo‘lib olib, ko‘tarib ketishlari lozimligini buyuradi. Ezop ularning oldiga kelib, o‘ziga yengilroq yuk berishlarini iltimos qilganida, qullar uning o‘zi tanlab olishiga ruxsat beradilar. Ezop borib, to‘rt kishi zo‘rg‘a ko‘taradigan non solingan qutini tanlaydi. Atrofidagilar barchasi undan kulib, yengil narsa so‘rab, eng og‘ir yukni tanlagani uchun ahmoq deya masxara qiladilar.

Xo‘jayini uning og‘ir yukka o‘zini urganini ko‘rib, Ezopni maqtab qo‘yadi. Aslida Ezop olis safarga ketayotganlarini sezib, uzoqni ko‘zlab ish tutgan edi.

Anchagina yo‘lni bosib, kun peshinga yetganda, barcha to‘xtab, ovqatlanishga o‘tiradilar. Shunda Ezop ko‘tarib kelgan qutidan barchaga non ulashib, yukini ikki barobar yengillashtiradi. Kechga borib, yana yo‘lda ovqatga unnaganlarida, qutining ichidagi qolgan nonlarni ham ulashib, yukidan tamomila xoli bo‘lib oladi va boshqa qullar manzilgacha olgan yukini qiynalib ko‘tarishda davom etsa, Ezop qup-quruq qutini yelkalab, oldinda o‘ynoqlab, chopib boradi.

Yoki rivoyat aytuvchilar yana shunday ibratli voqeani hikoya qiladilar:

Ezopning xo'jayini, Samos oroliga yetib kelishgach, uni shu yerlik mashhur faylasuf Ksanfga sotadi. Ezop Ksanfni eng og'ir vaziyatlarda qutqarib, hech kim yecholmaydigan jumboqlarni yechib, xo'jasiga sadoqat ko'rsatadi. Ammo Ksanf o'ta yengiltak, kaltafahm odam edi. Kunlarning birida u o'z og'aynilari bilan maishat qilib o'tirib, mast holatda inson hamma narsaga qodir deb da'vo qilib qoladi. Shunda og'aynilaridan biri Ksanfni mot qilish uchun «Inson dengizni ichib yuborishi mumkinmi?» deb so'raydi. «Nega mumkin emas, mana men ham dengizni ichib yuborishim mumkin» deya Ksanf katta ketadi. U o'zini bilmaydigan darajada mast edi. Shunda og'aynisi u bilan garov o'ynab, kim yutqazsa, o'zida bor barcha mol-mulkini g'olib bo'lganga beradi, deb kelishadilar. Ertasi kuni Ksanfning uyiga garov bog'lashgan og'aynisi shaharning obro'li odamlarini guvohlikka chaqirib, birga boshlab keladi. Ksanf Ezopning oyoqlariga yiqilib, qutqarib qolishini so'raydi. Shunda Ezop xo'jayiniga yo'l-yo'riq ko'rsatib aytadiki, «Sen o'z so'zlaringdan qaytma. Dengiz bo'yiga borib, barcha guvohlarning oldida senga bir kosa dengiz suvidan olib berishlarini buyur va og'ayningdan garov shartlarini yana bir bor so'rab ol. Shundan keyin ularga ayt, dengizga juda ko'p daryo va irmoqlarning suvlari quyiladi. Men faqat dengiz suvini ichishga garov bog'lashganman. Shuning uchun og'aynim avval o'sha daryo va irmoqlar suvini ajratib bersin, ana undan keyin men dengiz suvini ichaman». Shunday qilib, Ksanf faylasuf Ezopning yordami bilan garovda yutib chiqadi. Biroq xavfdan qutulgach, unga yordam bergani uchun o'zini qullikdan xalos etishini so'ragan Ezopni arziyas bahona topib, kaltaklashga buyuradi.

Bu hikoyadan ko'rinadiki, quldorlik zamonida qullar har qancha aqlli, topqir, sadoqatli bo'lmasin, ularning qismati juda ayanchli edi. Xo'jasini eng og'ir damda qutqarib qolganiga qaramay, undan minnatdor bo'lish o'rniga, o'zining kaltafin va ahmoqligini tan olishdan orlanib, qulni jazolashga buyuradi. Ayni paytda Ezop hayotidan olingan bu hikoyatlar uning naqadar donishmand va oliyjanob

bo'lganini, har qanday sharoitda bilim va mulohaza bilan ish ko'ra olishini anglatadi. Bular Ezopning hayot ibratlari, uning kech-mishlari va insoniy xususiyatlari borasidagi rivoyatlardir. Shu bilan birga Ezop tomonidan yaratilgan masallar bilan ham yaqindan tanishsangiz, hayot yo'lingizda hamisha kerak bo'ladigan yana ko'p o'git va pandlarni o'qib, o'zlashtirib olasiz, nihoyatda zarur xulosalar chiqarasiz.

EZOP MASALLARI VA ULARNING IBRATLARI HAQIDA

YOVVOYI ECHKILAR BILAN CHO'PON

Cho'pon echkilarini yaylovga qo'yib yubordi. Bir payt qarasa, echkilari yovvoyi echkilar bilan o'tlashib yuribdi: xursand bo'ldi-yu kech kirgach, hammasini o'zining g'origa qamadi. Ertasiga havo buzuqligi tufayli echkilarni odatdagidek yaylovga olib chiqolmadi: g'ordayoq boqishiga to'g'ri keldi. Cho'pon o'zining echkilariga nomigagina – o'lmagunday yem solgani holda, qo'lga o'rgatib olish niyatida yovvoyi echkilarga mo'l-ko'l qilib to'kdi. Ertasi, havo yurishib ketgach, echkilar tog'ga qarab ura qochdilar. Cho'pon ularni yaxshilikni bilmaydigan nonko'rlar, deya koyishga tushdi: «Axir men sizlarni o'zimning echkilarimdan-da yaxshiroq boqmadimmi?» Yovvoyi echkilar aytdilar: «Shuning uchun ham sendan nariroq yurishimiz ma'qul ko'rindi-da. Bizlar kechagina senga yo'liqqandik, sen esa bizni o'zingning eski echkilingdan-da yaxshiroq boqding. Demak, ertaga yana yangilar kelib qo'shilsa, unda ularni bizlardan afzalroq ko'rarkansan-da?!»

Alqissa, yangi do'stlarni eskilardan afzal tutuvchilar bilan do'st-lashishga shoshilmang, zero yana yangi do'stlar orttirganda siz ham eskilardan bo'lib qolasiz.

Aziz bolajonlar, qissadan hissani anglagan bo'lsangiz kerak-a?! Siz ham o'z do'stlaringiz, yaqinlaringiz haqida o'ylab ko'ring. Shu bilan birga o'zingizning do'stlarga munosabatingizni yaxshi tushunib

oling. Do'stlik degan so'z bilan sadoqat, do'stga sodiqlik tushunchasi doimo yonma-yon kelmog'i lozim. Inson hayoti davomida juda ko'p qaltis vaziyatlarga tushishi, turli sinovlarga duch kelishi mumkin. Ana shunday sharoitda faqat o'z manfaatini o'ylab, sizni yolg'iz tashlab ketadigan yoki boshqa odamlarni do'st tutib ketadiganlardan nariroq bo'lgan ma'qul.

Do'stga sadoqat, vafodorlik haqida ulug' bobokalonimiz hazrati Alisher Navoiy ham «Mahbub-ul qulub», ya'ni «qalblarning sevgani» nomli ma'rifiy-axloqiy asarlarida shunday fikrni aytadilar:

Do'st uldirki, o'ziga ravo ko'rmagan narsani do'stga ham ravo ko'rmaydi. O'zi do'sti uchun o'limga tayyor bo'lsa ham, ammo do'stini bu ishda sherik qilmaydi.

Ezop insonlar tabiatidagi tuban illatlarni, yaramas xususiyatlarni juda aniq anglab, lo'ndagina majoziy voqea asosida uning mohiyatini ko'rsatib beradi. Quruq safsata yoki pand-nasihat bilan emas, aynan bo'lishi, uchrashi mumkin bo'lgan hayotiy hodisani shartli – ramziy hikoyat vositasida katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bir shaklda ifoda etadi. Ezop masallarini insonlardagi barcha yuksak va chirkin xususiyatlarni mujassam etgan ibratnoma deb atash mumkin.

KIYIK BILAN TOKZOR

Ovchilar ta'qibidan qochgan kiyik tokzorga yashirindi. Ovchilar payqamay o'tib ketishgach, endi xavfdan qutuldim, deb xayolladi-yu tok barglarini uzib-uzib yeyishga tutindi. Ittifoqo shu payt ortiga o'girilgan ovchi kiyikni payqab qoldi: darhol o'q uzib, jonivorni yarador qildi. O'limi yaqinlashganini sezgan kiyik afsus-nadomatda ingrandi: «Qilmish-qidirmish: tok meni qutqargandi, men esa uni nobud qilishga qasdlandim».

Alqissa, kimki o'ziga yaxshilik qilganlarga yomonlik sog'insa, u, albatta, jazoga yo'liqqay.

Ushbu hayotiy lavha yaxshilikka hamisha yaxshilik bilan javob qaytarishga undaydi. E'tibor qiling-a, tokzor kiyikni o'limdan asrab

qoldi. Kiyik buning uchun bir umr minnatdor bo‘lib, imkoni yetganicha tokzorni asrashi, uni har kim payhon qilmasligi uchun jon kuydirishi lozim edi. Ammo, u aksincha ish tutib, xavfdan qutuldim, ya’ni jonim omon qoldi, endi qornimni o‘ylashim kerak, deb hozirgina uni yashirgan tok barglarini yeyishga tushadi. Shu bois ham kiyik o‘sha zahotiyoq jazolanadi. Bu bilan Ezop yaxshilikka yomonlik qilish muqarrar jazo bilan yakunlanadi, deyish barobarida, insonlarni nafs balosidan ham asranishga, hamma narsaga bir paytning o‘zida erishaman deb, ochko‘zlik qilmaslikka da’vat etadi. Bunday tushuncha Sharqda ham keng tarqalgan. Jumladan, bizning zaminimizdan yetishib chiqqan ko‘plab allomalar, adib va shoirlarimizning asarlarida shunday g‘oya ilgari suriladi. Chunki insoniy fazilat yoki illatlarning millati, chegarasi yo‘q. Inson zoti yaralibdiki, yaxshilik, ezgulik bilan birga yomonlik, tubanlik yashab keladi. Har bir inson, avvalo yaxshilik nima-yu, yomonlik nima – farqiga borishi, o‘z ongi, aql-u farosati bilan anglab olishi kerak.

BO‘RI BILAN LAYLAK

Bo‘rining bo‘g‘ziga suyak tiqilib qoldi-yu, joni ko‘ziga ko‘rinib, yordam istab yugurgilab qoldi. Baxtini qarangki, laylakka duch keldi: suyakni chiqarib tashlasang, mukofotlayman, deya va’dalar berib yordam so‘radi. Laylak tumshug‘i-yu boshini bo‘rining bo‘g‘zigacha tiqib, arang suyakni chiqarib oldi-da, va‘da qilingan mukofotni talab qildi. Bo‘ri bunga javoban dedi: «Ha, azizim, bo‘rining og‘zidan boshing omon chiqqani kammi, yana mukofot deysan-a?!»

Alqissa, ayrim badfe’l kishilar yomonlik qilmaganlarining o‘zi-niyoq yaxshilik qilganga yo‘yadilar.

Bu masalni qay bir ma’noda avvalgisining davomi ham deyish mumkin. Chunki yaxshilik qilib, suyakni olib tashlagan laylak mukofot olish o‘rniga, bo‘rining changalida qolib ketmaganiga shukur qilishi lozimligi hikoya qilinar ekan, yaxshilikni ham uning qadriga yetgan odamga qilish kerak, degan fikr ilgari suriladi. Yomon fe’llik, baxil

odam, unga har qancha yaxshilik qilmang, og‘irini yengil qilaman, yordam beraman, deb o‘ylamang, baribir u sizning yaxshiligingizni bilmaydi. Bil’aks, o‘zining yomonlik qilmaganini yaxshilikka yo‘yadi. Bu bilan o‘z tubanligini yana bir marta namoyish etadi.

Ezop masallaridan insonning turli vaziyatlarda o‘zini qanday tutishi lozimligi haqidagi maslahatlarni anglash mumkin. Hayotda har xil sinovlar ko‘p bo‘ladi. Inson doim ham muvaffaqiyat qozonib, shod-u xurramlik bilan kun kechiravermaydi. Shodlik, g‘alabalar bilan bir qatorda inson turli g‘am-tashvishlarga, omadsizlik va yo‘qchiliklarga tayyor bo‘lib yurishi, har bir hodisaga hushyor nigoh bilan qarashi lozim. Sabr-u bardoshli bo‘lish, qiyinchilikka chidam, yo‘qchilikka qanoat qila olgan odam hech qachon kam bo‘lmaydi. Aksincha, arzimagan tashvishdan xavotirga tushib, o‘zini o‘tga-cho‘g‘ga urgan kishilar yo biror kasallikka chalinadilar yoki yechib bo‘lmas chigalliklarga duch keladilar. O‘zgalar oldida obro‘-e’tiborlarini yo‘qotadilar. Ezopning quyidagi masali ana shunday odamlar haqida.

ESHAK BILAN BAQALAR

Ustiga o‘tin ortilgan eshak botqoqdan o‘tayotgandi, toyib ketib yiqildi. Eshak o‘rnidan turishga harchand urinmasin – bo‘lmadi: oh-voh qilib faryod cheka boshladi. Botqoqda yashovchi baqalar uning holini ko‘rib dedilar: «Birodar, botqoqqa endigina yiqilganing holda shunchalar nola chekasan, bizga o‘xshab umring shu yerda o‘tganida nima qilarding?!»

Alqissa, ayrim kishilar kichkinagina qiyinchilik oldida ham esankirab, ruhan cho‘kib qoladilar, holbuki, boshqalar bundan o‘n chandon og‘ir mashaqqatlarni-da, sabr-la yengadilar.

Xalqimizda «Birni ko‘rib shukur qil, birni ko‘rib fikr qil» degan maqol bor. Nogahon toyib ketib, yiqilgan eshak, biroz tin olib, kuch to‘plab, yana oyoqqa turishi va yo‘lida davom etishi mumkin edi. Ammo u mutlaqo chorasiz qolgan kabi ayyuhannos solib, faryod chekadi. Vaholanki, undan ko‘ra yuz chandon yomonroq ahvolda, bir

umr botqoqda yashayotgan baqalarni ko‘rib, o‘z holatiga shukur qilishi, ahvolini yaxshilash chorasini ko‘rishi lozim edi. U esa sarosimaga tushib nola qiladi. Hayotda bunday holatlar uchrab turadi. Sovuqqonlik bilan muammolar haqida o‘ylab ko‘rilsa, hammasiga biror tadbir topish mumkin. Muhimi, aqlni ishlatish, qiyinchiliklarga sabrli bo‘lishdadir.

Ezopning bu masali zamirida yana qanday ma‘nolar borligini sinfdoshlaringiz bilan birga muhokama qilsangiz, tushunchangiz yanada boyiydi.

Gohida qiyinchilikni yengib o‘tishdan ko‘ra uni aylanib o‘tishga yoki hiyla-nayrang ishlatib, o‘z maqsadiga erishishga harakat qiluvchi kimsalar bo‘ladi. Ular balki ba‘zida niyatlariga yetarlar ham. Biroq bu uzoq davom etmaydi. Albatta, biror ishkal bo‘lib, barcha harakatlar chippakka chiqadi. Ana shunday toifali odamlarga qarata quyidagi masal aytilgan.

USTIGA TUZ ORTILGAN ESHAK

Ustiga tuz ortilgan eshak daryo kechuvidan o‘tayotib toyib ketdi – suvga yiqildi: tuz suvda erib ketib, yuk ancha yengillashdi, eshak benihoya sevindi. Keyingi gal o‘sha joydan o‘tayotib, eshak: «Suvga yiqilsam yukim yengillaydi, keyin turib ketaveraman», deb o‘yladi-da, atayin yiqildi. Ittifoqo, bu gal eshakka yuvg‘ich ortilgan edi: yuvg‘ich suvni shimib olib, yuki og‘irlashib ketgan eshak eplanolmay qoldi-yu, suvga cho‘kib ketdi.

Alqissa, ayrimlar ishlatgan hiyla-nayrang ularning o‘z boshiga yetarkan.

«Og‘irning ostidan, yengilning ustidan o‘tma», deydi dono xalqimiz. Har qanday qiyinchilikni bardosh bilan yengib o‘tishga harakat qilgan odam, albatta, maqsadiga yetadi. Kurashlar bilan amalga oshgan ish qadrli va mustahkam bo‘ladi. Ayrim ishyoqmas, havoyi kishilar maqsadlariga tez va oson yetishish uchun turli nayranglar o‘ylab topadilar-u, ammo kutilmaganda pand yeb qoladilar. Yengil yo‘l bilan qo‘lga kirgan narsa barakali ham bo‘lmaydi. Hatto masaldagi

voqeaga o'xshab, nojoiz makkorlik o'sha odamni halokatga olib kelishi mumkin. «Behuda chiranish belni chiqaradi» degan hikmat ham shunday holatlarni nazarda tutib aytilgan. Bu fikrning yanada yaqqolroq misoli quyidagi masalda tasvirlab berilgan.

BURGUT, ZAG'CHA VA CHO'PON

Yuksak qoyadan shiddat bilan qo'zg'algan burgut suruvdagi qo'zichoqni ildi-yu ketdi. Zag'cha buni kuzatib turgandi, hasaddan ichi kuyib, o'zining ham shunday qilgisi kelib qoldi. Zag'cha jon-jahdi bilan chinqirganicha borib qo'chqorga tashlandi: panjalari qalin junga o'ralashib, uchishga ham, qochishga ham imkoni bo'lmay qoldi. Uning jon holatda pitirlayotganini ko'rgan cho'pon gap nimadaligini fahmladi-da, darhol zag'chani tutib oldi: qanotlarini qirqib, o'zini ermak uchun bolalariga eltdi. Bolalari chuvullashib: «Bu qanday qush?» – deya so'raganlarida, cho'pon aytdi: «Men-ku buning zag'chaligini bilaman-a, biroq uning o'zi o'zini burgut hisoblaydi-da?!»

Alqissa, o'zingdan zo'rroqlar bilan bellashaman, deb chiranganing bilan hech ish chiqarolmaysan, kulgi bo'lganing qoladi, xolos.

Har qanday inson hayotda o'z o'rnini bilishi lozim. Kerak-nokerak narsalarga o'zini uraverish yaxshilikka olib kelmaydi. Agar zag'cha burgutdan bir necha barobar kichik ekanini, har qancha chiranganda ham burgut shiddatiga ega bo'lolmasligini fikr qilganida, o'zini abgor qilib, kulgili holatga tushmas edi. Ana shunday toifa odamlarga nisbatan donolar «Ko'rpangga qarab oyoq uzatgin» deya tanbeh beradilar. Darhaqiqat, yoshi ulug' yoki martabasi baland kishilar oldida maqtanchoqlik qilish, o'z imkoniyatlariga to'g'ri baho bera olmaslik, ularga noo'rin xatti-harakatlari bilan o'zini ko'rsatmoqchi bo'lish oxir-oqibat shu kimsani beobro' qiladi, e'tiborsiz narsadek chetga chiqib qolishiga sabab bo'ladi.

Ko'rinadiki, Ezop masallari hayotiyiligi bilan, odamlarning fazilat-u nuqsonlari, qusur-kamchiliklari, noto'g'ri xatti-harakatlarini aniq

ko'rsatib bera olgani, ma'naviy ibрати bilan hozir ham o'z ahamiyatini to'la saqlab kelmoqda. Bundan bir necha ming yillar avval yaratilgan bu majoziy hikoyatlar dunyodagi ko'plab tillarga tarjima qilinib, shu yo'lda ijod qiluvchi davomchilari yetishib chiqishiga omil bo'ldi. Fransuzlarda J. Lafonten, rus adabiyotida I. Krilov kabi masalchi adiblar Ezop masallarini qayta ishlab, ijodiy boyitib, o'z davri xususiyatlariga ko'ra to'ldirib, rivojlantirdilar. O'zlari ham ulardan ilhomlanib, yangi masallar yaratdilar.

Nazariy ma'lumot

MASAL HAQIDA TUSHUNCHA

Masal – majoziy xarakterdagi qisqa hikoyacha bo'lib, nasriy yoki she'riy shaklda yoziladi. Uning asosiy qahramonlari turli hayvonlar, narsa-buyumlardan iboratdir. Bular ramziy-majoziy ma'noda qo'llanilib, insonlar fe'l-atvoridagi turli xususiyatlarga ishora sifatida keltiriladi. Masalning asosiy jihati shuki, u to'liq ma'noda tarbiyaviy maqsadga yo'naltiriladi. Yuqorida ko'rib o'tilgan Ezop masallari bunga yorqin misoldir. Agar Ezop birinchi masalchi hisoblansa, undan so'ng eramizning birinchi va ikkinchi asrlarida yashab o'tgan grek masalchilari Fedr, Babriy tom ma'noda uning davomchilari hisoblanadi. Hatto Fedrning masalchilik rivojidagi asosiy xizmati shunda ediki, u Ezop masallarini she'riy yo'l bilan lotin tiliga tarjima qildi. Ana shu tarjimalarga suyanib va ilhomlanib XVII asrda Fransiyada Lafonten, XVIII asrda Germaniyada Lessing, Gellert va XVIII–XIX asrlarda Rossiyada I. A. Krilov masal janrida barakali ijod qildi.

Ko'hna Sharq adabiyotida ham majoziy shaklda, ya'ni turli hayvonlar tilidan tarbiyaviy ahamiyatga molik hikoyachalar keltirish tajribasi qadim hind adabiyotining nodir namunalari bo'lgan «Panchatantra», «Kalila va Dimna» kabi asarlar tarkibida uchraydi. Bu hikoyatlar ham dunyoning ko'pgina tillariga tarjima qilinib, shunday yo'nalishdagi yangi asarlarning yaratilishiga turtki bergan.

Masalchilikning eng yaxshi namunalari o‘zbek adabiyotida ham mavjud. Avvalo, aytish o‘rinliki, Ezop masallaridagi hikoyat va hikmatlarga o‘xshagan ibratli maqol va matallar o‘zbek xalqi hayotida, uning kundalik turmushida, so‘zlashuv nutqida doimiy uchraydigan hodisadir. E’tibor qilgan bo‘lsangiz, yuqorida Ezop masallaridan kelib chiqadigan xulosalar aks etgan qator maqollar va hikmatli iboralar ota-bobolarimiz tomonidan azal-azaldan aytib kelinganini anglatuvchi namunalar ham yonma-yon keltirildi. Buning sababi, ta’kidlaganimizdek, ko‘tarilgan masala va mavzularning barcha insonlarga xos bo‘lgan xususiyatlar ekanligidadir. Shuning uchun ham Sharq, jumladan, o‘zbek mutafakkir shoir-u adiblari maxsus «Pandnoma», «Odobnoma»lar yaratib, bu asarlar maktab-madrasalarimizda alohida o‘quv qo‘llanmasi sifatida xizmat qilgan.

Shu o‘rinda majoziy shakldagi ibratli hikoyatlarning eng sara namunalari ulug‘ bobokalonimiz Alisher Navoiy hazratlarining «Xamsa» asaridagi birinchi doston «Hayrat ul-abror» (Yaxshi odamlarning hayratlanishi) da va maxsus shu yo‘nalishda yaratilgan «Lison ut-tayr» (Qushlar tili) dostonida uchrashini alohida aytib o‘tish lozim. Shu bilan birga XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida yashab o‘tgan Muhammad Sharif Gulxaniy ham «Zarbulmasal» nomli asari bilan o‘zbek adabiyotida masalchilik rivojiga ulkan hissa qo‘shdi. Ulardan tashqari XX asrga kelib Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Yamin Qurbon, Sami Abduqahhor, Muxtor Xudoyqulov kabi ijodkorlar asarlarida masal janrining yaxshi namunalari uchraydi.

Savol va topshiriqlar

1. Nima uchun bobolarimiz, katta yoshdagi kishilar o‘z nutqlarida maqol va masallardan foydalanishadi?
2. I. A. Karimovning «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch» risolasida maqol va matallar haqida nima deyiladi?
3. «Ezop tilida so‘zlashish» deganda nimani tushunasiz?
4. Ezop haqidagi rivoyatlarda uning donishmandligi nimalarda ko‘rinadi?

5. Do'stlik, sadoqat degan tushunchalarni qanday tushunasiz?
6. Alisher Navoiyning do'st qanday bo'lishi lozimligi haqidagi fikrlarini aytib bering.
7. «Kiyik va tokzor» masalida Ezop qanday insoniy fazilatlar haqida so'z yuritadi?
8. «Bo'ri bilan laylak» masalida bo'ri qanday insonlarning majoziy obrazi?
9. Sabr-bardosh, qanoat degan tushunchalarning mazmunini izohlang («Eshak bilan baqalar» masali misolida).
10. Ezop masallarining bugungi kundagi ahamiyati nimada?
11. «Masal» tushunchasining ta'rifini keltiring.
12. «Ramziy-majoziy» ma'noni qanday tushunasiz?
13. Dunyo adabiyotida birinchi masallarni yaratgan ijodkor kim?
14. Kimlar masalchilik rivojiga hissa qo'shdilar?
15. Sharq adabiyotidagi majoziy shaklda yozilgan asarlar haqida so'zlab bering.
16. Alisher Navoiyning qaysi asarlarida masallar, ibratli hikoyatlar ko'p keltirilgan?
17. O'zbek masalnavis shoirlaridan kimlarni bilasiz?

«UCH OG‘A-INI BOTIRLAR» ERTAGI HAQIDA

Ertak xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy, ommaviy turlaridan biridir. Ertakning paydo bo‘lishida qadimiy urf-odat, marosimlar, tabiat hodisalari, jonivorlar muhim o‘rin tutgan.

Ertak atamasi Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk», («Turkiy so‘zlar to‘plami») asarida uchraydi va biror voqeani og‘zaki hikoya qilish ma‘nosini bildiradi.

Hayot haqiqati bilan bog‘liq bo‘lib, xayoliy va hayotiy uydirmalar asosiga qurilgan, didaktik g‘oya tashuvchi og‘zaki hikoyalar **ertak** deyiladi. Ertakning ba‘zi bir viloyatlarda boshqacha atamasi ham uchraydi. Masalan, Surxondaryo, Samarqand, Farg‘onada – matal, Buxoro atrofidagi ba‘zi qishloqlarda – ushuk, Xorazmda – varsaki, Toshkent shahri va uning atrofida cho‘pchak atamasi ham ishlatiladi.

Ertaklarda xayoliy uydirmalar asosiy o‘rinni egallaydi. Ular o‘ziga xos qurilishi bilan ham ajralib turadi. Ertak kirish qismi, voqealar rivoji, tugallanmadan tashkil topadi. Ba‘zi ertaklar «Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, bir podshoh (yoki cho‘pon) bo‘lgan ekan», «Sizga bog‘ bo‘lsin, bizga hayot» kabi qisqagina boshlamalar bilan boshlansa, ba‘zi boshlamalar ancha uzun bo‘ladi. Masalan, mana bu boshlamaga e‘tibor bering: «Ertagiyo ertagi, echkilarning bo‘rtagi, qirg‘ovul qizil ekan, quyrug‘i uzun ekan, ko‘k muzga mingan ekan, muruti singan ekan, g‘oz karnaychi ekan, o‘rdak surnaychi ekan, ola qarg‘a azonchi, qora qarg‘a qozonchi, chumchuq chaqimchi ekan, to‘rg‘ay to‘qimchi ekan, bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, ertagimning sheri bor, yetti kunlik yeri bor, yetti kunlik yerida dumi kalta bo‘ri bor. Bir bor ekan, bir yo‘q ekan...»

Ertaklar «Qirq kecha-yu qirq kunduz to'y berib, oshlarini oshab, yoshlarini yashab, murod-maqсадlariga yetdilar», «Shu bilan Ayoз podshoh bo'lib, o'zining donoligidan xalqni odillik bilan so'rab, mamlakatda adolat o'rnatgan ekan» kabi tugallanmalar bilan yakunlanadi.

Siz o'tgan darslardan ertaklarning bir necha turlarga bo'linishini bilib olgan edingiz. «Uch og'a-ini botirlar» turiga ko'ra maishiy ertaklarga kiradi. Ertakning voqealari juda qiziqarli bo'lib, tarbiyaviy ahamiyati ham kattadir. Qadim zamonda o'rtahol bir kishi yashagan ekan. Uning uch o'g'li bo'ladi. O'g'illarini safarga kuzatib qo'yishdan oldin ularga shunday pand-nasihatlar qiladiki, biz bu pand-nasihatlardan ushbu kishining qanday odamligini osongina bilib olamiz. «O'zimdanda keyin baxtsiz bo'lib qolmanglar deb, sizlarni o'qitdim», – deydi u. Haqiqatan ham o'qigan odam dunyoni taniydi, oq-qoraning farqiga boradi. Ilmli va hunarli odam hech qachon xor bo'lmaydi.

Bu kishi o'g'illarini tarbiyalashda uch narsaga amal qiladi. Birinchidan, sog'lom qilib tarbiyalaydi, natijada o'g'illari baquvvat bo'lib o'sadi. Ikkinchidan, qurol-yarog' bilan tanishtiradi, natijada o'g'illari yarog' ishlatishga usta bo'lishadi. Uchinchidan, qo'rqitmay o'stiradi, natijada o'g'illari botir, dovyurak bo'lib voyaga yetishadi. Endi bularning ustiga ilmli ekanligini ham qo'shsak, ular naqadar barkamol yigitlar ekanligining guvohi bo'lamiz. Biroq ularning otasi bu bilan kifoyalanib qolmaydi. U o'g'illarini yanada mukammal bo'lishlarini istaydi. Shu sababli ularga yana uch narsani uqtiradi: «To'g'ri bo'ling – bexavotir bo'lasiz. Maqtanchoq bo'lmang – xijolat tortmaysiz. Dangasalik qilmang – baxtsiz bo'lmaysiz». O'g'illari otalarining bu o'gitlariga amal qilganlari uchun ham barcha xatarlardan omon chiqdilar. Hatto podshoh o'zining uch qizini ularga berib, og'a-inilarni o'ziga kuyov qilib oldi. Endi ular saroyda qolib, faqat yeb-ichib yashasalar ham bo'lardi. Podshohning o'zi ularga shuni taklif qiladi. Biroq og'a-inilar bunga rozi bo'lmaydilar. Nega? Ertakni o'qib chiqsangiz, buni o'zingiz bilib olasiz.

(Ertak)

Bor ekan, yo'q ekan, bir zamonda bir kishi bo'lgan ekan. Boy ham, kambag'al ham emas ekan. Uning uchta o'g'li bor ekan, uchovi ham o'qigan, oq-u qorani tanigan, yuzlari oyday, o'zlari toyday, yomon bilan yurmagan, yomon joyda turmagan ekanlar. To'ng'ichi yigirma bir yoshda, o'rtanchasi o'n sakkiz yoshda, kenjasi o'n olti yoshda ekan.

Otasi bir kuni ularni oldiga chaqirib, har birining peshanasini silab:

– O'g'illarim, men boy emasman, mendan qolgan davlat sizlarning maishatingiz uchun kifoya qilmaydi, mendan ortiq narsa umid qilib o'tirmanglar, o'zimdan keyin baxtsiz bo'lib qolmanglar deb, sizlarni o'qitdim. Yaxshi ot qo'ydim. To'y qildim, voyaga yetkazdim. Buning ustiga sizlarni yana uch narsa bilan tarbiya qildim. Birinchidan, sog'lom vujudli qilib o'stirdim – quvvatli bo'ldingiz. Ikkinchidan, yarog' bilan tanishtirdim – yarog' ishlatishga usta bo'ldingiz. Uchinchidan, qo'rqitmay o'stirdim – qo'rqqoq bo'lmay botir bo'ldingiz, yana uchta narsani aytaman, quloqlaringizga olib, eslaringizdan chiqarmanglar. To'g'ri bo'ling – bexavotir bo'lasiz. Maqtanchoq bo'lmang – xijolat tortmaysiz. Dangasalik qilmang – baxtsiz bo'lmaysiz. Bundan boshqasini o'zingiz biling. Qora toyni, saman toyni, ko'k toyni asbob-anjomlari bilan tayyorlab qo'ydim. Xurjunlaringizni bir haftalik ovqat bilan to'lg'izdim. Baxtingiz yo'lda, topib olmoq uchun dunyoni ko'rgani yo'lga chiqing, dunyoni tanimay dunyo kishisi bo'lmaysiz. Baxt qushini ushlamoq uchun baxt oviga chiqing. Xayr o'g'illarim, – deb turib ketdi...

Uch og'a-ini safarga otlandilar. Yo'lda ular kechasi navbatmanavbat poyloqchilik qilib chiqishga kelishadilar. Birinchi kecha To'ng'ich botir o'zlariga hujum qilmoqchi bo'lgan sherni o'ldiradi. Ikkinchi kecha O'rtancha botir ajdarni yengadi. Uchinchi kecha Kenja botir podshoh xazinasiga tushmoqchi bo'lgan o'g'rilarni qirib tashlaydi. Ertasi kuni botirlar shaharga kirib, bir joyga qo'nadilar.

Joy egasi bu botirlarni o'rdaga borishga taklif qildi. Bular piyoda asta-sekin o'rdaga bordilar. Podshoh bularning musofir ekanligini bilib, alohida bir ziynatlangan uyga kirgizib qo'ydi. Boshqa musofir

bo‘lmaganidan, ularga juda diqqat-e’tibor bilan qarab, sir olmoqni bir vazirga topshirdi. Vazir aytdi: «Bulardan to‘g‘ridan to‘g‘ri so‘rasak, ehtimol aytmaslar, o‘z hollariga qo‘yib, tashqaridan quloq solib turamiz, nima desalar so‘zlaridan sirini topamiz», dedi. Bu xonada bulardan boshqa hech kim yo‘q edi. Bir vaqt dasturxon yozildi, xilma-xil noz-ne‘matlar keltirib qo‘yildi. Ikkinchi bir xonaning teshigidan podshoh bilan vazir quloq solib jim o‘tirdilar. Birozdan keyin uch og‘a-ini botirlar o‘zaro suhbat qila boshladilar. To‘ng‘ich botir dasturxondagi ovqatni ko‘rsatib:

– Shu go’sht qo‘zi go’shti ekan, biroq shu qo‘zi it emib katta bo‘lgan, – dedi.

O‘rtancha botir aytdi:

– To‘g‘ri aytasiz, podshoh degani it go’shtidan ham qaytmaydi. Saralab yemoq faqirning ishi, qo‘yni boqib qo‘yibdimi? Men ham bir narsaga hayron bo‘lib turibman, mana shu shinnidan ham odam isi keladi.

Kenja botir aytdi:

– To‘g‘ri, podshohlik – qonxo‘rlik demakdir. Qon qo‘shilgan bo‘lsa, ehtimoldan uzoqmasdir. Lekin yomonning qoni bo‘lsa-ku, mayli, begunohning qoni qo‘shilgan bo‘lmasin. Men ham bir narsaga hayron bo‘ldim. Shu nonni taxlagan kishining otasi novvoy ekan, taxlovchi novvoyning o‘g‘li ekan.

– To‘g‘ri bo‘lsa kerak, – debdi To‘ng‘ich botir. – Podshoh bizni bu yerga o‘rda voqeasi bilan chaqirgan. Albatta bizdan savol so‘rar, nima deymiz?

– Albatta yolg‘on so‘zlamaymiz, – debdi O‘rtancha botir, – bu voqeaga aralashgan bo‘lsak, aytmoq lozimdir.

Kenja botir:

– Uch kunlik yo‘lda qanday voqealarni ko‘rgan bo‘lsak, o‘rtaga tashlaydigan vaqt keldi, – dedi.

To‘ng‘ich botir birinchi kechada sher bilan olishganini aytib, belidagi tasmasini o‘rtaga olib qo‘ydi. O‘rtancha botir ikkinchi kechadagi voqeani aytib, nishona uchun tasmani o‘rtaga tashladi. Kenja botir uchinchi kechadagi voqeani aytib, olgan narsalarini o‘rtaga tashladi.

Podshoh bilan vazir sirdan xabardor bo'ldilar. Faqat go'sht, shinni, non to'g'risidagi gaplarni tekshirib ko'rmoqchi bo'ldilar. Birinchi qo'ychivonni chaqirtirishdi. Podshoh qo'ychivondan so'radi:

– To'g'risini ayt, kecha so'yilgan qo'zining onasi itmidi?

– Podshohim, bir qoshiq qonimdan kechsangiz aytaman.

– O'tdim, to'g'risini so'yla!

– Qishning o'rtasida bir qo'y tug'ib, o'zi o'lib qoldi, shu vaqtda bir katta itim ham tug'gan edi. Qo'zichoqqa rahmim keldi. Yetim qo'zini och qoldirgim kelmadi. Nochor o'sha itga emizdirib, katta qilgan edim. Boshqa qo'zi qolmagani uchun o'shani yuborgandim, – dedi.

Podshoh bog'bonni chaqirib:

– To'g'risini ayt, shinniga odam qoni qo'shilganmi? – dedi.

– Podshohim, bir qoshiq qonimdan o'tsangiz, bir voqea bo'lgan edi, aytardim, – dedi.

– Ayt, o'tdim, – dedi. Bog'bon:

– O'tgan yozda, bog'dagi uzumzorga har kecha bir odam o'g'irlikka tushib, sizga olib qo'ygan eng yaxshi uzumdan o'g'irlab olib keta boshladi. Bir kuni agar qo'linga tushsa, o'ldirib, shu tokning tagiga ko'mib qo'yay, deb qasd qildim. Bir kecha poylab yotdim. Yana keldi. Shashvar to'qmoq bilan boshiga urdim. Boshi pachoq-pachoq bo'lib ketdi. Hech kim bilgani yo'q. Shu tok tagiga chuqur kovlab ko'mib qo'ydim, kelasi yili tok kuchlanib, chunon hosil qildiki, bargidan ham uzumi ko'p edi. Lekin mazasida ozgina o'zgarish paydo bo'ldi. Men uzumdan sizga yubormay, butunicha shinni qilgan edim, – dedi.

Nonni podshoh o'zi taxlagan edi. Bu shohning otasi novvoy edi.

Podshoh haqiqatlar bilinganidan keyin, bularning zakovatiga «ofarin» deb, botirlarning oldiga kirdi. Salom berib ko'rishdi. Hech bir narsa so'ramay:

– Sizlarning hamma aytganlaringiz to'g'ri bo'lib chiqdi, mening sizlarga muhabbatim ortdi. Botir mehmonlar, ijozat bersangiz, bir arzim bor edi, agar qabul qilsangiz aytar edim, – dedi.

To'ng'ich botir:

– Aytganlaringiz to'g'ri kelsa qabul qilarmiz, aytingiz! – dedi.

Podshoh:

– Mening uchta qizim bor, o‘g‘lim yo‘qdir. Men ertaga butun shaharni to‘yga chaqirib, qirq kun osh berib, qizlarimni sizlarga nikohlab bersam, mening o‘g‘illarim bo‘lib, bunda qolsangiz, – dedi.

To‘ng‘ich botir:

– Xo‘p yaxshi aytasiz, lekin bizning ham shartimiz bor. Bizlar podshoh bolasi emasmiz. Otamiz boy ham emas. Sizning davlatingiz podshohlik bilan topilgan, biz qo‘l kuchi bilan tarbiyat topganmiz. Elimiz bir bo‘lsa ham, tarbiyamiz boshqa. Qanday bo‘lar ekan? – dedi.

Podshoh:

– Men bir iqlimning podshohiman, sizni otangiz qo‘l kuchi bilan tarbiya qilib, sizday botirlarning otasi bo‘lgan ekan, mendan nima kamligi bor? Haqiqatda mendan ortiqdir. Tarbiyangiz orqasida jahon podshohlari yig‘lab oshiq bo‘lib yurgan qizlarning otasi sizga o‘z qizlarini yig‘lab tutadi, – dedi.

Bular qabul qildilar. Shaharda qirq kun to‘y-tomosha bo‘lib, botirlar podshoh qizlariga uylandilar. Qizlar yo‘qotgan tillalariga gavhar qo‘shib oldilar. Yaxshi tarbiya orqasida yigitlar baxt qushini qo‘lga kirgizdilar. Qizlar bilan botirlar ipakdek eshildilar.

Podshoh hamma kuyovidan ham Kenja botirni ko‘proq yaxshi ko‘rardi. Kunlardan bir kun podshoh bir salqin joyda uxlab yotgan edi, yonidagi ariqdan ilon chiqib, podshohga zahar solmoqchi bo‘lib turganda, to‘satdan kelib qolgan Kenja botir uni ko‘rib, belidan qilichini sug‘urib, chopib, ikki bo‘lib tashladi. Yana qilichini qiniga solib turganida podshoh uyg‘onib qoldi. Dilida: «Qizimni berganimga qanoat qilmay, meni o‘ldirib, podshoh bo‘lmoq xayoli bor ekan», deb shubha qildi. Vazirga chiqib voqeani aytdi. Vazirning botirlarga hasad-adovali bo‘lib, qulay paytni kutib yurgan ekan, yaxshi bahona bo‘ldi.

Vazir podshohga:

– Shunday bebaho qizlaringizni, mendan bir maslahat so‘ramay, yaxshi tarbiya ko‘rgan deb, musofirlarga berib qo‘ydingiz, endi mana bir uchini sizga ko‘rsatdi. Eng yaxshi deb sevgan kuyovingiz sizni o‘ldirmoqchi bo‘lgan ekan, yana bir kuni boshqacharoq hiyla bilan sizni o‘ldirib qo‘yar, – dedi.

Podshoh vazirning so‘ziga ishonib:

– Zindonga solinsin! – deb buyurdi.

Kenja botirni zindonga soldilar. Kenja botirning qallig‘i juda xafa bo‘ldi. U botirni nihoyatda yaxshi ko‘rardi. Yig‘lab-yig‘lab, kelinchakning yuzlari so‘liy boshladi.

Bir kuni qiz otasining oyog‘iga boshini qo‘yib, yig‘lab, qallig‘ini afv etishni so‘radi. Podshoh qizining yuzidan o‘tolmay, Kenja botirni zindondan oldirib keldi. Qallig‘i juda sog‘inganidan kuyovini quchoqlab, yuzlaridan o‘pib, qo‘lini yelkasiga tashlab yig‘lab turar ekan, podshoh Kenja botirga qarab:

– Botir, siz shunday vafosizmisiz? Ko‘rmayapsizmi, mening qizim sizga qanday mehribon. Shu qizimni ham rioya qilmay, qay ko‘ngil bilan meni o‘ldirmoqchi bo‘ldingiz? – dedi. Kenja botir podshohga qarab bir hikoya aytdi.

HIKOYA

Qadim zamonda bir podshoh bo‘lib, uning yaxshi ko‘rgan to‘tisi bor ekan. Podshoh to‘tisini shunday yaxshi ko‘rar ekanki, bir soat ko‘rmasa turolmas ekan. To‘ti ham podshohga juda mehribon bo‘lib, har turli shirin so‘zlar aytib, xursand qilar ekan. Bir kuni to‘ti podshohdan so‘rabdi:

– Mening Hindiston degan yurtida ota-onam, aka-ukam, opa-singillarim bor, falakning gardishi bilan sizning dargohingizga kelib qolgan edim. Shukurlar bo‘lsin, aql-idrokim, yaxshi xulqim, shirin so‘zim orqasida sizday podshohga hamsuhbat bo‘ldim. Endi, iltimosim shuki, meni qafasdan bo‘shatib, yigirma kunga javob bersangiz, olti kun borishim, olti kun kelishimga ketsa, bir hafta – ota-onam, aka-ukalarimni ko‘rib diydoriga to‘ymog‘im uchun yetar.

Podshoh:

– Yo‘q, senga javob bersam, yana kelmay qolsang, men sog‘inaman, juda xafa bo‘laman, – debdi.

To‘ti:

– Yo‘q, podshohim, sizning menga ko‘rsatgan iltifotingiz yomon yo‘lga boshlamaydi, qanday bo‘lsayam va‘da – ulug‘, muqaddas narsa, uni buzish yaramaydi. Va‘dani buzmoq og‘ir gunoh. So‘z beraman – so‘zimda turaman, – debdi.

– Xo‘p bo‘lmasa, agar tezda kelsang ikki haftaga ruxsat beraman, – debdi podshoh.

– Xayr, endi qanday bo‘lsa ham chiqay, – deb to‘ti o‘n besh kunga ruxsat olibdi. Devorga qo‘nib turib, xayrlashibdi. Janub tomonga qarab uchib ketibdi. Podshoh orqasidan qarab qolibdi. U to‘tining qaytib kelishiga ishonmas ekan.

To‘ti olti kun deganda Hindiston degan mamlakatga borib, otalarining oldiga yetibdi. Bechora to‘ti juda xursand bo‘lib, tog‘dan tog‘ga, bog‘dan bog‘ga, shoxdan shoxga sakrab, uchib, o‘ynab-kulib, ota-onasining diydoriga to‘ydi, qarindosh-urug‘iga mehmon bo‘lib, uch kunni qanday o‘tkazganini bilmay qoldi. Ertasi yana qafas tomonga, tutqunlikka uchmog‘i kerak ekan. Ota-onasi, aka-ukalaridan ajralmoq juda og‘ir bo‘libdi. Bir tarafda va‘da bor, va‘daga vafosizlik xavfi turadi. Bechora to‘tining quvonchi tugabdi. Shodligi g‘amga almashibdi. Qanotlari so‘libdi. Ikkinchi qaytib kelish yo bor, yo yo‘q. Qarindosh-urug‘lar bir joyga to‘planishibdi. Hammasining ko‘zi g‘amli to‘tida ekan. Qanday bo‘lsa ham qaytmaslikni maslahat berishibdi.

To‘ti aytibdi:

– Yo‘q, yana qaytmoq uchun va‘da berganman, va‘daga vafo qilmasa bo‘ladimi?

Bir to‘ti aytibdi:

– Va‘da bergan podshohingda insof bo‘lsa, seni uch yil qamoqda saqlab, faqat ikki haftaga javob berarmidi? Seni sevar ekan, seviklisini qafasda tutmoq yarashadimi? Dunyoga qafasda turmoq uchun keldingmi? Bir kishining xushvaqtligi uchun erkinlikni qo‘ldan berma! Podshoh deganning marhamatidan qahri ortiqdir, podshoh bilan sher-ga yaqin bo‘lmoq hikmatdan emasdir.

Podshohning to‘tisi aytibdi:

– Menga bir yo‘l ko‘rsating, men ham erkinlikka chiqay, ham va‘da yolg‘on bo‘lmasin.

Ona to‘ti aytibdi:

– Shunday bo‘lsa men ham bir maslahat beraman. Bizning joyda bir daraxtning mevasi bor, har kim bir donasini yesa, qari chol bo‘lsa yigitlik holiga qaytur. Kampir esa qiz kabi yoshlik holiga kelur. Podshohga

shundan uch donasini olib borgin, bu bebaho mevani berib, o'zingning butunlay ozod etilishingni so'ra, shoyad insofga kelib, butunlay ozod etsa, – debdi.

Bu gap ma'qul tushibdi. Shu chog'da uch dona meva olib kelib-dilar. To'ti uni changalida mahkam ushlab, xayrlashib shimol tomonga qarab uchibdi. Qarindoshlari zo'r umid bilan orqasidan qarab qolishibdi.

To'ti olti kun deganda podshohning saroyiga yetib kelibdi. Podshoh bilan ko'rishib, olib kelgan tortiqni unga beribdi, xosiyatlarini bir-bir aytibdi. Podshoh juda xursand bo'libdi. Ozod qilmoqqa va'da beribdi. Bir donasini xotiniga berib, ikki donasini vazirga ko'rsatmoq uchun bir piyolaga solib qo'yibdi. Ertasiga vazirga ko'rsatib, xosiyatlarini aytibdi. Vazirning bunga hasadi kelibdi. Ichida xafa bo'libdi. Ishni boshqacha yo'lga burmoqni ixtiyor qilibdi:

– Siz bu parrandaning olib kelgan narsasini yemay turing, oldin bir tajriba qilib ko'raylik, durust bo'lsa yemoq qochmaydi, – debdi.

Bu gap podshohga ma'qul tushibdi. Vazir vaqtini topib, piyoladagi ikki dona yoshartiruv mevasiga zahar aralashtirib qo'yibdi. Bir kundan keyin vazir aytibdi:

– Endi yoshartiruv mevasini bir tajriba qilaylik.

Buning uchun zindondan ikki nafar odamni olib chiqib yediribdi-lar. Ikkalasi shu zumdayoq o'libdi.

Vazir aytibdi:

– Agar siz yesangiz nima bo'ladingiz?

– Men ham o'lardim, – debdi podshoh.

Bechora to'tini qafasdan sudrab olib chiqib, kallasini tanasidan uzib tashlabdilar.

Bir kuni podshoh bir odamni g'azab bilan o'ldirmoqchi bo'libdi. Bu kishi kekxa ekan. Qolgan bir dona mevani yemoqqa buyuribdi. Haligi odam mevani yegan ekan, oqargan sochlari tushib ketibdi, tishlari butun bo'lib, ko'zlarining nuri ortib, yigirma yashar yigit holiga kelib qolibdi. Podshoh vazirdan shubhalanib, piyolani olib kelib qaragan ekan, zahar qo'shilganligini bilibdi. Podshoh vazirni ham o'ldirib yuboribdi. Bechora to'tining begunoh o'lganiga qayg'uribdi, lekin ish

o'tgan ekan. To'ti podshohga yaqin bo'lganining «mukofoti»nigina ko'ribdi.

– Endi men o'zimning qilgan yaxshiligimni aytay, – debdi Kenja botir va ariqdan chiqqan ilon voqeasini aytibdi. O'sha joyda ikki bo'linib yotgan ilon tanasini olib kelib ko'rsatibdi. Podshoh qilgan ishiga pushaymon bo'libdi. Kenja botirdan uzr so'rabdi.

Kenja botir aytdi:

– Olampanoh, endi ruxsat bersangiz, bizlar o'z yurtimizga qaytsak.

Podshoh yalinib-yolvorib, qolishlarini so'radi. Uch og'a-ini qabul qilmadilar.

– Biz saroy kishisi bo'lolmaymiz. Biz mehnat bilan, kasb-hunar bilan yashaymiz, – dedilar.

Podshoh:

– Bo'lmasa qizlarim qolsinlar, – degan edi, qizlari ham rozi bo'lishmadi.

Ular:

– Biz kuyovlarimizdan ajralmaymiz, ruxsat bersangiz, biz ham ular bilan birga ketsak, sizni ko'rgani har yili kelib turamiz, – deyishibdi.

Podshoh hayron bo'lib, nochor ruxsat beribdi. Butun narsalarini yig'ishtirib, safarga chiqdilar. Botir yigitlar o'z xotinlari bilan ikki yil deganda, otalarining oldiga olti kishi bo'lib keldilar. Botirlar otalari bilan quchoqlashib ko'rishib, xotinlarini tanishtirdilar. Otasi ham, bularning kelishini eshitib, uch bo'lak hovlibog' tayyorlab qo'ygan edi. Har birlari tayinlangan joyga ko'chib kirdilar. Qizlar kuyovlari bilan rohat-farog'atda yashab, murod-maqсадlariga yetdilar.

Savol va topshiriqlar

1. «Uch og'a-ini botirlar» ertagi qanday ertaklar sirasiga kiradi?
2. Ota va o'g'illarning safar oldidan suhbat mazmunini gapirib bering.
3. Otaning gapi bo'yicha hayotda bexavotir, xijolat tortmay baxtli yashash uchun nimalarga amal qilish kerak?
4. Uch og'a-ini xatti-harakatini tasvirlang. O'zidan ko'ra boshqalarning halovatini o'ylash, fidoyilik ulardan qaysinisiga ko'proq xos?

5. Kenja botir hikoyasidagi to‘ti va podshoh o‘rtasidagi kelishuv nima haqida edi?
6. Xiyonatkor vazir nima maqsadda podshohni to‘ti olib kelgan mevalarni yemay turishga ko‘ndirdi?
7. Uch og‘a-inining podshoh ziyofatidagi suhbatini rollarga bo‘lib o‘qing.

«SUSAMBIL» ERTAGI HAQIDA

Qadrli bolalar, avvalgi darslarimizda «Uch og‘a-ini botirlar» ertagi bilan tanishgan, uning betakror badiiy olami, uch og‘a-ini, ularning qahramonliklari, go‘zal xulqi, odobi, aql-farosat egasi ekanliklaridan zavq olgan edik. Ushbu ertak mazmunidan talay kerakli xulosalar chiqardik, ertaklar shunchaki ko‘ngil ochish, ovunish uchun aytilmasligi va to‘qilmasligiga ishonch hosil qildik, ularning mavzu jihatidan hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, hayotiy-maishiy ertaklar, hajviy ertaklar kabi turlari borligini ham bilib oldik. Bu ertaklar orasida hayvonlar haqidagi ertaklar ham o‘z o‘rniga ega.

Hayvonlar haqidagi ertaklar barcha qiziqib tinglaydigan va o‘qiydigan fantastik hikoyalardir. Ulardagi asosiy mazmun majoziy tarzda tasvirlanadi, asar qahramonlari hayvonlar bo‘lsa-da, voqealar odamlar turmushi kabi kechadi. Hayvonlar haqidagi ertak personajlari – bo‘ri, tulki, sher, turli parranda va hasharotlar xuddi odamlarday harakat qiladilar, gapiradilar. Bunday ertaklarda tulki – ayyorlik va munofiqlik, ayiq – go‘l, laqmalik, bo‘ri – qonxo‘rlik, chumchuq – chaqimchilik ramzi sifatida xayolimizda muhrlanib qolgan. Agar e‘tibor bersangiz, bunday xislatlar hayvonlarda deyarli yo‘q. Bo‘ri, tulki yoki boshqa bir hayvon o‘z o‘ljasini qo‘lga kiritish uchun epchil, chapdast, ziyrak bo‘lishi mumkin, biroq ayyorlik, tilyog‘lamalik, chaqimchilik qila olmaydi. Bu ko‘proq hayvonlar vositasida majoziy mazmun – insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni ko‘rsatish uchun o‘ziga xos uslub. Xalqimizda birovning salbiy qilig‘i, muomalasi hamisha ham yuziga aytilmaydi, aniqrog‘i, birovning aybini ko‘rsatib tanbeh berishdan ko‘ra, uni yomon odatlardan ogoh etish, qaytarish millatimizga xos xususiyatdir. Bema’ni xulqli odamni yaxshi yo‘lga

boshlash, tarbiyaga muhtoj insonni ezgu ishlarga undashda xuddi shu hayvonlar haqidagi ertaklar, ulardagi majoziy qahramonlar (bo‘ri, tulki, eshak, xo‘roz kabi) qo‘l keladi. «Susambil» ertagi o‘z mazmuni bilan ana shunday asarlardan biridir.

Bu ertak o‘zbek xalq ertaklari orasida o‘zining tili, tasvir jozibasi, mavzusining muhimligi bilan ajralib turadigan asar. Avvalo, ertakda xalqimizning adolat va farovonlik hukm suradigan zamonlar haqidagi orzulari aks etgan. Susambil ertakda Adolat qaror topgan va hamma baxtli yashaydigan afsonaviy yurt timsoli sifatida tasvirlanadi. E’tibor bersangiz, eshakvoy yo‘lda yo‘ldosh bo‘layotgan har bir jonivorning «Susambil qanday joy?» degan savoliga «Susambil – o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, maza qilib yurasan», deb javob beradi.

Ikkinchidan, jonivorlarning ko‘zlagan maqsadlariga erishishlarida ularning sabr-toqatli bo‘lganliklari, mashaqqatlarga chidashgani muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Mashaqqatlarga bardosh bergan jonivorlar jannatmakon go‘sha – Susambilga yetib keladilar, shu joyda rohat-farog‘atda umr kechiradilar.

Uchinchidan, jonivorlarning o‘zaro ahilliklari, birdamligi ularning tashqi dushman – bo‘rilar galasi hujumidan qutqaradi. Bo‘rilar podshohi Susambilni tashlab yetti tog‘ning narigi tomoniga qochib ketadi.

Mazkur ertak nihoyatda ravon, xalqchil, shirali tilda berilgan. Ertak boshlanishidayoq kishini o‘ziga jalb etadi. Asar boshlanmasidagi an’anaviy kirish so‘z («Bor ekan-u yo‘q ekan, och ekan-u to‘q ekan, bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg‘a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, o‘rdak surnaychi ekan, g‘oz karnaychi ekan»)-ni olamizmi, tabiat tasviriga bag‘ishlangan o‘rinlarni olamizmi yoki personajlar – eshak, ho‘kiz, xo‘roz, kalamushlar, bo‘rilarning suhbatidagi dialoglarni olamizmi, barchasida jozibali tasvir, xalqona mutoyibaga boy nutq kishi diqqatini tortadi, o‘quvchi o‘zini voqealar ichida yurgandek his etadi. Yaxshisi, ertakni diqqat bilan o‘qib chiqing. Undan o‘zingiz uchun foydali xulosalar chiqara olishingizga ishonamiz.

Bor ekan-u yo‘q ekan, och ekan-u to‘q ekan, bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg‘a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, o‘rdak surnaychi ekan, g‘oz karnaychi ekan.

O‘tgan zamonda bir boy bor ekan. Uning eshagi va bir ho‘kizi bor ekan. Uning yeri ko‘p ekan, qarol-qo‘shchilariga ekin ektirib kun o‘tkazar ekan. Xo‘jayinning o‘g‘illari ko‘pincha eshakni minib yurar ekanlar. Xo‘jayin eshakka yarasha egar-to‘qim qildirib bergan ekan. To‘qimi gajimli, juda ham kelishgan ekan. Shunday qilib, bu eshakni xo‘jayin ham, xo‘jayinning bolalari ham yaxshi ko‘rib, suv o‘rniga sharbat, o‘t o‘rniga qora mayiz berib boqisharkan. Xayr, eshak suv o‘rniga sharbat, o‘t o‘rniga qora mayiz yeb maza qilaversin, endi gapni ho‘kizdan eshiting.

Xo‘jayin ho‘kizni ertadan kechgacha qo‘shga qo‘shar ekan. Ho‘kiz kechqurun qorni ochib, charchab qaytib kelsa, uning oldiga bir bog‘ quruq poyani tashlab qo‘yar ekan. Ho‘kiz bechora har kuni bir bog‘ quruq poyaga yo‘liqib, qorni ochib, qoni qochib, rangi to‘zib, ko‘p abgor¹ bo‘libdi. Bir kun ishdan kelib, poyani yegisi kelmay atrofga qarasam, boyagi eshak suv o‘rniga sharbat, o‘t o‘rniga qora mayiz yeb, maza qilib yotibdi. Shunda ho‘kiz uning ovqatidan yegisi kelib, eshakdan:

– Hoy o‘rtoq, men ko‘p och qoldim, rahming kelmaydimi? Kel, menga ham ovqatingdan ber, – debdi.

Shunda eshakning rahmi kelib, ovqatidan beribdi. Eshakning oldida har doim ovqat ortib yotar ekan. Xo‘jayin erta bilan chiqib ko‘rsaki, eshakning oldida ovqati qolmabdi. «E, eshagimning ishtahasi endi ochilibdi», – deb ko‘p-ko‘p ovqat soladigan bo‘libdi.

Bir kuni xo‘jayin chiqib qarasa, eshakning ovqatini hadeb ho‘kiz kelib yeyayotgan emish.

– Iye, hali sening qorning to‘yib, dimog‘ing ko‘tarilib qolibdi-ku, – deb ertasi kuni ho‘kizni eshakning o‘rniga qo‘yib, eshakni oborib ho‘kizning o‘rniga qo‘shga qo‘shibdi.

¹ **Abgor** – toliqqan.

Eshak sho'rlik umrida qo'shga qo'shilmagan ekan, omochni tortishga ko'p qiynalibdi. Oxiri taqdirga tan berib, qo'shda yurishga ham ko'nikib qolibdi. Kechgacha qo'shda yurib charchab, qorni ochib uyga borsa, avvalgi ovqatlar yo'q, sharbat o'rniga bir paqir suv, mayiz o'rniga bir bog' poya. Eshak bechora nochor yeyishga tushibdi.

Xayr, shunday qilib, xo'jayin eshakni kuzgacha toza ham qo'shga qo'shibdi. Kuz bo'lganda esa unga yuk ortib, uzoq-uzoq yerlarga boradigan bo'libdi.

Bir kuni xo'jayin eshakni minib bozorga boribdi. Bozordan bir qop tuz sotib olibdi. Tuzni eshakka ortib, ustiga o'zi minib, yo'lda ketayotsa, birdan havo aynib, yomg'ir yog'a boshlabdi. Hash-pash deguncha darrov yo'llar loy bo'lib ketibdi. Eshak bechora ustida tuz, uning ustiga xo'jayin mingan, boz ustiga yuklar yomg'irda ivib vazminlashgan, yomg'irdan junlari ivib, yo'lda arang yurib kelar ekan. Noinsof xo'jayin loaqal eshakning oyog'idagi taqasini ham yangilatib qo'ymagan ekan. Taqasi siyqalanib qolgani uchun eshak loyda toyilib, turtinib borar ekan. Ustidagi og'ir yuki bosib, darmoni qurib, buning ustiga xo'jayin:

– Tez-tez yurmaysanmi? – deb qo'lidagi xalacho'pi¹ bilan bo'yniga niqtabdi, «xix-xix» deb, ikki oyog'i bilan qorniga tepibdi. Eshak shu azob bilan borayotib yo'lda bir buzuq ko'priikka kelib qolibdi. Bechora eshak sirg'ala-sirg'ala ko'prikning ustiga chiqqanida oyog'i toyib, ko'prikning teshigiga kirib qolibdi, ustidan xo'jayin chalqanchasiga ag'anab ketibdi. Shunda xo'jayinning qahri kelib, chayonday zahri kelib, ko'prikning tagidan bir so'yilni² tortib olib, o'lganning ustiga tepgan deganday: «Meni ag'anatadigan senmisan», – deb bechora eshakni toza uribdi. Eshakning oyog'ini qisgan, o'zini yuk bosgan, buning ustiga kaltakning achchig'i. Eshak bo'ynini yerga solib, boshini loyga qo'yib, ko'zidan yoshini oqizib yotib qolibdi. Shunda uch-to'rt yo'lovchi yetib kelibdi. Eshakning ahvolini ko'rib, yo'lovchilarning rahmi kelibdi. Bitta yo'lovchi:

¹ Xalacho'p – uchli tayoqcha.

² So'yil – uzun yo'g'on kaltak.

– Hoy, noinsof! Eshakning ahvoliga qarasang-chi, uni urib nima qilasan? Ustidagi yukini ol, bo‘lmasa o‘lib qoladi, – debdi.

Keyin yo‘lovchilar kelib, biri yukning ustidagi arg‘amchini qir-qibdi, biri tuzni ag‘anatibdi, biri eshakning belidan ko‘tarib, yana biri dumidan ushlab, ko‘prikdan chiqarib olibdi. Shundan keyin xo‘jayin tuzni ortib yana yo‘lga tushibdi. Eshak bechora shuncha azob bilan qorni ochib uyga zo‘rg‘a yetib boribdi. Borgandan keyin uydagilar: «Xo‘jayin yomg‘irda ivib kelibdilar, ko‘p azoblanibdilar», – deb uni qo‘llab-quvvatlab, issiq uyga olib kirib ketishibdi. Eshakni esa ochiq havoga bog‘lab qo‘yishibdi. Xo‘jayin o‘choqqa qo‘llarini toblab, isinib, yog‘li palovni yeb maza qilibdi. Eshakka bo‘lsa, «boyagi-boyagi, boyxo‘janing tayog‘i» deganday bir bog‘ quruq poyani tashlashibdi.

Eshakning juda xo‘rligi kelib, shu ahvolda yuraverishga rozi bo‘lgisi kelmabdi. «Endi nima qilsam bo‘lar ekan? – deb o‘ylabdi. – Men shu xo‘jayinning qo‘lida tokay ezilaman, axir, xo‘jayinnikidan chiqib ketsam, ochdan o‘lamanmi? Kel-e, shu yerdan boshimni olib ketayin!» – debdi.

«Endi qayoqqa borsam ekan?» – deb o‘ylabdi.

Eshak yoshligida onasidan: «Susambil degan mamlakat bor ekan, u joyda o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i mo‘l ekan. Unda birov bilan birovning ishi ham yo‘q, azob-uqubat ham yo‘q, ovqat mo‘l, qorning doim to‘yib yuradi», – degan gapni eshitgan ekan. Onasi bechora ko‘p orzu qilsa ham, Susambilga borolmay o‘lib ketgan ekan. Eshak o‘ylab-o‘ylab shu Susambilni topmoqchi bo‘libdi. O‘rnidan turib, chiranib tortib, boshvog‘ini uzib, osmonga qarab bir hangrab olibdi. Keyin xo‘jayinning tashqi hovlisi bilan xayrlashib, yo‘lga tushibdi.

Bir odamning bir kam qirqta tovug‘i, bitta xo‘rozi bor ekan. Makiyonlar har kuni bir kam qirqta tuxum qilib berar ekanlar. Biroq egasi juda xasis odam ekan. Tovuqlarga loaqal uch kunda bir marta ham don sohib qo‘ymas ekan. Tovuqlar hovlida xashaklarni va go‘nglarni titib, shundan ovqat topib, qorin to‘yg‘azar ekanlar.

Bir kuni tovuqlar qo‘shnisining hovlisida donlab yurganda uning xotini ariq chetida oqshoq yuvib, qozonga solibdi. O‘sha yerda to‘rt-beshta oqshoq to‘kilib qolibdi. Buni xo‘roz ko‘rgan ekan, sekin

kirib, haligi donlarni yeya boshlabdi. Shunda qo'shnisining xotini ko'rib, «kisht-kisht, qirilgurlar, kisht», deb otashkurakni otib yuboribdi. Otashkurak xo'rozga tegib, uni bir necha marotaba yumalatib yuboribdi. Otashkurakning zarbidan xo'roz ko'p alam tortib, bir chekkaga borib yig'labdi. Xo'rliги kelib: «Xo'jayin har kuni bir kam qirqta tuxum olsa, loaqal, bitta tuxumning puliga don olib sochmasa, uning eshigi yoniga borsak, o'zi ham, xotini ham «kisht-kisht» deb haydasa, boz ustiga qo'shnilaridan ham kaltak yesang! Menga nima azob! Kel, shu yerda yurgandan ko'ra dalalarga chiqib ketib, o'sha yerda o'zimcha tirikchilik qilsam, nima bo'ladi?» – debdi. O'rnidan turibdi va «qu-qu-qu» deb qichqiribdi. Keyin «pir» etib devorga qo'nibdi, undan uchib ko'chaga tushibdi-yu, dalaga qarab ketaveribdi.

Xo'roz dala yo'lida borayotgan ekan, uch ko'chaning boshiga borib qolibdi. Uch ko'chaning biridan boyagi eshak, ikkinchisidan xo'roz chiqib kelibdi. Xo'roz eshakka qarab:

– Assalomu alaykum, eshakvoy! – debdi.

Eshak:

– Vaalaykum assalom, xo'rozvoy, – debdi.

Xo'roz:

– Sizga yo'l bo'lsin? – deb eshakdan so'rabdi.

Eshak:

– Susambilga, – debdi.

Xo'roz:

– Susambil qanday joy? – debdi.

Eshak:

– Susambil – o'tning bo'lig'i, suvning tinig'i, unda azob-uqubat yo'q, maza qilib yurasan, – debdi.

Xo'roz:

– Men ham borsam bo'ladimi? – deb so'rabdi.

Eshak:

– Xayr, bitta edim, sen bilan ikkita bo'lamiz, yuraver! – debdi. Ikkovi boshidan o'tganlarini bir-biriga gapirib ketaveribdi.

Endi boyagi ho'kizga kelaylik. Xo'jayini uni ho'kizlar bilan urishtirib yurar ekan. Ho'kiz juda urishqoq bo'lib, hamma joyda dong'i ketgan ekan. Bir kuni ho'kiz urishtirish bo'lib qolibdi.

Shunda bu ho‘kiz yetti-sakkiz ho‘kizni qochiribdi. Endi bitta juda urishqoq ho‘kiz qolibdi. Xo‘jayin ho‘kizini bu ho‘kiz bilan ertasiga urishtirmoqchi bo‘libdi. Tongda xo‘jayin:

– Endi ho‘kizni urishtirishga boraman. Shoxini yog‘lab qo‘yay! – deb molxonaga chiqsa, ho‘kizning ikki ko‘zi yumuq, hadeb uxlayapti. Tushida katta bir yig‘in emish. Ho‘kizni xo‘jayini yig‘inga olib kirsam, haligi ho‘kiz buni yig‘indan quvib chiqarish uchun hamla qilib, yugurib qolibdi. Shunda buning achchig‘i chiqib, kelayotgan ho‘kizga hujum qilib uni bir suzibdi. Ho‘kiz shoxini yog‘layotgan xo‘jayinni suzib yuboribdi. Xo‘jayinning yog‘ kosasi bir tarafga, o‘zi ikkinchi tarafga uchib tushibdi.

Xo‘jayin hushidan ketibdi, hushiga kelgandan so‘ng:

– Hali meni suzadigan senmisan?! – deb ho‘kizni chunon uribdi-ki, qavarib chiqmagan joyi qolmabdi. Shunda ho‘kiz yotib yig‘labdi, xo‘rligi kelibdi: «Men xo‘jayinga shuncha ishlarni qilib, qancha ho‘kizlar bilan urishib, ularni yengib, pul yutib bersam, u esa shugina hazilimni ko‘tarmay meni o‘larcha ursam, bu menga qanday xo‘rlilik?!» – debdi va: «Kel-e, men tokay xo‘rlilik tortaman, shu xo‘jayinnikidan ketsam, nima bo‘lar edi, ketaman!» – deb o‘rnidan turibdi, bir chiranib boshvoqni uzib, yo‘lga tushibdi, yurib-yurib bir joyga borsa, boyagi eshak ko‘rinibdi. Shunda ho‘kiz eshakni chaqirib, orqasidan yuguribdi. Eshak orqasiga qarasa, uzoqdan bir ho‘kiz uni to‘xtovsiz chaqirib kelyapti.

Eshak to‘xtab turibdi, ho‘kiz yetib kelibdi. Qarasa, o‘zining she-rigi ekan.

Eshak:

– Ha, ho‘kizvoy, nima qilib yuribsan? – debdi.

Ho‘kiz aytibdi:

– Sendan keyin xo‘jayin meni ham toza azobladi. Men ham «bor-e» deb kelaverdim. Sen qayoqqa ketyapsan?

Eshak:

– Men Susambilga ketyapman, – debdi.

Ho‘kiz:

– Susambil qanday joy? – deb so‘rabdi.

Eshak aytibdi:

– Susambil o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, maza qilib yurasan!

Ho‘kiz:

– Bo‘lmasa men ham borsam bo‘ladimi? – debdi.

Eshak:

– Kelganing yaxshi bo‘libdi. Ikkita edik, uchta bo‘ldik. Yuraver! – debdi.

Ho‘kiz, eshak, xo‘roz uchovi boshidan o‘tganlarini bir-biriga gapirishib, hasratlashib ketaverishibdi. Necha kun yo‘l yurib, cho‘l-u biyobonga yetishibdi.

Cho‘lda hech kim yo‘q ekan. Bir joyda ikkita kalamush turar ekan. Ular oziq-ovqat kamligidan, ozgina ovqat topish uchun ko‘p joylarga borib, ko‘p yerlarni qazir ekanlar. Shunda qorin to‘yar-to‘ymas ozgina ovqat topishar ekan. Bora-bora cho‘lda ovqat topilmay qolibdi. Bir kuni ikkala kalamush yeydigan ovqati yo‘q, qorni ochiqib, endi nima qilamiz deb, uyasining og‘ziga chiqib shumshayib o‘tirishganda, uzoqdan haligi eshak, ho‘kiz va xo‘roz ko‘rinibdi.

Bir kalamush ikkinchisiga aytibdi:

– Shu ko‘ringanlar yo‘lovchi bo‘ladi. Yur, ulardan yegulik olaylik. Zora rahmi kelib, biror narsa tashlab ketishsa, – debdi.

Ikkalasi yo‘lning ustiga chiqib turibdi. Ko‘ringan hayvonlar ham yetib kelishibdi. Shunda kalamush ulardan yegulik so‘rabdi.

Eshak turib:

– Ey birodarlar, biz ham sizlarga o‘xshash och qolganlardanmiz. Agar ovqat kerak bo‘lsa, biz bilan birga yuraveringlar, – debdi.

Kalamush eshakdan:

– Qayerga ketyapsizlar? – deb so‘rabdi.

Eshak:

– Biz Susambilga ketyapmiz, – debdi.

– Susambil qanday joy? – deb so‘rabdi kalamush.

– Susambilni aslo so‘rama! Susambil o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, maza qilib yurasan! – debdi eshak.

– Bo‘lmasa biz ham boraylik, – deyishibdi kalamushlar.

– Uchta edik, beshta bo‘ldik, yuraveringlar, – debdi eshak.

Mana endi bular beshovi boshlaridan o‘tgan sarguzashtlarini bir-biriga gapirishib, Susambilga ketaveribdilar.

O‘sha cho‘lda bir gala ari bor ekan. Ular ham ovqat yo‘qligidan och qolib, nima qilarini bilmay, osmonda g‘o‘ng‘illab uchib ketayotgan ekanlar, birdan haligi Susambilga ketayotgan besh jonivorga yo‘liqibdilar.

Arilar bularni ko‘rib: «Uh, mana ovqatning konidan chiqdik, keragini olib qol!» – deb chaqqani kirishibdi.

Shunda eshak aytibdiki:

– Ey ukalar, sizlar ham bizga o‘xshab och qolib qiynalganga o‘xshaysizlar. Bizning tanamizda shira qolgani yo‘q. So‘rganlaring bilan hech narsa chiqmaydi. Shiramizni xo‘jayinlarimiz so‘rib olgan. Agar ovqat kerak bo‘lsa, biz bilan yuraveringlar! – debdi.

Shunda arilar bularning ahvolini ko‘rib, bular ham bizga o‘xshagan och qolganlardan ekan, deb qayoqqa ketishayotganini so‘rabdi.

– Biz Susambilga ketyapmiz, – deyishibdi.

– Susambil qanday joy? – deb so‘rabdi arilar.

– Susambil o‘tning bo‘lig‘i, suvning tinig‘i, unda azob-uqubat yo‘q, maza qilib yurasiz, – deyishibdi.

– Bo‘lmasa biz ham boraylik, – debdi arilar.

– Mayli, beshta edik, ko‘p bo‘ldik, – debdilar.

Shunda bular hammasi: «Susambil, qaydasan?» deb boshidan o‘tganlarini gaplashib, hasratlashib ketaveribdilar. Yo‘lda ketayotib: «Qachon Susambilga yetamiz?» deb, yuraklari jig‘illab, goho-goho eshakdan: «Yana bir gapirib bering. Susambil qanday joy o‘zi?!» deb so‘rashar ekan. Eshak ham Susambilni maqtab, ularning ko‘nglini ko‘tarar ekan.

Bular:

– Susambilga borsak unday qilamiz, bunday qilamiz! – deb o‘zlaricha shirin-shirin xayollar surib borishar ekan.

Bular yo‘l yuribdi, yo‘l yursa ham mo‘l yuribdi. Oxiri dimog‘lariga Susambilning xushbo‘y shabadasi urilibdi. Susambilga ham yetib kelishibdi.

Susambil juda ham keng, bepoyon bir joy ekan. Havosi juda toza, narigi yoqda ulkan tog‘ bo‘lib, uning shabadasi doim g‘irillab kelib turar ekan. Yerda ko‘m-ko‘k maysalar, bedalar yashnab yotibdi. Bir yoqda bug‘doy, arpa; bir yoqda qovun-tarvuzlar, bir taraf keta-ketguncha bog‘: unda uzum, anjir, o‘rik, shaftoli va turli-tuman mevalar g‘arq pishgan. Ariqlarda zilol suv sharqiraydi. Borganlarning bag‘riga shamol tegibdi.

Shunda bu bechoralar juda ham xursand bo‘lib ketishibdi. Xursandlikdan ba‘zilari yig‘lab olishibdi. Ular ko‘p och qolishgan ekan. Har qaysisi istagan ovqatini yeb, qornini to‘yg‘azib, vaqtlarini xushlashib, so‘ngra salqin bir joyga kelib dam olishibdi. Yo‘l azobi – go‘r azobi, deganday, ko‘p charchab qolishgan ekan, shu salqin joyda yotib uzoq uxlashibdi.

Uyqudan turib qo‘l-betlarini yuvib, yana xohlagan ovqatlarini yebdilar. Shu bilan bular Susambilga kelib ko‘p rohatlanib qolishibdi.

Susambilning bir tomoni baland tog‘ bo‘lib, unda kiyik deysizmi, ishqilib ko‘p jonivorlar yashar ekan. Tog‘ning bir joyida esa bir to‘da bo‘ri turar ekan. Bir kuni bo‘rilarning podshohi ularni to‘plab, bazm qilib, ichkilik ichib, kabob qilib yeb o‘tirgan ekan. Shunda bo‘rilarning podshohi uzoqdan haligi eshak bilan ho‘kizni ko‘rib qolibdi:

– Uh, bizga barra kabob topildi, huv ana, o‘tlab yuribdi. Uch-to‘rtta bo‘lib borib shularni olib kelinglar, kabob qilib yeymiz, – debdi.

Bo‘rilarning ichida bitta hovliqmasi bor ekan, u turib aytibdi:

– Shugina narsaga uch-to‘rtta bo‘ri borishining nima keragi bor? Bitta o‘zim borib olib kelaman! – debdi.

Bo‘rilarning ichida yana bitta hovliqmasi bor ekan. Haligi bo‘rining gapini eshitib, shartta o‘rnidan turib:

– Hov, nima deyapsan o‘zing? Men turganda sen qayoqqa borasan? O‘tir joyingda! Men o‘zim borib olib kelaman! – debdi.

Bunga u bo‘rining achchig‘i kelibdi:

– Meni pisand qilmayapsan, sendan nima kamligim bor?! – deb bir-ikki daf qilibdi. Shu yerda ikkovi olishib ketibdi.

Shunda bo‘rilarning podshohi turib:

– Hoy muttahamlar, urishmanglar! Bor, ikkoving borib olib kel! –

debdi. Shu bilan ikkovi chopqillashib ketishibdi. Bular ketayotganlarida bizning susambilliklarimiz o'tlab yurishgan ekan. Bir vaqt ho'kiz yerdagi ko'katni yeb, og'zini to'ldirib, boshini ko'tarib, o'tni chaynab, tog' tomonga qarab, uzoqdan chopib kelayotgan ikkita bo'riga ko'zi tushibdi. Shunda ho'kizning yuragi shuvullab ketibdi. U qo'rqib og'zidagi o'tini yerga tashlab, sheriklarini chaqiribdi. Sheriklari ham bo'rilarini ko'rishibdi. «Endi nima qilamiz? Qochamizmi, turamizmi?» deb maslahatlashibdilar.

Eshak:

– Qochsak, quvib yetib oladi, yaxshisi qochmaymiz, – debdi.

Ho'kiz aytibdi:

– Basharti oldimizga kelsa, nima qilamiz?

Shunda xo'roz:

– Men daraxtning tepasiga uchib chiqib ketaman, – debdi.

Kalamushlar:

– Biz yerni kovlab, kirib ketamiz, – debdilar.

Eshak:

– Hangrab turaveraman, – debdi.

Arilar:

– Biz ro'para kelganini chaqib, hamma yog'ini shishirib tashlaymiz! – debdilar. Ho'kizga arilarning gapi juda ham yoqib tushibdi:

– Bo'lmasa sizlar jon boricha chaqinglar. Qolganlarini menga qo'yib beringlar! – debdi.

Bular maslahatni bir qilib turaverishibdi.

Bir zumda bo'rilar yetib kelibdilar. Bo'rining haligi hovliqmasi sherigiga:

– Huv anavini sen ko'tar! Mana buni men ko'taraman, – deb ho'kizga qarab yuguribdi.

Shunda ho'kiz orqasiga qaytib turib, bo'riga qarab yugurib borib bir suzganda, bo'ri «dod» deb yetti dumalab tushibdi. Buni ko'rib sherigi yugurib kelgan ekan, ho'kiz uni ham qattiq suzib tashlabdi. Kalamushlar qo'rqanlaridan yerni kovlab kirib ketishga urinibdi. Yer toshloq, qattiq ekan, ular kovlab kirolmabdilar, bir zumda allaqancha joyni o'yib yuboribdilar.

Xo‘roz bo‘lsa daraxtga chiqib olib, hadeb «qu-qu-qu» deb qich-qiraveribdi.

Arilar har ikkala bo‘riga yopishib chaqaverishibdi-chaqaverishibdi, bir zumda do‘mbira qilib shishirib tashlashibdi. Bo‘rilar shunda ham qochmay, jonholatda kelib, ho‘kizga yopishibdilar. Ho‘kiz ularni suzaverib, a‘zoyi badanini yara qilib tashlabdi. Eshak bo‘lsa nariroqda bor ovozi bilan hangrab, nari borib-beri kelib turaveribdi.

Bir vaqt bo‘rilar olishib-olishib charchashibdi. Qarasa, ho‘kiz bilan arilar o‘ldirib qo‘yadigan. Shunda dastlab haligi hovliqma bo‘ri qochishga tushibdi, orqasidan bunisi ergashibdi. Bular shu qochgani-cha podshohning oldiga yetib borishibdi. Bu bo‘rilarning hamma yog‘i yorilgan, qonlari oqqan, ari chaqqan yuzlari shishib, ko‘zlari ko‘rinmaydigan bir ahvolda ekan. Podshoh va sheriklari bularning ahvolini ko‘rib, rangi o‘chib, qoni qochib, iyaklari qaltirab, ko‘zlari yaltirab qolibdi.

Podshoh:

– Sizlarga nima bo‘ldi? – deb so‘rabdi.

– Ey taqsir, bular barra kabob emas, boshga kelgan balo ekan! – deyishibdi.

– Ha, nima bo‘ldi? – desa, bo‘rining biri:

– Bular bizning jonimizga qasd qilib kelgan ekan. Bularning ichida munkarnakiri, uning bir juft go‘rkovi ham bor ekan. Munkarnakir gurzisi bilan bir urganda, agar sher bo‘lsa ham, necha dumalab ketadi, – debdi.

Bo‘rining yana biri:

– Ey mahmadona! Sen tek tur! O‘zim gapiraman. Bularning ichida azroil ham bor ekan. Jonni olish uchun nayzasini suqsa, a‘zoyi badaning achishib, shishib ketar ekan, – debdi.

Endi bunisi:

– He, sen bilmaysan! Bular go‘rkovi bilan kelgan ekan. Hali biz o‘lmay turib, har birimizga yettitadan go‘r qazib qo‘yishibdi, – debdi.

Unisi aytibdi:

– Sen ko‘rmabsan! Bular so‘fisi bilan kelgan ekan. Hali biz o‘lmay turib, daraxtning tepasiga chiqib, hadeb odamlarni janozaga chaqiryapti.

Unisi:

– Lekin bularning ichida bir kattasi bor ekan. Unisi eshoni bo‘lsa kerak. Bizga yaqinlashmadi, lekin nariroqda turib ish o‘rgatib, bularga baqirib turdi. Agar unisi ham kelganda, biz mutlaqo o‘lar edik, – debdi.

Bo‘rilar bularning aft-angorini ko‘rib, gaplarini eshitib, qo‘rqib vasvasaga tushibdilar.

Podsho:

– Endi nima qilamiz? – debdi. Haligilar:

– Ey taqsir, agar baloga duchor bo‘laylik, kunimiz bitibdi, o‘laylik desangiz, turaveramiz. Bo‘lmasa qochamiz. Bular bizning orqamizdan quvsa, halizamon yetib keladi,– debdi.

Buni eshitib bo‘rilarning podshohi yana qo‘rqibdi.

– Bo‘lmasa turinglar, jo‘naymiz, – debdi.

Shunda hamma bo‘rilar, bu joyga kelmay, har yoqqa tirqirab yurganlarini ham topib kelib, Susambil tog‘ini tashlab qochib, yetti tog‘ning narigi yog‘iga o‘tib ketishibdi.

Susambilliklar endi tamom erkinlikka chiqib, og‘zi oshga tegib, sal kunda semirib ketibdilar. Ular goho xo‘jayinlarinikida ko‘rgan kunlari esga tushsa, o‘kinib, bu yerdagi rohatlarni ko‘rib sevinib, Susambilning ovini ovlab, dovini dovlab, maza qilib yurishaveribdi. Shu bilan murod-maqсадlariga yetishibdi.

Savol va topshiriqlar

1. «Susambil» ertagi qaysi ertaklar turkumiga kiradi?
2. Eshak, xo‘roz, ho‘kizni xo‘jayinlari uyini tashlab ketishga nima majbur etdi?
3. Susambil qanday yurt? Jonivorlar nima uchun unga intildilar?
4. «Susambil» ertagidagi hazil-mutoyiba, qochiriq ma‘nosidagi so‘zlarni topib adabiyot daftaringizga ko‘chirib oling (Masalan, ho‘kizning xo‘jayini haqidagi, bo‘rilarning hayvonlarni qo‘lga olish haqidagi balandparvoz gaplari kabi).
5. Ertakdagi jonivorlarning ahilligini nimalarda ko‘rdingiz?
6. Ertakni rollarga bo‘lib o‘qing.
7. «Mening sevimli ertagim» mavzusida insho yozing.

ERTAK HAQIDA TUSHUNCHA

Qadrli bolalar, shu kungacha maqollar, ibratli hikoyatlar, hadislar, sharqona hikmatlar bilan oshno bo'ldingiz. Maqol-u hadislar, hikmatlarning kishi hayotidagi tutgan o'rni benihoya muhimligini angladingiz. Xalq og'zaki ijodida yana shunday ajoyib janr mavjudki, u ertak deb ataladi.

Ertak aytuvchilarni qadimda «ertakchi», «matalchi» deb atashgan. Ertaklarning xarakterli xususiyati shundaki, ularda fantaziyaga keng o'rin beriladi, mubolag'a, giperbola kabi tasviriy vositalardan foydalani-ladi. E'tibor bersangiz, ertaklarda ijobiy qahramon albatta yovuzlik, adolatsizlik, zulm ustidan g'alaba qozonadi, yaxshilik tantana qiladi. Chunki ertak qahramonlari xalq orzu-umidlarini, manfaatini ifoda-laydilar.

Ertaklar azaldan xalqni, ayniqsa, yosh avlodni insonparvarlik, va-tanga muhabbat, rostgo'ylik va halollik, mehnatsevarlik, xushmuoma-lalik va kamtarlik ruhida tarbiyalab kelgan.

Ertaklar turli mavzularda bo'lishi mumkin. Ular shartli ravishda hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, hayotiy-maishiy ertaklar, hajviy ertaklarga bo'linadi.

Hayvonlar haqidagi ertaklar barcha qiziqadigan fantastik hikoya-lardir. Ulardagi asosiy mazmun majoziy, ya'ni ko'chma ma'noga ega. Masalan, ayyorlik va munofiqlik tulki, qonxo'rlik, laqmalik bo'ri orqali ifoda etiladi. «Bo'ri bilan tulki», «Echkining o'ch olishi», «Ochko'z bo'ri», «Ayiqpolvon» kabi ertaklar ana shunday asarlardir.

Sehrli ertaklar ham siz sevib va qiziqib o'qiydigan fantastik hikoyalardir. Ularda voqealar sehr-jodu, fantastik uydirmalar asosiga qurilgan, asar qahramonlari har narsa qo'lidan keladigan mo'jizakor kimsalar («Yalmog'iz», «Devbachcha») yoki jonlantirilgan narsa yoxud hayvonlar («Ur to'qmoq», «Ochil dasturxon», «Semurg'», «Susambil» ertaklari)dan iborat. Bu ertaklarning maqsadi ham tur-li g'ayriinsoniy illatlar: yolg'onchilik, johillik, ikkiyuzlamachilikni

la'natlash, aql-farosatlilik, tadbirkorlik, jasurlik, rahmdillik, ahillik kabi chin insoniy xislatlarni targ'ib qilishdir.

Xalqimiz yaratgan xayoliy hikoyalar orasida shunday turkum ertaklar borki, ularni biz hayotiy-maishiy ertaklar deb ataymiz. Bunday ertaklardagi voqealarning aksariyati hayotga yaqin, hayotdan olingan. «Zumrad va Qimmat», «Oygul bilan Baxtiyor», «Ziyod botir», «Tohir va Zuhra», «Ozodachehra», «Farhod va Shirin», «Malikayi Husnobod», «Uch og'a-ini botirlar» ana shunday ertaklar sirasidan. Biz yuqorida tilga olgan hayotiy-maishiy ertaklar kishida jiddiy fikr-mulohazalar uyg'otadigan, muayyan tarbiyaviy yo'nalishga ega bo'lgan asarlardir. Siz ular bilan tanishgach, botirlik, yurtga fidoyilik, odamgarchilik, vafodorlik, himmat va saxovat haqida aniq tasavvurga ega bo'lasiz, o'zingizda ham ertaklar qahramonlaridagi yaxshi fazilatlarining bo'lishini xohlab qolasiz, shunga intilasiz.

Ertaklarni ham tinglaymiz, ham o'qiymiz dedik. Tinglaydigan ertaklarimiz professional ertak aytuvchilar, ya'ni ertakchilar tomonidan qiziqarli tarzda hikoya qilinadi. Ertakchilar shunchaki hikoya qilmaydilar. Har bir ertakchi u yoki bu ertakni qayta yaratadi desak, xato bo'lmaydi. Chunki ularning har biri o'zining hikoya qilish uslubi, didi, dunyoqarashiga ko'ra ajralib turadi. Bundan tashqari, ertakchi tinglovchilarning saviyasi va talabiga ko'ra ertakni o'zgartirishi mumkin. O'zbek xalq og'zaki ijodi tarixida ertaklarning badiiy asar darajasiga ko'tarilishi va bugungi kungacha saqlanib qolishida Hamrobibi Umarali qizi, Hasan Xudoyberdi o'g'li, Haydar Baychi o'g'li, Nurali Nurmat o'g'li, Husanboy Rasul o'g'li kabi ertakchi, matalchilarimiz katta xizmat qilganlar. Ular og'zidan yozib olingan o'zbek xalq ertaklarining bebaho namunalari bizga hanuzgacha ma'naviy zavq berib kelyapti. O'zbek adabiyotida xalq ertaklari asosida yaratilgan she'riy, nasriy asarlar teatr va kinoda ham o'z aksini topgan. Qiziqarli ertaklar sujeti asosida sahna asarlari, kinofilmlar, multfilmlarni sevib tomosha qilmoqdasiz.

Bolalar, ertaklarning yaratilishiga ko'ra yana bir turi – yozma ertaklar ham mavjudki, u jahon adabiyoti, xususan, o'zbek yozma adabiyotining katta qismini tashkil etadi. Keyingi ikki-uch yuz yillikda

fransuz ertakchisi Sharl Perro (1628–1703), nemis ertaknavislari Ernst Teodor Amadey Gofman (1776–1822), aka-uka Yakob Grimm (1785–1863) va Vilgelm-Karl Grimm (1786–1859)lar, Vilgelm Gauf (1802–1877), daniyalik Hans Kristian Andersen (1805–1875), angliyalik Oskar Uayld (1854–1900), rus ertakchilari A.S. Pushkin (1799–1837) ijodining roppa-rosa o‘n yilini faqat bolalar uchun hikmatli hikoyalar va ertaklar yaratishga bag‘ishlagan L.N. Tolstoy (1828–1910), K.D. Ushinskiy (1824–1870) yozma ertakchilikni rivojlantirishga katta hissa qo‘shdilar. O‘zbek yozma ertakchiligi ham katta tarixga ega. Jadid bobolarimiz Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Siddiqiy-Ajziy o‘zlari tuzgan maktab darsliklari uchun ko‘plab ibratli ertaklar yaratdilar. O‘tgan asr o‘rtalarida Hamid Olimjonning «Oygul bilan Baxtiyor», «Semurg‘», Sulton Jo‘raning «Zangori gilam», Shukur Sa’dullaning «Ayyor chumchuq», «No‘xat polvon», «Laqma it» she’riy ertaklari, «Yoriltosh», «Afsona yaratgan qiz» ertak-pyesalari, «Kachal polvon» ertak-qissasi mashhur bo‘ldi. Adiblarimizning ertakchilik sohasidagi an‘analarini keyinchalik X. To‘xtaboyev, A. Obidjon, T. Adashboyev, O‘. Imonberdiyev kabi ertaknavis mualliflarimiz davom ettirdilar.

«Ertaklar – yaxshilikka yetaklar» degan naql bor xalqimizda. Ular shunchaki ko‘ngil ochish vositasi, ermak emas, balki ajoyib suhbatdosh, bizni faqat ezgulikka undovchi, zavq-shavq bag‘ishlovchi ma’naviy manbadir.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday asarlarni ertak deb ataymiz?
2. Ertaklar qanday turlarga bo‘linadi?
3. Sehrli ertaklar haqida gapirib bering.
4. Qaysi ertaklarni majoziy ertaklar deymiz?
5. Ertakchi, matalchilar kimlar? Ulardan mashhurlari nomlarini ayting.
6. Ertaknavis adiblar haqida gapirib bering: jahon va o‘zbek adiblari misolida.

Hamid OLIMJON

(1909–1944)

O‘zbek she‘riyatining yorqin vakillaridan biri Hamid Olimjon bor-yo‘g‘i 34 yil umr ko‘rgan bo‘lsa-da, o‘zidan keyin boy adabiy meros qoldirgan. Uning asarlari jami o‘n jildni tashkil qilishi ham uning qanchalik sarmahsul ijodkor bo‘lganini ko‘rsatadi. Hamid Olimjon qobiliyatli rahbar va olim ham edi. U o‘ttiz yoshga yetar-yetmas O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasini boshqardi, o‘ttiz uch yoshida akademik unvonini oldi.

Hamid Olimjon 1909- yil 12- dekabrda Jizzax shahrida tug‘ildi. Jizzax ham yurtimizning Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm voharlari singari ko‘plab xalq baxshilarining vatani hisoblanadi. Bu yerdagi xalq sayillari, to‘ylar, turli yig‘inlar hozir ham baxshilar ishtirokisiz o‘tmaydi.

O‘tgan asrning boshlarida, odamlarning uyida radio-televizor tugul oddiygina elektr chirog‘i bo‘lmagan zamonlarda kishilar sham va qora chiroq yorug‘ida kun kechirardilar. Ayniqsa, uzoq qish kechalari xalq kitoblari, turli dostonlar o‘qilar, bir uy bolalar ham bu ma‘rifat nuridan bahramand bo‘lib o‘sardilar.

Hamid Olimjonning onasi Komila aya juda ko‘p doston va ertaklarni yod bilardi. Ularni eshitgan yosh Abdulhamidning xayolida qadimgi asarlar qahramonlari xuddi qayta jonlanardi. Dostonlarning shirali tili, bir-biridan qiziq voqealari uning butun xayolini egallab olardi. Hamid Olimjon bu zavqli tunlarni bir umr yodda saqlab qoldi

va o‘zi yozgan dostonlardan biri – «Oygul bilan Baxtiyor»da bu sehrli tunlarni shunday esga oldi:

Bolalik kunlarimda,
Uyqusiz tunlarimda
Ko‘p ertak eshitgandim,
So‘ylab berardi buvim.
Esimda o‘sha damlar:
O‘zi uchar gilamlar,

Tohir-Zuhra, Yoriltosh,
Oyni uyaltirgan qosh...
Buvimning har qissasi,
Har bir qilgan hissasi
Fikrimni tortar edi,
Havasim ortar edi.

Hamid Olimjondagi tug‘ma iste’dodning ko‘z ochishida, uning keyinchalik mashhur shoir bo‘lib yetishuvida mana shu ezgu havas, albatta, katta rol o‘ynagan.

Hamid Olimjon Jizzaxdagi Narimonov nomli boshlang‘ich maktabni tugallab, o‘sha davrda (1932- yilga qadar) O‘zbekistonning poytaxti bo‘lgan Samarqand shahriga bordi. U yerda avval pedagogika bilim yurtida (1923–1926), keyin Pedagogika akademiyasida (1926–1931) tahsil oldi. Ko‘plab ijodkor yoshlar to‘plangan bu o‘quv dargohlarida Abdulhamid yozgan she‘rlar do‘stlari tomonidan qizg‘in kutib olinardi. Ilk mashqlaridanoq ko‘pchilikni o‘ziga qaratgan talaba shoirning dastlabki she‘rlari Samarqandda chop etiladigan «Zarafshon» gazetasida 1926- yildan chiqa boshlagan. Uning «Ko‘klam» nomli birinchi she‘rlar to‘plami 1929- yilda o‘z o‘quvchilarini topdi. Shu tariqa o‘zbek adabiyotida yana bir umidli ijodkor dunyoga keldi.

Hamid Olimjon ham zamonaviy, ham tarixiy mavzularda samarali ijod qilardi. Uning «Muqanna» nomli tarixiy, «Jinoyat» deb nomlangan zamonaviy mavzudagi she‘riy dramalari bor. Hozirgi kunda xalqimizning sevimli qo‘shiqlariga aylangan g‘azallari, ko‘plab tarjima asarlari mashhur. Ayniqsa, ona yurti – O‘zbekiston tabiati, uning zahmatkash xalqi mehnatini sharaflab yozgan she‘rlari o‘zining samimiyligi, ohangdorligi, o‘quvchining eng nozik tuyg‘ularini qo‘zg‘ata olishi bilan zamonlar sinovidan o‘tib kelmoqda.

Hamid Olimjon onasidan eshitgan ertak va dostonlar hamda xalq tarixini o‘rganish jarayonida orttirgan bilimlarini umumlashtirib, 1937- yilda «Oygul bilan Baxtiyor» nomli mashhur dostonini yaratdi.

OYGUL BILAN BAXTIYOR

(Ertak-doston)

Doston, hikoyamiz boshida aytganimizdek, shoirning bolalik davri esdaliklari bilan boshlanadi. Uzun tunlar jim yotib onasidan tinglagan ertaklarni eslar ekan, shoir ularning kuchini o'zida sezganini aytadi.

Aziz bolalar, shu o'rinda bir muhim masalaga e'tiboringizni tortmoqchimiz.

Dunyoda kattalardan ertag-u doston eshitmagan bola bo'lmasa kerak, to'g'rimi? Lekin nima uchun barcha bolalar katta bo'lishgach shoir yoki yozuvchi bo'lmaydi? Nima uchun minglab tengdoshlari orasidan faqat Hamid Olimjonga mashhur ijodkor bo'lib yetishdi?

Gap shundaki, dunyodagi barcha insonlarda qandaydir iste'dod, qobiliyat yashiringan bo'ladi. Kimdir yerni yaxshi ko'rsa, boshqa bolani osmondagi yulduzlar qiziqtiradi. Bir bola eshitgan qo'shig'ini darrov yod olib, borayotgan yo'lida xirgoyi qilib yursa, yana bir bola o'yinchoq kubiklardan chiroyli imoratlarni yasab zerikmaydi. Hamma gap o'sha qobiliyatni tinimsiz rivojlantirib borishdadir. Buning uchun esa har bir odam, birinchi navbatda, o'zi harakat qilmog'i, qiziqqan narsasini oxiriga qadar bilib olmaguncha tinib-tinchimasligi kerak. Agar shunday qilinmasa, qobiliyat so'nishi yoki o'smay qolishi mumkin.

Demak, yosh Abdulhamidda tug'ma shoirlik iste'dodi bo'lgan, u o'zidagi iste'dodga jiddiy qarab, uni doimiy rivojlantirishdan charchamagan ekan-da. Onasining ertaklari, maktab va o'quv yurtlarida mutolaa qilgan kitoblari esa bu iste'dodning yanada charxlanib, o'tkirlashib borishiga zamin yaratgan. Shuning uchun, garchi shoir «Oygul bilan Baxtiyor» ertagini onasidan eshitganini aytsada, bugun Siz o'qiyotgan ertak-dostonning chuqur mazmuni, go'zal satrlari uni badiiy qayta ishlagan shoir mahoratining mevasi ekanini unutmasligimiz kerak.

Endi yana dostonning o'ziga qaytamiz.

Juda qadim zamonda, Jambil degan yurtida nihoyatda og'ir ahvolga tushgan xalq o'zini qul qilgan xon zulmiga qarshi bosh ko'taradi.

Bunday qo'zg'olonlar dunyo xalqlari tarixida ham, bizning yurtimiz o'tmishida ham ko'p marotaba bo'lgan. Agar siz 2000- yilda chop etilgan «Bolalar ensiklopediyasi» kitobining 469- sahifasini ochsangiz, unda miloddan avvalgi 329–328- yillarda qadimgi Sug'diyonada makedon bosqinchilariga qarshi ko'tarilgan xalq qo'zg'olonining rahbari jasur bobomiz Spitamen to'g'risidagi ma'lumotga duch kelasaniz. Demak, ozodlikka, hur va erkin yashashga bo'lgan intilish bizning xalqimiz ruhini hech qachon tark etgan emas.

Jambildagi qo'zg'olonga esa kekxa qul Darxon va uning mardona qizi Oygul boshchilik qilardi. Kuchlar teng bo'lmagani tufayli qo'zg'olonchilar mag'lubiyatga uchrab, Darxon, qizining ko'z o'ngida, zolim xon tomonidan qatl etiladi.

Saroyda xizmat qiladigan, xondan juda ko'p jabr-u jafo ko'rgan Tarlon ismli kekxa qul zindonda yotgan Oygulni qutqarishga jazm etadi. Qizni sandiqqa solib daryoga oqizib yuboradi. Sandiqqa Oygul uchun yetadigan non ham solib qo'ygan edi.

Bolalar, bundan oldingi darslarda siz ertaklarning sehrli olamiga sayohat uyushtirgan edingiz. Hamid Olimjon ham onasi aytib bergan ertaklar ichida «Tohir va Zuhra»ni eslaydi. Yodingizda bo'lsa, o'sha ertakda ham bosh qahramonlardan biri Tohir Amudaryoda sandiqda oqib ketadi. Bundan ko'rinadiki, ertaklar orasida o'xshash manzaralar tez-tez uchrab turar ekan.

Daryoda uzoq oqqan sandiq nihoyat Jarjon degan yurt qirg'oqlariga kelib qoladi. Daryo qirg'og'iga o'tin tergani kelgan bir kambag'al chol sandiqni tutib, suvdan olib chiqadi. O'rog'i yordamida sandiqning bir chetini zo'rg'a ochgach, uning ichidan odam tovushi kelayotganidan cho'chib ketgan sodda chol, odamlar orasida ochay deb, sandiqni bozorga olib boradi va boshi baloga qoladi. Odamlar uni o'g'ri gumon qilib ushlashadi va podshoh saroyiga olib kelishadi. Oddiy odamlar taqdiriga befarq, bag'ritosh podshoh esa sandiq ichidagi narsa nima ekanini oxirigacha surishtirmay, sho'rlik cholning tanini boshidan judo qiladi. Oygul endi bir zolimdan qutulib, ikkinchisining qo'liga tushadi...

Shu o'rinda, bolalar, biz xuddi o'tinchi cholga nisbatan ishlatganimizdek, Oygulga nisbatan ham «sho'rlik», «bechora» degan so'zlarni ishlatsak bo'lar edimi?

Bizningcha, bo'lmas edi.

Gap shundaki, agar Oygul o'z hurligi yo'lida eng qaltis choralardan ham cho'chimay, qiz bola boshi bilan maqsad sari dadil va ongli intilsa, o'tinchi chol xarakterida boshqalarga mutelik, o'z haq-huquqini himoya qila olmaslik qusurlari uchraydi. U o'zining «peshonasi sho'r»ligiga ko'ngan, o'z hayotini yaxshi tomonga o'zgartirish imkoniyati tug'ilgan paytda ham undan foydalana olmaydigan kishilar sirasidandir.

Qari podshohning xotini bo'lib, ko'ngli tortmaydigan odam bilan bir umr zarga ko'milib yashashdan hurlik va ozodlikni afzal bilgan bizning Oygul saroyning qirq kanizagi bilan cho'milish bahona daryoga boradi va ko'zini chirt yumib o'zini suvga otadi. Daryodagi bahaybat Jayhun baliq esa Oygulni bir hamla bilan yutib yuboradi...

Ana endi dostonning davomini Hamid Olimjonning o'zidan eshitamiz:

XI

Go'zal yurt Susambilda
Bir podachi bor edi.
U mashhur edi elda,
Nomi Baxtiyor edi.
Go'zal edi va chinor
Qomatiga edi zor.
Ko'kraklari butun bir
Oftobni yashirardi.
Tanlarida bir umr
O't lovullab turardi.
Qilichday o'tkir edi,
Rustam kabi zo'r edi.
Ammo elda xor edi,

Kambag'al, nochor edi...
Har tomonga qararkan,
Baliq ovlab daryoda
Yurganlarga yo'liqdi.
Shu choqda uning sodda
Ko'ngli juda toliqdi:
«Jinday non bormi?» dedi.
Baliqchi tanti edi:
«Yo'qdir berar nonimiz,
Lekin kuyar jonimiz.
Mayli shu safar to'rga
Chiqqanin ol o'zingga.
Uzun umring bor bo'lsin,
Bola, baxting yor bo'lsin».

Rozi bo'ldi Baxtiyor
Va toleyida shu bor
Jayhun ilinib qoldi,
Ulkan baliqni oldi.
Ikki ho'kizga ortib,
Oldindan o'zi tortib,
Uyga tomon yo'l soldi,
Baliqchi kulib qoldi.
Hovliqib tolib keldi,
Uyiga olib keldi.

XII

«Ota», – dedi u, darhol –
Hozir bo'ldi qari chol
Va ota-bola ikkov
Baliqqa soldilar dov.
Otasi pichoq soldi,
O'g'li oybolta soldi.
Baliq qornin yorganda,
Pichoq belga borganda,
Chol birdan cho'chib qochdi,
Baxtiyor g'azab sochdi.
Baliq qornida shu on
Tebranib u yon-bu yon,
Oygul ko'zini ochdi
Va Baxtiyorni ko'rdi.
Boshiga qon yugurdi.
Qora ko'zlari yonib,
Bir muhabbat uyg'onib,
Qalbi jizillab qoldi,
Qizardi, begap qoldi.
Cholga gapi ko'p edi:
«Ota, qabul qilsangiz,

O'g'lingizga tegayin,
Siz har narsa desangiz,
Men bo'ynimni egayin».
Chol dovdirab hang-u mang,
Javobiga qoldi tang:
«Qizim, bizda hech pul yo'q,
Mol-u dunyo butkul yo'q.
Qandayin to'y qilamiz?
Seni nima bilamiz?»
«Men dunyo so'ramayman,
Boy odamga bormayman.
Siz xohlasangiz agar,
Boshingizga to'kay zar...»

XIV

... Oygul daryoda baliq
Qornida yotganida,
Ikki katta halqalik
Gavhar topuvdi unda.
Qadrini bilgan edi,
Ehtiyot qilgan edi.
Tongda u yo'qlab cholni,
Arz etdi ushbu holni.
Chol o'zini unutdi,
«Mana buning birini
Bozorga sotib keling.
Bilib uning sirini,
Oltinga botib keling».
U bozorga jo'nadi,
Yursa yo'li unadi.
Chol ushlagancha gavhar
Bozorda yurar ekan,
Xaridor so'rar ekan,

Bitta katta savdogar
Xabardor bo‘lib qoldi,
Cholga yopishib oldi,
Gavharga changal soldi.
Bir sandiq oltin berib,
Cholni jo‘natib qoldi...

XV

Oltinni otga ortib,
O‘zi kuchanib tortib,
Susambilga boshladi,
Devday qadam tashladi.
Oltinlarning barini
To‘plab yosh-u qarini
Chaqirib go‘zal Oygul,

Yashnab misoli bir gul,
Baxtiyori yonida,
Otash yonib qonida
Kattakon kengash ochdi,
Lablaridan dur sochdi...
Ertasi to‘da-to‘da,
Guros-guros bo‘lib el,
Kela berdi bog‘lab bel.
Xotinlar, yosh bolalar,
Barcha amma-xolalar
Kela berdilar ishga.
Oygul yangi turmushga
Boshlab, osh-u non berdi,
Jonsizlarga jon berdi...

Yori Baxtiyor bilan Susambilni jannatmisol yurtga aylantirgan Oygulning yodidan o‘z eli Jambil, uning ezilgan xalqi, nohaq o‘ldirilgan otasining xotirasi ketmas edi. Xalqini xon zulmidan xalos qilish niyatida u katta qo‘shin bilan Jambilga hujum qiladi va g‘alabaga erishadi. Qonxo‘r xondan qutulgan elga Tarlon otani rahbar etib tayinlaydi, o‘zi esa kelin bo‘lib borgani Susambilga – suygan yori Baxtiyor yurtiga qaytadi:

Qul Tarlon shodligidan
To‘xtolmadi yig‘idan,
Barcha hayron edilar.
Ular kelib Oygulga:
«Bizlarni Susambilga
Olib ketgin, – dedilar. –
Bu xonlardan kuydik ko‘p,
Beklardan o‘rtandik xo‘p,
Biz Jambilda turmaymiz,
Bu yerlarda yurmaymiz.

Bizni qo‘sh o‘z elingga,
El bo‘lamiz biz senga...»
Oygulga alamini,
Barcha chekkan g‘amini
El aytib yig‘lar edi.
Oygul nazar tashladi,
Shunday bir so‘z boshladi:
«Zolim xon quchdi o‘lim,
Endi sizga yo‘q zulm.
El, osoyish yasharsiz,

Va bekoyish yasharsiz.
Susambilni qo'yinglar
Va Jambilni suyinglar,
Siznikidir tuprog'i,
Sizniki tosh-u tog'i,
Xon bo'lmasa Jambilda,
Qayg'u ham bo'lmas dilda.
Mana bu ota Tarlon
Hammangizga bosh bo'lur,
Sizlar uchun berar jon,
Har yerda yo'ldosh bo'lur».
Oyguldan jahon-jahon
El barcha rozi bo'ldi,
Qalbi shodlikka to'ldi.

Qirq kecha-yu qirq kunduz,
Barcha erkak, xotin-qiz
O'ynab bayram etdilar;
Zolim xonni yo'qotib,
Qayg'ularini otib,
Murodiga yetdilar.
Shundan so'ng bizning Oygul,
Yashnab misoli bir gul,
O'z Baxtiyori sari,
O'z sevgan yori sari
Susambilga yo'l oldi.
El karnay-surnay chalib,
Zambaraklar bo'shatib,
Uni uzatib qoldi.

Ko'ryapsizki, aksariyat ertaklarda bo'lgani singari bu asarda ham razolat ustidan ezgulik, zulm va nohaqlik ustidan esa adolat g'alaba qildi. Biroq bu g'alaba boshqa ertak-afsonalardagi singari osonlikcha, afsonaviy sehrgarning sirli tayoqchasi yordamida qo'lga kiritilgani yo'q. Balki tinimsiz qilingan harakat, qullik va xo'rlikka bo'y bermaslik kabi xalqimiz ruhiyatiga xos bo'lgan mardona kurash oxir-oqibat Oygul va uning yurtdoshlarini ozodlikka olib chiqdi. E'tibor bersangiz, garchi asarning bosh qahramonlari Oygul bilan Baxtiyor hisoblansada, tadbirkor, erksevar Oygulning oqilona harakatlarigina voqealarning aynan shu tarzda tugashiga zamin yaratadi. Siz tarix darslarida jasur momomiz To'maris haqidagi tarixiy afsonani o'rgangan edingiz. Ko'ryapsizki, To'maris bilan Oygul tabiatida o'zbek qiz-juvonlariga xos mardonalik, tantilik, tadbirkorlik fazilatlarini yaqqol ko'zga tashlanadi. Ulardagi bu sifatlar ba'zi erkaklarga ham ibrat bo'lishi mumkin. Shu ma'noda bu qahramonlar ruhiyati, yurt ozodligi yo'lida olib borgan kurashi o'rtasidagi o'xshashlikka jiddiy ahamiyat bering.

«Oygul bilan Baxtiyor» ertak-dostoni, agar e'tibor bergan bo'lsangiz, juda ravon, qiyinchiliksiz o'qiladi. Buning sababi, asar

yetti bo‘g‘inli she‘r yo‘lida yozilgani bilangina izohlanmaydi. Hamma gap – Hamid Olimjon qalami kuchi bilan qayta yaratilgan badiiy tilning xalq tiliga juda yaqinligi, bu til o‘xshatish, jonlantirish, qiyoslash va yana boshqa juda ko‘plab she‘riy san‘atlar ila mohirona bezalgani, boyitilganidadir.

Masalan, misralar oxirida keladigan ohangdosh so‘zlar – qofiyalardagi bir tovush o‘zgarishi orqali mazmun rang-barangligiga erishishni qator misollarda yaqqol ko‘ramiz. Jambil elining qonxo‘r xoni, zulmga qarshi bosh ko‘targan xalqqa rahbarlik qilgan kekxa Darxonning boshini tanasidan judo qilib, uning go‘zal qizi Oygulga tikilishi:

Qizning oldida bu *xirs*
Ko‘rsatib yovvoyi *hirs*, –

deya tasvirlanadi. «Xirs» fors-tojik tilida «ayiq» degani bo‘lsa, «hirs» – insonning xunuk nafsini ifodalaydigan tushunchadir. Demak, xon o‘zining jism-u joni bilan qo‘pol, hissiz, yirtqich maxluqqa qiyos qilinsa, uning bokira Oygulga qarashida shunday tabiatli kimsalarga xos bo‘lgan pastkash nazar mujassam etiladi.

Shu o‘rinda bir muhim narsaga diqqat qilishingiz foydalidir. H. Olimjon yuqoridagi usuldan faqat misraning jozibadorligi, she‘r bezagi uchungina foydalanmaydi. Balki asardagi har bir tashbih ostida kuchli mantiq yotadi. Shoir o‘z qahramonlari xarakteriga mos sifatlarni, tasvirlanayotgan manzara yoki holatga uyg‘un o‘xshatishlarni topadi. Jumladan, yovuz xonning insoniy qiyofani yo‘qotib, hayvonsifat kimsaga aylanib borishi butun asar davomida ko‘z oldimizda yaqqol gavdalanadi. Muallif bu qarashni boyita borib, xonning qo‘lga olinishini ham aynan hayvon saqlanadigan joyda «amalga oshiradi»:

Soqchilar zolim xonni,
Bu ajoyib hayvonni
Og‘ilda ushladilar,
O‘lguday mushtladilar...

Dostondagi shunga o'xshash yana bir badiiy topilmaga e'tibor bering. Oygulning baliq qornidan topib olgan gavharini sotish uchun bozorga tushgan Baxtiyorning otasini ustomon savdogar «Cholni qo'ymay *holiga*, Olib chiqib *xoliga*» gaplashadi...

Hamid Olimjon xalq iboralari, maqollarini asari bag'riga tabiiy singdirib yuborgan. Masalan:

«Faryod chekkan jonini
Qo'ymoqqa topmadi joy»;
«Men ham qulman, qanotim
Senikiday qirqilgan»;
«Oy deganda yuzi bor,
Kun deganda ko'zi bor»;
«Yuzi gul, sochi sumbul –
Bizning qayg'uli Oygul».

va boshqalar.

Shoir bosh qahramonlar qiyofasini chizishda ham xalq og'zaki ijodi an'analariga sodiq qoladi, ularni yanada sayqallaydi.

Mana, birgina misol. Siz bilan bizga doston voqealariga endi kirib kelayotgan cho'pon yigit Baxtiyor «tanishtirilmoqda».

Shoir avval boshdan yigitni «go'zal edi» deb ta'riflaydi. Lekin bilasizki, «go'zal» sifati ko'proq qizlarga nisbatan ishlatilib, uni yigitlar ta'rifida qo'llash g'alatiroq tuyuladi. Xo'sh, unda Baxtiyorning «go'zalligi» nimada edi?

Shoir o'z qahramonini bejiz bunday atamaganini o'sha misraning o'zidan boshlaboq asoslaydi. Baxtiyorning go'zalligi – uning metinday tanasiga chinorlar ham havas qilishida, bu yigit alpday tik turganida quyoshni ham o'zining zabardast gavdasi bilan to'sib qo'ya olishida, butun vujudida kuch va g'ayrat olovday lovullab turishida, so'zi va qarashlarida, qilayotgan mehnatida keskir qilichday irodaning kuchi yaqqol sezilib turishida. Shoir o'z qahramoniga bergan barcha ta'riflarini jamlab, uni Sharqning buyuk afsonaviy qahramoni «Rustam kabi zo'r edi», deydi. Mana, Baxtiyorning chin go'zalligi nimada!

Biroq shunday pahlavon yigit zamonasi zayli bilan «xor edi, kambag'al, nochor edi». Mana shu adolatsizlik, hayotning shu «teskariligi» tufayli ham uni o'zgartirish kerak edi. Baxtiyordek aslida baxt uchun tug'ilgan yigitlar va Oyguldek oy qizlarni chinakam baxtiyor yashashiga to'sqinlik qiladigan yovuz kuchlarga qarshi kurashish lozim edi. Qahramonlarimiz Oygul bilan Baxtiyor nafaqat o'zlarining, balki butun xalqning ozodlik va hurlik sari harakat qilishida rahnamolik ko'rsatadilar hamda shu yorug' niyatlariga yetishadilar.

Hamid Olimjonning «Oygul bilan Baxtiyor» dostonini yaratish jarayonida orttirgan tajribalari uning keyinchalik bitgan «Zaynab va Omon», «Semurg'», «Roksananing ko'z yoshlari» singari doston va balladalarida juda qo'l keldi. Shoir bu asarlarida ham bir-biriga o'xshamaydigan, turli xarakter va taqdir egalari bo'lgan inson qiyofalarini jonlantirdiki, ular bilan kelgusi hayotingiz davomida albatta tani-shasiz.

Iste'dodli ijodkor Hamid Olimjon, afsuski, juda qisqa umr ko'rdi. U 1944- yil 3- iyul kuni Toshkent viloyatining Do'rmon qishlog'ida joylashgan «Yozuvchilar bog'i»dan shaharga qaytayotganda avtomobil halokatiga uchrab, vafot etdi. Shoiridan uning o'lmas she'r-u dostonlari, drama va ilmiy maqolalari bizga meros bo'lib qoldi.

Savol va topshiriqlar

1. Hamid Olimjonning shoir bo'lib yetishishidagi eng muhim sabablarni izohlashga harakat qiling.
2. Hamid Olimjonga zamondosh yana qaysi ijodkorlarni bilasiz? Ularning ijodi va taqdiri to'g'risida eshitganmisiz?
3. Siz o'qigan ertak va afsonalarda bir-biriga o'xshash voqealar uchraydimi? Bu o'xshashliklarning sababi nimada, deb o'ylaysiz?
4. Maktabingiz kutubxonasidan Hamid Olimjonning «Oygul bilan Baxtiyor» ertak-dostonini topib, to'liq o'qib chiqing.
5. Xalqimizda «Uzukka ko'z qo'ygandek» degan ibora bor. Shu iborani Oygul bilan Baxtiyorga nisbatan ishlatsa bo'ladimi?

6. Oygul zolim podshoh qo'lidan qutulish uchun o'zini qaysi daryoga tashlagan?
7. Baliq qornidan tirik chiqqan Oygul Baxtiyorning otasiga unga kelin bo'lmoq niyatida ekanini aytadi. Shu holatni qanday izohlaysiz?
8. Dostonning ravon o'qilishi nimalar hisobiga erishilganini misollar bilan ko'rsatishga harakat qiling.
9. Asarning qaysi qahramoni o'z ozodligi, baxt-u saodati yo'lida ko'proq harakat qiladi? Buning sababi nimada, deb o'ylaysiz?
10. Ertak-dostondan o'zingizga eng ma'qul bo'lgan lavhani yod oling. Uni sinfdan o'qib berar ekansiz, sizga yoqqan satrlarini izohlashga harakat qiling.

Nazariy ma'lumot

ERTAK-DOSTON HAQIDA TUSHUNCHA

Biz avvalgi darslardan ertaklarning nima ekanligi, ularning qanday turlari borligini bilib olgan edik. Siz «doston» degan so'zni eshitgan, ularni o'qigan ham bo'lsangiz kerak, albatta. Voqealarni ma'lum bir sujet asosida bayon qilib beruvchi yirik she'riy asarlar **doston** deb ataladi. Dostonlar yaratilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: xalq dostonlari va adabiy dostonlar. Xalq dostonlarining muallifi aniq bo'lmaydi. U baxshilar tomonidan kuylanadi va og'izdan og'izga, avloddan avlodga o'tganda ba'zi bir o'zgarishlarga uchrashi mumkin. Adabiy ertaklarning muallifi aniq bo'ladi, ya'ni ular shoirlar tomonidan ijod qilinadi.

Badiiy adabiyotda, xususan, bolalar adabiyotida ertak-doston degan janrga ham duch kelamiz. Xo'sh, ertak-doston nima?

Nomidan ham ko'rinib turibdiki, ertak-doston o'zida ham ertaklarning, ham dostonlarning xususiyatlarini mujassam etadi. Ertak-dostonlar asosan shoirlar tomonidan yaratiladi. U mazmunan ertakka, shaklan esa dostonga yaqin turadi. Ya'ni voqealar xuddi ertakdagi kabi boshlama, voqealar rivoji, tugallanmadan tashkil topadi. Ammo bu voqealar nasriy usulda emas, balki she'riy usulda bayon etiladi.

Ertak-dostonlar qanday ehtiyojdan kelib chiqib yaratiladi?

Shoirlar har qanday ertakni ham she'rga solavermaydilar. Avvalo, bu ertakning sujeti juda qiziqarli, voqealar rivoji tarang bo'lishi kerak. Shoir uni o'z iste'dodi, dunyoqarashidan kelib chiqib, o'z davrining muammolariga moslashtiradi. Shuningdek, ijodkor ertak-doston yaratar ekan, unga asos bo'lgan ertak voqealarini she'riy usulda aynan bayon etib bermaydi. Ertakdagi voqeaga o'zidan nimadir qo'shishi, nimanidir o'zgartirishi, nimanidir tushirib qoldirishi mumkin.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, barcha ertak-dostonlar ham xalq ertak va afsonalari asosida yaratilavermaydi. Bu voqealarni shoirning o'zi o'ylab topishi, ya'ni hali xalq og'zaki ijodi yoki yozma adabiyotda ma'lum bo'lmagan mutlaqo yangi asar yaratishi ham mumkin. Ertak-dostonlar ba'zan she'riy ertaklar deb ham ataladi.

Jahon adabiyotida Ubayd Zokoni, Aleksandr Sergeyevich Pushkin, Korney Chukovskiy, Samuil Marshak ertak-dostonlarning ajoyib namunalarini yaratganlar. O'zbek adabiyotida Abdulla Avloniy, Quadrat Hikmat, Zafar Diyor, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda, Quddus Muhammadiy, Po'lat Mo'min kabi ijodkorlar ertak-doston janrining rivojiga munosib hissa qo'shdilar. Bugungi kunda ham ijodkorlar tomonidan diqqatga sazovor ertak-dostonlar yaratilmoqda.

Maqsud SHAYXZODA

(1908–1967)

Hurmatli o‘quvchilar! Sizlar har yili ulug‘ bobokalonimiz, buyuk shoir va mutafakkir hazrati Alisher Navoiy sharafiga bag‘ishlab adabiy kechalar o‘tkazganingizda u zotni ta’riflab «G‘azal mulking sultoni» deb ataysiz. Ana shu ta’rifni ilk bor qo‘llagan ijodkor shoir Maqsud Shayxzoda bo‘ladi.

O‘zbek adabiyotining XX asrdagi ulkan vakillaridan biri Maqsud Ma’sum o‘g‘li Shayxzodadir. U ikki xalqning – o‘zbek va ozarbayjon xalqlarining farzandidir. Maqsud Shayxzoda 1908- yili Ozarbayjonning Agdash (Oqtosh) shahrida ziyoli oilada tug‘ilgan. Otasi-ning kasbi shifokorlik bo‘lib, she’riyatni nihoyatda sevgan, farzandlariga ham adabiyotga muhabbat tuyg‘usini singdirgan inson edi. Shayxzoda tug‘ilgan shahrida maktab ta’limini olgach, Ozarbayjon poytaxti Bokudagi Oliy pedagogika institutiga sirdan o‘qishga kiradi. 1925- yildan muallimlik qila boshlaydi. 1928- yili u hurfikir-liligi, ya’ni Ozarbayjonni mustaqil davlatga aylantirish haqidagi erkin fikrlari uchun ayblanib, Toshkentga badarg‘a qilinadi. Ayni shu davrdan boshlab to umrining so‘ngiga qadar Shayxzodaning butun hayoti O‘zbekiston bilan bog‘lanadi. U avval turli gazeta va jurnallar tahririyatlarida muharrir, 1935–1938- yillarda O‘zbekiston Fanlar komiteti qoshidagi Til va adabiyot institutida ilmiy xodim, 1938- yil-dan umrining oxirigacha Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika instituti o‘zbek mumtoz adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi bo‘lib ishladi.

Shayxzodaning dastlabki ijod namunalari 1929- yildan e'lon qilina boshlandi. 30- yillarda shoirning «O'n she'r», «Undoshlarim», «Uchinchi kitob», «Jumhuriyat» nomli to'plamlari dunyo yuzini ko'radi. Ana shu to'plamlari bilan Shayxzoda o'zbek adabiyotida o'ziga xos shoir sifatida taniladi.

Shoirning ijodi 40- yillarda, Ikkinchi jahon urushi davrlarida, ayniqsa, rivojlandi. Butun insoniyatga tahdid solayotgan fashizmni yo'q qilish, hayotni, tinchlikni saqlash, xalqni ruhan yengilmaslikka, matonatga da'vat etish shoirning o'sha yillari chop etilgan «Kurash nechun», «Jang va qo'shiq», «Kapitan Gastello», «Ko'ngil deydiki» kabi to'plamlarining bosh mavzusi bo'ldi. Shu yillarda Shayxzoda ijodining yana bir mumtoz namunasi «Jaloliddin Manguberdi» tarixiy dramasi yaratildi.

Shayxzoda urushdan keyingi yillar tinch hayot va yaratuvchilik zavqini kuylagan she'rlardan iborat «O'n besh yilning daftari», «Olqishlarim», «Zamon torlari», «Shu'la», «Chorak asr devoni» kabi to'plamlarini nashr ettiradi. 1957- yili qadim poytaxtimiz Toshkent haqida teran falsafiy va nihoyatda ehtirosli tuyg'ularga boy «Toshkentnoma» dostonini yozadi. Tarixiy mavzulardagi izlanishlarini davom ettirib 1960- yilda «Mirzo Ulug'bek» tragediyasini yaratadi. Bu asar o'zbek dramaturgiyasi rivojida juda katta o'rin tutadigan pyesadir. Asarda buyuk bobokalonimiz, dunyo falakshunos olimlari ichida e'tirof topgan, ulug' Amir Temurdan so'ng temuriylar nasabini olamga tanitgan Mirzo Ulug'bek siymosi muhabbat va ulug'vorlik bilan tasvir etiladi. Uning inson va shoh, shoh va olim, ota sifatidagi siymosi badiiy teranlikda, baquvvat she'riy satrlarda ochib beriladi. Bu obrazni Shukur Burhonov katta mahorat bilan ijro etgan.

Mazkur asarlar yaratilishidan avvalroq, 50- yillarning boshlarida Maqsud Shayxzoda ham «qatag'on» siyosatining qurboni bo'lib, «xalq dushmani» degan tuhmatlar bilan qamaladi. 50- yillarning o'rtalarida qatag'onchilik qoralanib, ko'p halol insonlar qatori Shayxzoda ham ozod etilgach, irodasini bukmay, qizg'in ijod bilan mashg'ul bo'ldi. She'rlar, doston va dramatik asarlar bilan birga Shekspir, Pushkin, Lermontov, Mayakovskiy, Nozim Hikmat kabi jahon adabiyoti

namoyandalari ijodidan tarjimalar qiladi. Olim sifatida Alisher Navoiy she'riyati haqida chuqur ilmiy tadqiqotlar yaratdi.

Shoir 1967- yilning 19- fevralida xastalikdan vafot etadi. Uning vafotidan so'ng olti jildlik «Asarlar»i nashr etiladi. Mustaqillik yillarida Maqsud Shayxzodaning ijodi va qilgan xizmatlari haqiqiy qadr topib, 2001- yili «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan taqdirlandi.

«ISKANDAR ZULQARNAYN» ERTAK-DOSTONI HAQIDA

O'zbek adabiyotida she'riy ertak-dostonlar yaratish tajribasi boy tarixga ega. Folklor asarlarini, ya'ni xalq orasida og'izdan og'izga o'tib, keng tarqalgan ijod namunalarini shoirlarimiz tomonidan o'z zamonalariga moslab qayta ishlab, she'riy shaklga solish an'anasi Furqat, Abdulla Avloniy, Elbek, Quadrat Hikmat, Zafar Diyor kabi shoirlarimiz ijodida uchraydi. Bu adabiy janrda, ayniqsa, Hamid Olimjon yuksak mahorat ko'rsatgan. Uning 30- yillarda yaratilgan «Oygul bilan Baxtiyor», «Semurg' yoki Parizod va Bunyod» kabi ertak-dostonlari yosh kitobxonlar o'rtasida juda mashhurdir. Do'sti Hamid Olimjon kabi Maqsud Shayxzoda ham xalqimiz o'rtasida keng yoyilgan «Iskandar Zulqarnayn» ertagini adabiy jihatdan qayta ishlab, uning tarbiyaviy ahamiyatini kuchaytirib, she'riy shaklga soladi.

Milodgacha, ya'ni yangi kalendar bo'yicha hisoblangan hozirgi ikki ming yillik tarixga qadar bo'lgan davrlarda qadim Yunonistonda Aleksandr Makedonskiy nomli buyuk bir shoh-fotih o'tgan. U juda ko'p mamlakatlarni bosib olib, u yerdagi barcha moddiy va ma'naviy boyliklarni talagan, odamlarni qul qilgan. U uzoq janglar qilib, hozirgi O'rta Osiyo yerlarini ham o'ziga bo'ysundirgan.

Maqsud Shayxzoda aynan xalq tomonidan berilgan sifat – «Iskandar Zulqarnayn», ya'ni shoxli Iskandar haqidagi rivoyatni o'rganib, uni g'oyaviy va badiiy jihatdan boyitib she'riy doston yaratadi.

Unga ko'ra Iskandarning boshida shoxi bor ekan. Uni hech kim bilmas ekan. Qaysi sartarosh sochini olsa, ertasiga gumdon qilinar ekan. Oxiri ish shungacha boribdiki, mamlakatda sartarosh qolmabdi. Oxirgisini olib kelibdilar...

Iskandar unga debdi:
– «Ustarangni tayyorla,
Sochlarimni qirq – tashla,
Ehtiyot bo‘l ham jiddiy!»
So‘ngra ochsa qalpoqni
Sartarosh nima ko‘rdi:
Yorilib ketdi o‘ti –
Boshda ko‘rdi qo‘sh shoxni.
Iskandar unga dedi:
– «O‘ldirmayman seni man,
Yolg‘iz qolding yurtida san,
(Rostakam u toq edi),
Biroq tiling tiymasang,
Ayta ko‘rsang sirimni,
Go‘rda ko‘rgin yeringni,
Tez juvonmarg bo‘lasan!
Nima qilsin bechora,
Qo‘lida bormi chora?
Ko‘nib qoldi noiloj...
Har kun, har kun kelardi,
Shu edi uning ishi,
Dunyoda ikki kishi
Mudhish sirni bilardi.
Sartaroshning dilida
Bu – bir dard, bu – yuk edi,
Tog‘lardan buyuk edi –
Rostni ko‘msang yurakka,
Parchalab chiqar yana,
Topib bir kun bahona,
Qovushajak u erkka.
Bir tun sho‘rlik sartarosh
Bir dalaga chiqipti,
Har tomonga boqipti.
Xilvat ekan tog‘- u tosh,

Bor edi bunda bir choh,
Qadim chog‘dan yodgor,
O‘tmish, kekxa asrlar
Karvonlarga qo‘nimgoh.
Atroflarin o‘t tutgan,
Tubi suvsiz va quruq,
Shunday qadim bir quduq –
Ki, ajal ham unutgan.
Usta o‘zin shodlanib
Choh labiga yiqipti.
Boshin chohga suqipti,
Dilida hasrat yonib –
Chohga bir so‘z aytipti:
– «Voydod, dunyolar shohi
Iskandarning bor shoxi!»
So‘ngra tinchib qaytipti.
Qo‘rg‘on qarab chopipti,
Asta qochgan nomard deb,
O‘chdi dildan bu dard deb,
Ko‘ngli orom topipti.
O‘tib ketmish u chog‘dan
Ming yilliklar qush kabi,
O‘smir ko‘rgan tush kabi.
Chohni bosib tuproq-qum
Bunda o‘sgan g‘arovzor,
Qamishlar qator-qator
Go‘yoki lashkari Rum...
Bir kun oshiq bir cho‘pon
Poda haydab yo‘l bosib
(Shu ekan taqdir-nasib!)
Qamishlarga qiziqqan.
Bir nozik va sarvqomat
Qamishni yoqtiripti,
Pichoq bilan qiripti,

Nay qilay deb nihoyat,
Uni kuyga moslapti,
Xullas, xo‘p nay sozlapti.
Nayni labga olipti,
Endi chalay deb g‘azal,
Eshitsin dildor go‘zal,
Hayhot, garang qolipti:
Bosilganda panjasi
Naydagi pardalarga,
Zo‘r berib o‘pkalarga
Chiqmapti natijasi.
Faqat naydan bir ovoz:
– «Voydod, dunyolar shohi

Iskandarning bor shoxi!»
Hadeb qilibdi parvoz...
Cho‘pon hayron qolipti:
Iskandar emas ho‘kiz,
Negadir boshda mo‘giz?!
Gap har yon tarqalipti.
Shunday xizmat qilib nay
Ochilipti shoh siri,
Laqabning yana biri
To‘qilipti ko‘p o‘tmay.
Iskandarni – «Zulqarnayn»
O‘sha chog‘dan hamma der,
Ya’niki – qo‘sh shoxli er.

Asar muallifi mashhur rivoyatni she‘riy shaklga solarkan, dunyoda hech bir yomonlik jazosiz qolmaydi, tuban ishlarni qanchalik yashirmang, u baribir bir kuni oshkor bo‘ladi degan ibratli g‘oyani ilgari suradi. Bu fikrni biz ertakda sirni oshkor etgan nay misolida, uning mohiyatidagi ramziy ma‘nodan anglaymiz. Nafaqat bu g‘oya, yana o‘z haddini bilmay, nafs balosiga berilgan, zulm, zo‘rluk bilan ezgulikni mahv etib, o‘z maqsadiga erishmoqchi bo‘lgan yovuz kishilar pirovardida xalq la‘natiga uchrab, avloddan avlodlarga yomon nom bilan o‘tadi, har xil xunuk laqab orttirib mazax bo‘ladi, degan fikr ham ertak-dostonning ibratli xulosasidir.

Savol va topshiriqlar

1. Maqsud Shayxzodaning hayoti va ijodi haqida so‘zlab bering.
2. Shoirning qanday doston va she‘riy to‘plamlarini bilasiz?
3. Maqsud Shayxzodaning dramatik asarlaridagi tarixiy voqealar va tarixiy shaxslar haqida so‘zlab bering.
4. O‘zbek adiblaridan yana kimlarning she‘riy ertak-dostonlari sizga tanish?
5. «Iskandar Zulqarnayn» asaridan qanday ibratli xulosalar chiqardingiz?

Jonatan SVIFT

(1667–1745)

Buyuk ingliz adibi Jonatan Svift 1667- yilda Irlandiyaning poytaxti Dublinda tug'ildi. Otasidan erta ajralgan yosh Jonatan uzoq yillar muhtojlikda kun kechiradi. Badavlat qarindoshlarining ba'zan ko'rsatadigan yordamini hisobga olmaganda uning tirikchiligi nochor edi. Tabiatan tirishqoq, ilmgga tashna Jonatan o'n to'rt yoshida maktabni bitirgach, Dublin universitetining diniy bilimlar fakultetiga o'qishga kiradi, uni bitirmay Angliyaga ketadi. U bir necha yil Qirollikning sobiq ministri Vilyam Templning saroyida kotib bo'lib ishlaydi. Templning boy kutubxonasidan foydalanish Svift dunyoqarashining kengayishida muhim omil bo'ladi. Keyinchalik Svift universitetni bitiradi, dissertatsiya yoqlab, magistrlik unvonini qo'lga kiritadi.

Svift badiiy ijod bilan shug'ullana boshlaydi. Uning ilk asarlari tezda xalq o'rtasida shuhrat qozonadi. Adibning ketma-ket «Kitoblar jangi», «Bochka cho'pchagi», «Movutfurush xatlari» kabi hajviy kitoblari nashr etiladi. Biroq Sviftga haqiqiy shuhratni uning «Gulliverning sayohatlari» romani olib keldi. Asarning to'liq nomi «Lemyuel Gulliverning jahondagi bir necha olis mamlakatlarga avvalo jarroh, keyinchalik esa bir necha kemalar kapitani sifatida qilgan sayohatlari» deb atalib, u 1726- yilda yaratilgan.

Roman ajoyib-g'aroyib voqealarga, kulgili holatlarga boy. Asar bir qarashda shunchaki kulgi uchun bitilgan bo'lib tuyulsa-da, uning zamirida achchiq kinoya, zaharxanda yotibdi. Muallif bu asar orqali

Angliya davlatining tartib-qoidalari, urf-odatları ustidan kuladi. «Gulliverning sayohatlari» romani to‘rt qismdan tashkil topgan. Birinchi qismda Gulliverning liliputlar – mitti odamlar mamlakatidagi sarguzashtlari hikoya qilinadi. Mitti odamlarning hayot tarzi, davlat tartiblari Angliyanikiga o‘xshash. Mitti odamchalar yashaydigan mamlakatda ham qirol, ministrlar, harbiylar, dengiz floti va turli-tuman qonunlar mavjud. Liliputiya ham Angliyadagi kabi partiyalar bor. Ular ham Angliyadagidek o‘z manfaatlarini o‘ylab janjallashadilar, bahslashadilar. Bu partiyalar *baland poshnalilar* va *past poshnalilar* deb ataladi. Mazkur partiyalar vakillari qanchalik mitti bo‘lsalar ularning maqsad va o‘ylari ham o‘zlari kabi arziyas va jo‘n. Ularning siyosatlari orasidagi farq poshnalarining baland yoki past bo‘lganligidadir. Liliputiya davlatining qo‘shni Blefusku davlati bilan nizolari sababi ham arziyas va kulgili – ular tuxumni qaysi tomonidan chaqishda kelisha olmaydilar. Birlari tuxumni uch qismidan sindirish kerak desalar, birlari poynak qismidan sindirish kerakligini uqtiradilar. Swift ularning bu kelishmovchiliklari arziyas va bachkana ekanligi ustidan kular ekan, ayni paytda Angliyadagi diniy, siyosiy parokandalik sabablari hech qanday ahamiyatga molik bo‘lmagan ixtiloflar ekanligini uqtirgandek bo‘ladi.

Romanning ikkinchi qismida Gulliverning ulkan odamlar yurti – Brobdingnegga sayohati hikoya qilinadi. Bu mamlakatda Gulliver teskari holatga tushadi – Liliputiya­dagi odamlardan nafratlangan bo‘lsa, ushbu mamlakat odamlarining tanti, oliyjanob, ma’rifatparvarligiga qoyil qoladi.

Asarning uchinchi qismi Gulliverning olimlar mamlakati – Laputa­dagi sayohatlariga bag‘ishlangan. Bu yerdagi Buyuk akademiya bilan tanishib, umri behuda sarflanayotgan olimlar ishini ko‘radi. Ularning real hayotdan ajrab qolib, foydasiz ixtirolar bilan bandliklari muallif kulgisini qo‘zg‘aydi. Ayniqsa, bir olimning bodringdan quyosh energiyasini ajratib olib, undan yoz sovuq kelganda foydalanishga ahd qilganini, yana bir «alloma»ning uyni poydevoridan emas, tomidan boshlab qurish kashfiyoti haqidagi loyihasi – buning isboti sifatida hasharotlar – asalari va o‘rgimchak faoliyati misol qilib keltirilganini

ko‘rib kishi o‘zini kulgidan tiya olmaydi. Yozuvchi haqiqiy olimlar ustidan emas, soxta fan kishilari ustidan kuladi.

Romanning to‘rtinchi qismi Gulliverning guigngnmlar mamlakati-ga qilgan sayohati haqida. Muallif Gulliverning bu sayohatini o‘tkir zaharxanda, nafratli kulgi bilan tasvirlaydi. Bu mamlakatda inson qiyo-fasidagi ikki oyoqli maxluqlar yexular va aqlli, dono, halol mehnat bi-lan kun ko‘ruvchi otlar yashaydilar. Yexular jirkanch, hazar qiladigan darajada tuban kimsalar. Ular Sviftning Angliyadagi vatandoshlarini eslatadilar. Ular o‘z manfaatlari uchun bir-birlarini halok qilishga tay-yor.

Asar bilan tanishadigan bo‘lsangiz, romanda Svift tasvirlagan mamlakatlar dunyo xaritasida yo‘q. Bu shaharlar badiiy uydirma mah-suli, ularni yozuvchining o‘zi o‘ylab topgan. Adib yashagan jamiyat-da tanqidiy fikr bildirish, bir amaldor kirdikorlarini ochiq aytish juda xavfli edi. Svift o‘zi yashagan Angliya qirolligidagi barcha kamchi-liklar ustidan xayoliy mamlakatlar odamlari xatti-harakatlarini fosh qilish orqali kuladi.

Aziz o‘quvchilar, yaxshisi romanni o‘zingiz to‘liq o‘qib chiqing.

GULLIVERNING SAYOHATLARI

Birinchi qism

LILIPUTIYAGA SAYOHAT

BIRINCHI BOB

Men Nottingempshirda tug‘ilganman, u yerda otamning uncha katta bo‘lmagan mulki bor edi. Yoshim o‘n to‘rtga to‘lganda otam meni Kembrij shahridagi Imanuel kollejiga o‘qishga yubordi. U yerda uch yil bilimlarni zo‘r hafsala bilan o‘rgandim. Biroq kollejda o‘qishim uchun mablag‘ yetkazib berishga otamning qudrati yetmay qoldi, shuning uchun u meni u yerdan olib, Londondagi mashhur vrach Jems Betsga shogirdlikka berdi, undan to‘rt yil ta‘lim oldim. Otam har zamonda yuborgan pullarning hammasini navigatsiya hamda matematikaning

boshqa sohalarini o'rganishga sarfladim. Bu fanlar hamma sayohatda qo'l kelishi mumkin, men esa, taqdir meni sayohatchi qiladi, degan fikrga qattiq ishongandim. Mister Betsnikidan ketib, uyga Nottingemshirga qaytib keldim. Otam, tog'am Jons hamda boshqa qarindosh-urug'larimizning qo'llab-quvvatlashi tufayli qirq funt to'plashga muvaffaq bo'ldim va ma'lumot olishni davom ettirish uchun Leydenga jo'nashga ahd qildim. Qarindosh-urug'larim menga har yili o'ttiz funtdan pul yuborishga va'da qilishdi. Leyden shahrida, uzoq sayohatlarda asqatib qolishini bilib, ikki yil-u yetti oy meditsinani o'rgandim.

Leydendan qaytgach, saxovatli ustozim mister Betsning yordami-da kapitan Eybregem Pannell qo'mondonlik qilayotgan «Qaldirg'och» kemasiga jarroh bo'lib ishga kirdim. Ana shu kemada uch yarim yil xizmat qildim. Levant va boshqa mamlakatlarga sayohat qildim. Yurtinga qaytgach, Londonga ko'chib kelishga jazm etdim. Mister Bets bu fikrimni judayam ma'qulladi va meni bir qancha bemorlarga tavsiya etdi. Men Old-Juridagi uncha katta bo'lmagan uyning bir qismini ijaraga oldim, Nyugetstritda yashovchi paypoqfurush mister Edmund Bertonning qizi miss Meri Bertonga uylanib, to'rt yuz funt sep oldim.

Oradan ikki yil o'tgach, saxovatli ustozim Bets vafot etdi; maoshim keskin kamayib ketdi. Do'stlarim juda oz edi, ko'pgina hamkasblarimning bema'ni qiliqlariga taqlid qilishga esa vijdonim yo'l qo'ymadi. Shuning uchun ham xotinim, ba'zi tanish-bilishlarim bilan maslahatlashib, yana dengizchi bo'lishga ahd qildim. Olti yil mobaynida kema jarrohi bo'lib ishladim, ikkita kema almashtirdim, Ost hamda Vest-Indiyaga bir necha marta sayohat qildim. Ana shu xizmatda o'z ishlarimni ancha o'nglab oldim.

Safarga ketayotganda ko'plab kitob olar va bo'sh vaqtlarimni qadimiy hamda yangi eng yaxshi yozuvchilarning kitoblarini o'qishga bag'ishladim, qirg'oqqa chiqqanda esa yerli aholining urf-odatlarini kuzatardim, tillarini o'rganardim. Xotiramning yaxshiligi tufayli bularni osongina o'zlashtirib olardim.

Keyin sayohatim uncha muvaffaqiyatli bo'lmadi. Dengiz me'damga tegdi, xotinim, bola-chaqalarim bilan uyda qolmoqchi bo'ldim.

Men dengizchilar orasida bo‘lib ko‘proq tajriba orttirish niyatida Old-Juridan Fetter-Leynga, u yerdan Uoppingga ko‘chdim, lekin mo‘ljalim amalga oshmadi. Uch yillik behuda kutishdan keyin «Ohu» kemasining egasi, kapitan Vilyam Prichardning naf keltiradigan taklifi-ni qabul qildim, u bilan Janubiy dengizga jo‘nadim.

Biz Bristoldan 1699- yil 14- mayda yo‘lga chiqdik. Avvaliga sayohatimiz juda muvaffaqiyatli bo‘ldi. Hamroh shamol kemamizni oldinga yo‘naltirdi. Ko‘p o‘tmay Ost-Indiya tomon yo‘l oldik. Xuddi shu paytda dahshatli bo‘ron ko‘tarildi. Dovul bizni Vandimen Yeri-dan shimoli g‘arb tomonga qarab surib ketdi. Biz janubiy kenglik-ning 30°2’ida edik. Ekipajimizdagi o‘n ikki kishi o‘ta charchash ham-da maza-matrasiz ovqatdan vafot etdi, boshqalar ham haddan tashqari holdan toygandi. 5-noyabr kuni (o‘sha yerlarda yozning boshlanishi) qattiq shamol kemamizni hamon oldinga haydab borishda davom etdi; hamma yoqni qalin tuman qoplagandi. To‘satdan kemadan qandaydir yarim kabelt uzoqroq masofada to‘lqinlar urilib pishqirayotgan joy ko‘rindi. Shiddatli shamol kemani o‘z og‘ushiga olib, qoya sari surib boraverdi; biror chora ko‘rish uchun vaqt o‘tgan edi. Kema shitob bilan borib toshga urildi va bir zumda chil-chil bo‘ldi.

Ekipajdan olti kishi, shu jumladan, men ham dengizga qayiq tu-shirishga, kema va qoyadan uzoqlashishga muvaffaq bo‘lgandik. Me-ning hisobimga ko‘ra, eshkak eshib faqat uch milya yurdik. Keyingi kunlarda kemada shunchalik qattiq ishlagan edikki, eshkak eshishga ham darmonimiz yetmay qoldi. Biz eshkaklarni uloqtirib, o‘zimizni to‘lqinlar ixtiyoriga topshirdik. Yarim soatdan keyin shimoldan esgan qattiq shamol qayig‘imizni ag‘darib tashladi. Qayiqdagi hamrohlarim-ga ham, shuningdek, xalos bo‘lish umidida qoyada yoki kemada qol-ganlarga ham nima bo‘lganini bilmayman. Fikrimcha, ularning ham-masi halok bo‘lgan bo‘lsa kerak.

O‘zim esa suvga dumalab tushgach, shamol va oqim yo‘nalishida boshim oqqan tomonga qarab suzaverdim. Bir necha marta suv tubini paypaslab ko‘rdim. Nihoyat, juda holdan toyib, to‘lqinlar bilan oli-shishga kuchim yetmay qolganda oyog‘im yerga tekkanini sezdim.

Xuddi shu paytga kelib bo‘ron ham ancha tindi. Suv tubi shunchalik qiyalik ekanki, sohilga yetguncha bir milya masofagacha suv kechib borishga to‘g‘ri keldi. Shunda kech soat sakkizlar bo‘lsa kerak. Men mamlakat ichkarisiga yarim milyacha yurib bordim, biroq uy yoki u yerda yashovchilardan nom-nishon ham topolmadim. Charchashdan, issiqdan hamda kemani tark etish paytida yarim pint aroq ichib olganimdan qattiq uyqum keldi. Juda ham past hamda mayin ko‘kat ustiga cho‘zildim va qattiq uyquga ketdim, umrim bino bo‘lib bunaqa qattiq uxlamagandim.

Mening hisobimga ko‘ra uyqum to‘qqiz soatdan oz davom etmagan bo‘lsa kerak, chunki uyg‘onganimga hamma yoq yop-yorug‘ edi. Men o‘rnimdan turmoqchi bo‘ldim, biroq qimirlay olmadim. Qo‘l-oyoqlarim yerga mahkam chirmab tashlanibdi; o‘zim osmonga qarab yotardim. Uzun va qalin sochlarim ham yerga bog‘lab tashlangan edi. Ayni paytda butun gavdam – qo‘ltig‘imdan sonimgacha ingichka chilvirlar bilan tortib bog‘langanligini sezdim. Men faqat osmonga qaray olardim, xolos; quyosh omonsiz kuydirar, ko‘zlarimni qamashtirardi. Qulog‘imga allaqanday noaniq shovqin chalindi, lekin tepaga qarab yotganimgan hech narsani ko‘ra olmadim.

Ko‘p o‘tmay qandaydir bir jonli narsa chap oyog‘imdan o‘rmalab, asta-sekin ko‘kragimga chiqqanini, iyagimga yaqinlashib kelganini sezdim. Ko‘z qirimni tashlab, qo‘liga o‘q-yoy ushlagan, sadoq osgan, bo‘yi bir qarich ham kelar-kelmas odamni ko‘rdim. Uning orqasidan o‘shanga o‘xshash yana qirqta odam kelayotganini ham payqadim. Hayratdan qattiq baqirib yubordim, ustimdan yerga sakrab tushgan odamchalarning ba‘zilari mayib bo‘lishdi. Biroq ko‘p o‘tmay ular yana qaytishdi. Bitta botirroq‘i yuzimga shu qadar yaqin keldiki, uni ro‘yi-rost ko‘rdim. Hayron bo‘lganini izhor qilib qo‘lini ko‘tardi. Ko‘zlarini olaytirdi, aniq, lekin chinqiriq tovush bilan: «Gekina degul!» – dedi. Boshqalar ham bu so‘zni bir necha marta takrorlashdi, lekin men o‘shanda uning ma’nosini bilmadim.

Kitobxon osongina tasavvur etayotgan shu muddat ichida juda noqulay ahvolda yotdim. Nihoyat, ozgina urinib, chap qo‘limni chirmab

turgan arqonni uzib, arqon bog‘langan qoziqlarni yerdan sug‘urib tashladim. Qo‘limni ko‘zimga olib bordim, shu payt meni bog‘lab tashlashda naqadar ustalik qilinganini sezdim.

Boshimni keskin burib, menga behad azob berayotgan, chap tomondan sochimga bog‘lab qo‘yilgan chilvirlarni sal bo‘shatdim. Endilikda boshimni o‘ng tomonga sal burishga imkon tug‘ildi. Biroq mitti odamchalar yana qochib ketishdi, ulardan birortasini ham ushlay olmadim.

Shundan so‘ng quloqni teshib yuboradigan darajada qichqiriqlar yangradi. Shovqin tingach, kimningdir «Tollgo fonak!» deb xitob qilganini eshitdim. Shu zahotiyoq yuzlarcha yoy o‘qlari chap qo‘limga sanchilganini sezdim. O‘qlar menga ignadek sanchilardi. Yangidan yana o‘q uzishdi. Endi ular, bizning Yevropada bomba otganday, osmonga qarab o‘q uzishardi. Tanamga (garchi buni uncha sezmasam-da) o‘q yomg‘iri yog‘ildi. Bir necha o‘q yuzimga kelib tegdi, yuzimni qo‘lim bilan to‘sib oldim. Diqqatpazlik va og‘riqdan ingradim, bo‘shalish uchun yana harakat qildim. Biroq bu odamchalar oldingisidan ham kuchliroq qilib yana o‘q uzishdi; ulardan ba‘zilari biqinimga nayza suqa boshladi, lekin baxtimga, nayzalar qo‘tos terisidan tikilgan kamzulimni tesha olmadi.

Men to qorong‘i tushgunga qadar qimirlamay yotgan ma‘qul, deb o‘yladim. Qorong‘ida, chap qo‘lim yordamida bo‘shalib olishim uncha qiyin emas. Bordi-yu, bu mamlakat odamlarining hammasi ham shu ko‘rib turganlarim singari mitti bo‘lsa, menga qarshi qo‘yiladigan har qanday armiyani bir yoqlik qilishga qudratim yetadi, deb o‘ylashga to‘liq asosim bor edi.

Ammo taqdir menga boshqacha boqdi. Jim yotganimga ishonch hosil qilgan odamlar o‘q uzishni to‘xtatishdi, lekin qulog‘imga chalinayotgan shovqin-surondan ularning soni ancha ko‘payganini bildim. O‘ng tomonda, qulog‘imning naq ro‘parasida qandaydir taqillash ovozlari eshitildi – nimadir qurishayotganga o‘xshashardi. Ming mashaqqat bilan o‘sha tomonga boshimni burdim va o‘zimdan to‘rt yard uzoqroqda bo‘yi bir yarim fut keladigan minbarga ko‘zim tushdi. Minbarga o‘sha yerlik odamlardan to‘rt-beshtasi bermalol sig‘ardi. Ulardan

biri, eng zodagoni bo'lsa kerak, uch mulozim kuzatuvida minbarga chiqdi, uzundan uzoq nutq so'zlab menga murojaat qildi, lekin uning birorta ham so'zini tushunmadim.

Shuni eslatib o'tish kerakki, bu amaldor gapini boshlashdan oldin uch marta: «Langro degul san!» deb qichqirdi. Bu so'zlarni eshitgan zahotiyoq, ellikka yaqin odam menga yaqinlashib, sochimga bog'lab qo'yilgan chap tomondagi arqonlarni kesib tashlashdi. Bu boshimni o'ng tomonga burishga va gapirayotgan odamning tashqi qiyofasi hamda qo'l harakatlarini bemalol ko'rishga imkon berdi.

Ko'rinishdan u qirq yoshlarda bo'lib, bo'yi safdoshlarinikidan balandroq edi. Ulardan biri – mening o'rta barmog'imday keladigani, ehtimol, u mahram bo'lsa kerak – xo'jasining uzun etagini ushlab turar, qolgan ikkitasi esa ikki tomonda tik turishardi. U chinakam notiq singari gapirardi. Nutqda ba'zan do'q, ba'zan va'da, achinish, muruvvat ohanglari yangrardi. Men eng itoatkor qiyofada qisqa javob qaytardim, so'ng chap qo'limni ko'tardim, quyoshga boqdim, go'yo uni o'zimga guvoh ekanligini anglatdim. Men ochlikdan o'lar holatga yetgandim (oxirgi marta, halokatga uchramasimizdan bir necha soat avval, kemada ovqatlanganman), shu vajdan sabrsizligimni bosa olmadim va odob qoidalariga zid bo'lsa-da, ovqat yegim kelayotganini bildirib, tez-tez barmog'imni og'zimga olib bordim.

Gurgo (keyin bilishimcha, amaldorlarni shunday deb atasharkan) meni yaxshi tushundi. U minbardan tushib, yon tomonlarimga bir necha narvon qo'yishni buyurdi. Turli xil noz-ne'matlar solingan savatlarni ko'targan yuzdan ortiq odam narvondan yuqoriga ko'tarilib, og'zim tomon ravona bo'lishdi.

Ovqatlar, mening haqimdagi xabar yetib borishi bilanoq, podshohning amri bilan bu yerga yetkazib kelingandi. Ne'matlar turli-tuman jonivor go'shtidan tayyorlangan edi, biroq ta'miga qarab, qaysinisi qanday jonivor go'shti ekanligini ajrata olmadim. Bu yerda kurak, son, biqin go'shtlari bor edi, ular ko'rinishdan qo'y go'shtini eslatsa-da, kattaligi arang turna qanotiday kelardi. Men ulardan ikki-uchtasini har biri miltiq o'qiday keladigan uchta nonga qo'shib birdaniga og'zimga

solardim. Odamchalar menga juda chaqqonlik bilan xizmat qilishar va bo'yimdan, ishtahamning karnayligidan mamnun bo'lishib, ming xil imo-ishoralar qilishardi.

Qornim to'ygach, biror narsa ichgim kelganligiga ishora qildim. Bular juda ham ziyrak, kashfiyotchi xalq ekan. Yegan ovqatimga qarab, meni oz narsa bilan qondirib bo'lmasligini bilishib, odatdan tashqari epchillik bilan arqon yordamida bochkalardan eng kattasini ustimga tortib chiqarishdi, qo'limga yumalatib olib borishdi va og'zini ochishdi. Bochkada chorak litrcha vino bor edi, uni bir ko'tarishda ichib yubordim. U burgund vinosiga o'xshasa-da, mazasi ancha yaxshi edi. Ular ikkinchi bochkani ham olib kelishdi, buni ham oldingisi singari ichib, yana so'radim, lekin ularda boshqa vino topilmadi.

Men bu karomatlarni ko'rsatayotganimda odamchalar xursandlikdan qiyqirib yuborishdi va ko'ksimda ha deb: «Gekina degul!» degan cha o'yinga tushishdi. Ular imo-ishora bilan har ikkala bochkani yerga tashlashni iltimos qilishdi, biroq bundan oldin pastda turganlarning chetlanishlari lozimligini ogohlantirib: «Bora mivola!» deb qattiq baqirishdi. Bochkalarni osmonda ko'rishgach, yana baravariga: «Gekina degul!» deb qichqirishdi.

Rostini aysam, ular tanamda u yoq-bu yoqqa yurishayotganida dastavval qo'limga tushgan qirq yoki ellik kishini ushlab olib, yerga uloqtirish vasvasasi ham qo'zg'aldi. Ammo ular meni ancha azobga qo'yishganini, boshimga bundan ham battar azoblarni solishlarini, ularga bo'ysunishga va'da berganimni o'ylab, bu fikrlarni miyamdan chiqarib tashladim. Bundan tashqari, xarajatlarning yuziga qaramay meni bu qadar siylagan xalq mehmondo'st odamlar toifasidan bo'lmog'i kerak, deb hisobladim.

Har holda bu mitti odamlarning qo'rqmasligidan ajablanmasdan ilojim yo'q edi. Men ularga qandaydir ulkan maxluq bo'lib ko'rinishim kerak edi, ular bo'lsa dadil ustimga chiqib, bitta qo'lim bo'shligini parvolariga ham keltirmay, bemalol o'ynab yurishardi.

Oradan biroz vaqt o'tgach, qarshimda ulug' martabali zot – imperator hazratlarining elchisi paydo bo'ldi. Elchi janobi oliylari ko'pgina

mulozimlari kuzatuvida oyog'imdan chiqib, yuzim tomon yura boshladi. U imperatorning muhri bosilgan ishonch yorlig'ini ko'zimga yaqin olib kelib ko'rsatdi, menga qarab nutq so'zlad. Elchi qiyofasida g'azab alomati ko'rinmasdi, ammo o'ta qat'iyatlilik bilan o'n minutcha gapirdi. Gap orasida qo'li bilan bir tomonni ko'rsataverdi. Keyinroq bilishimcha, gap oliy hazratlari davlat kengashi bilan birgalikda meni bu yerdan yarim milya naridagi poytaxtga olib kelishga qaror berganligi ustida borgan ekan.

Uning nutqiga javoban men ham bir necha so'z aytdim, biroq, uni hech kim tushunmadi. Shunda men imo-ishora tiliga o'tdim. Men bo'sh qo'limni boshqa qo'limga, so'ng boshim va tanamga qo'ydim, bu bilan erkinlik olmoqchi ekanligimni bildirdim. Nazarimda, oliy janoblari bu xatti-harakatlarni yaxshi angladi shekilli, chunki yo'q degan ishorani bildirib bosh chayqadi, meni asir sifatida olib ketishlarini imo bilan uqtirdi. Ayni paytda, menga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lishlarini ham pisanda qildi.

Shu payt, arqonlarni uzib tashlashga yana bir urinib ko'raymikan, deb o'yladim. Biroq terimga sanchilgan yoy o'qlari tufayli yaralar bilan qoplangan yuz va qo'llarimning achishib og'rishi meni bu niyatdan qaytardi. Buning ustiga, dushmanlarim tobora ko'payib borayotganligini sezdim. Shu sababli, menga nisbatan ko'ngillari xohlaganicha munosabatda bo'lishlari mumkinligini imo bilan tushuntirdim. Shundan keyin Gurgo hamda uning mulozimlari menga odob bilan ta'zim qilishdi va ancha xursand bo'lishib, uzoqlashishdi.

Ko'p o'tmay quvnoq hayqiriqlar yangradi, «Peplon selai» so'zi tez-tez takrorlanib turdi. To'satdan, meni qo'riqlayotganlar o'ng yonboshimga ag'darilishga imkon beradigan qilib, chap tomondagi arqonni bo'shatishganini payqadam. Bundan ilgariroq qo'l va yuzlarimga qandaydir xushbo'y malham surtib chiqishgan va o'q tekkan joylardagi og'riq darhol qolgandi. Rohatlanib, uyqum kela boshladi. Keyin aytib berishlariga qaraganda, sakkiz soatga yaqin uxlabman. Buning ajablanadigan joyi yo'q edi, chunki vrachlar imperatorning buyrug'iga ko'ra vinoga uxlatadigan dori solib qo'yishgandi.

Aslida ahvol bunday bo'lgan ekan: imperator men haqimdagi ma'lumotni olishi bilanoq, kengash bilan kelishib, meni darhol bog'lash haqida farmoyish beribdi (buyruq kechasi, men uxlayotganda bajarilgan). U yana, uyg'onishim bilanoq meni ovqatlantirish hamda poytaxtga olib ketish uchun arava yasashni ham buyurgan.

Bir qarashda bunday yo'l tutish ham o'ta xavfli, ham qahramonlik. Men ishonamanki, yevropalik hokimlardan birortasining ham bunday qilishga yuragi betlamas edi.

Biroq, mening fikrimcha, imperatorning buyrug'i adolatli edi. Darvoqe, bu odamlar uxlab yotganimda meni o'ldirishga urinishdi ham deylik. Dastlabki hujumdanoq og'riqdan o'zimga kelishim va shunday g'azabga tushishim mumkin ediki, arqonlarni uzib yuborib, o'z navbatida ularga hamla qilishim turgan gap edi. Ular mendan rahm-shafqat kuta olmas edilar, bu aniq.

Bu odamlar ajoyib matematiklar ekan, ular bilimlarning mashhur homiysi imperatorning qo'llab-quvvatlashi va rag'batlantirishi tufayli mexanika sohasida ulkan kamolotga erishishgandi. Podshoh ixtiyorida xodalar va boshqa og'ir narsalarni tashiydigan g'ildirakli har xil mashina bor. Bu yerda, qurilishbop yog'och beradigan o'rmonzorlar bor joyda, uzunligi to'qqiz fut keladigan eng yirik harbiy kemalar qurish odat tusiga kirib qolgan ekan. Keyin kemalarni ana shu mashinalarga yuklab, dengizga olib borishar ekan.

Besh yuz duradgor va injenerga darhol ana shu mashinalardan eng kattasini yasash topshirilgan ekan. Buyruq juda qisqa bir muddatda bajarilgan. Qirg'oqqa chiqqanimga to'rt soat bo'lar-bo'lmas mashina orqamdan jo'natilgan. Men turgan joyga mashinaning yetib kelishini xalq shodon qiyiriqlar bilan kutib oldi. Bu – balandligi uch duym, uzunligi yetti va eni to'rt futga yaqin, yigirma ikki g'ildirakli yog'och platforma edi. Uni mening gavdamga parallel ravishda qo'yishdi.

Eng mushkul narsa meni ko'tarib, platformaga yotqizish edi. Ular yerga har biri bir fut balandlikdagi saksonta xoda qoqishdi, keyin ishchilar bo'ynim, qo'lim, tanam va oyoqlarimga son-sanoqsiz ilmoqli bog'larni bog'lashdi; ilmoqlardan pishiqli chilvir o'tqazib, ularni xoda-

lar ustiga o'rnatilgan chig'ir tepasidan olib o'tishdi. Eng baquvvat ishchilardan to'qqiz yuz kishi chilvini torta boshladi, shunday qilib, uch soat o'tar-o'tmas meni aravaga olishdi va unga mahkamlab bog'lashdi.

Bularning hammasini menga keyin aytib berishdi. Uyqu dori sharofigi bilan qattiq uyquga ketib, bu ishlarning birontasini ham sezmayman.

Ilgari aytganimdek, meni to'rt milya naridagi poytaxtga olib borish uchun saroy otxonasidan, har birining bo'yi yarim duym keladigan eng katta otlardan bir yarim mingtasi kerak bo'ldi.

Bir g'aroyib hodisa tufayli meni uyg'otishganda to'rt soat yo'l yurgan ekanmiz. Arava tuzatishga muhtoj bo'lib to'xtabdi. Bundan foydalangan mahalliy xalq yoshlaridan ikki-uchtasi uxlayotganimda aft-angorim qanaqaligini ko'rmoqchi bo'libdi. Ular arava ustiga chiqib, yuzim tomonga sekin yashirinib borishibdi. Ulardan biri, gvardiya ofitseri, burnimning chap teshigiga qilichining uchini ancha kirgizibdi. Burnimga xas-xashak tekkanday qattiq aksirib yubordim, uyg'onib ketdim. Botirlar o'zlarini menga sezdirmay yashirinishdi. Oradan uch hafta o'tgandan keyingina to'satdan uyg'onib ketganligim sababini bildim.

Butun kunni yo'l yurish bilan o'tkazdik. Tunaydigan joyda aravamning ikki tomoniga besh yuzga yaqin gvardiyachi qo'yildi. Ularning yarmi mash'ala, qolganlari esa, sal turishga intilsam o'q uzish uchun, o'q-yoyni shay qilib ushlab turardi.

Quyosh chiqishi bilan yana yo'lga tushdik, tush paytida shahar darvozasidan ikki yuz yard berida edik. Imperator saroydagi barcha arkoni davlati bilan bizga peshvoz chiqdi, lekin oliy tabaqa amaldorlar oliy hazratlarining ustimga chiqib, o'z hayotini xavf-xatar ostida qoldirishiga qat'iy qarshilik ko'rsatishdi.

Arava qirolik bo'yicha eng katta deb hisoblangan ibodatxona yonida to'xtadi. Bundan bir necha yil muqaddam ana shu ibodatxonada dahshatli qotillik yuz bergan. Mahalliy xalq o'ta xudojo'y bo'lganligidan ibodatxonani harom bo'ldi, deb unga kirmay qo'ygan. Ibodatxonani yopishib, u yerdagi ashyo va ziynatlarni olib chiqishgan,

u ancha vaqtdan beri bo‘m-bo‘sh yotgan. Ana shu yerga meni joylash-tirmoqchi bo‘lishdi.

Ibodatxonaning shimolga qaragan eshiklarining balandligi to‘rt futga, eni ikki futga yaqin bo‘lib, osongina sig‘ishim mumkin edi. Eshiklarning har ikki tomonida, yerdan bor-yo‘g‘i olti duym balandlikda ikkita deraza bor edi. Chap derazadan saroy temirchilari yevropalik xonimlar soatining zanjiri yo‘g‘onligidagi to‘qson bitta zanjirni o‘tkazib, ularning uchini chap oyog‘imga o‘ttiz oltita osma qulf bilan mahkamlab bog‘lab qo‘yishdi. Katta yo‘lning boshqa tomonida, ibodatxona ro‘parasida balandligi besh fut keladigan minora turardi. Imperator eng yaqin amaldorlari bilan, meni yaxshiroq ko‘rish uchun, minora ustiga ko‘tarildi. Meni ko‘rish uchun, alohida hisobga ko‘ra, ibodatxona yoniga yuz mingdan ortiq shaharlik to‘plandi. Ularning o‘n mingdan ortig‘i menga chirmashib oldi, deb o‘yladim. Biroq ko‘p o‘tmay, buni man etib, chirmashganlarga o‘lim jazosi berilishi haqidagi buyruq chiqarildi.

Temirchilar o‘z ishlarini tugallab, meni aravaga bog‘lab turgan arqonlarni qirqishdi, umrimda hech qachon his etmagan chuqur qayg‘uli kayfiyatda o‘rnimdan turdim.

O‘rnimdan turib, u yoq-bu yoqqa yurganimni kuzatib turgan xalqning shovqin va hayrati ta‘rifga sig‘maydi. Meni bog‘lab qo‘yilgan zanjirning uzunligi ikki yardga yaqin bo‘lib, oldinga yoki orqaga yurish tugul, yarim doira yasab harakat qilish, emaklab ibodatxona ichiga kirish, u yerda uzala tushib yotish imkoniga ham ega edim.

IKKINCHI BOB

O‘rnimdan turib, atrofga nazar tashladim. E’tirof qilib aytaman-ki, umrim bino bo‘lib bunaqa ajoyib va g‘aroyib manzarani ko‘rmaganman. Atrofim nuqul bog‘ning o‘zginasi; har biri qirq kvadrat fut keladigan, devor bilan qurshalgan dalalar gulzorga o‘xshaydi. Bu dalalarning ba’zilari o‘rmon bilan qoplangan bo‘lib, daraxtlarning balandligi yetti futdan oshmasdi. Chapda esa teatr dekoratsiyasini eslatuvchi shahar yastanib yotardi.

Bu odatdan tashqari go‘zal manzarani tomosha qilarkanman, imperator minoradan pastga tushdi, otliq yonimga keldi. Bu jasorati uchun uni falokat bosishiga sal qoldi. Ot meni ko‘rishi bilanoq hurkib, ikki oyog‘ida tik turdi; chamasi ustiga tog‘ yurib kelayotganday tuyulgan bo‘lsa kerak. Imperator ajoyib chavandoz bo‘lgani uchun egardan yiqilmay qoldi. Shu payt uning baxtiga mulozimlar yugurib kelishdi. Ular irg‘ishlayotgan otning jilovidan tutib, oliy hazratlari-ning otdan tushib olishiga yordamlashishdi. Imperator o‘zini bamaylixotir tutardi. U kiyim-boshlarining u yoq-bu yog‘ini to‘g‘rilab, har tomonimdan o‘tib, boshimdan oyog‘imgacha ko‘zdan kechira boshladi. U hozir-u nozir bo‘lib turgan oshpazlarga va saroy xizmatkorlariga menga ovqat hamda ichimlik berishni buyurdi. Ular ovqat va vino solingan aravani qo‘lim yetadigan masofagacha g‘ildiratib kelishdi. Men bu ne‘matlarni pok-pokiza tushirdim. Aravalarning yigirmatasida taomlar, o‘ntasida ichimliklar bor edi. Har bir aravadagi taom menga ikki-uch luqma bo‘ldi, xolos, ichimlikni esa o‘nta ko‘zadagisini bitta aravaga qo‘yib birdaniga ko‘tardim; qolgan vino-larni ham ana shu alfozda ichdim...

Xonimlar va saroy amaldorlari juda yaxshi kiyinishgandi. Uzoqdan rang-barang kiyingan bu olomon, zarbof va kumush rang ip bilan tikilgan yubkani yerga yozib qo‘yilishini eslatardi.

Imperator oliy hazratlari menga tez-tez savol bilan murojaat qilib turdi. Men javob qaytarardim, biroq u ham, men ham bir-birimizning gapimizdan hech narsa tushuna olmasdik. Shunda u arkoni davlat ichidagi ruhoniylar va yuristlarga (kiyimlaridan shunday bo‘lishsa kerak deb o‘yladim) men bilan muloqotda bo‘lishga amr qildi. Men, o‘z navbatida, ular bilan o‘zim bilgan hamma tillarda: nemischa, gollandcha, lotincha, fransuzcha, ispancha, italyancha gaplashdim, biroq bu urinishlar hech qanday natija bermadi.

Oradan ikki soat o‘tgach saroy ahli jo‘nab ketdi, men kuchaytirilgan soqchilar nazorati ostida qoldim – ular menga yaqinlashishga zo‘r berib urinuvchi, hattoki beodob avom xalqdan saqlashi lozim edi. Uyim eshigi oldida – yerda o‘tirganimda menga qarab yoydan o‘q

uzishdek uyatsizlikka borib yetuvchilar ham topildi. O'qlardan biri chap ko'zimga sanchilishiga sal qoldi.

Bunday surbetlikdan jahli chiqqan polkovnik bemaza qiliq qiluvchilardan oltitasini ushlashga buyruq berdi. Jazolash uchun ularni mening qo'limga berishga ahd qildi. Soldatlar to'polonchilarni nayzalar halqasiga o'rab olib, men tomon haydab kelishdi. Men ularning hammasini birdaniga o'ng qo'lim bilan changalladim, beshtasini kamzulimning cho'ntagiga soldim, oltinchisini tiriklayin yeb qo'ymoqchiday og'zimga olib bordim. Bechora jon talvasasida chinqirdi, cho'ntagimdan qalamtaroshimni olganimda esa polkovnik bilan ofitserlar g'oyat tashvishda qolishdi. Biroq ko'p o'tmay ularning ko'ngli o'rniga tushdi. Men o'z asirimga mehr bilan boqib, uni bog'lab turgan arqonlarni kesdim-da, avaylabgina yerga qo'ydim; u bir zumda juftakni rostlab, qochib qoldi. Qolganlarini ham birin-ketin cho'ntagimdan olib, xuddi shu yo'sinda qo'yib yubordim. Mening marhamatimdan qorovullar ham, olomon ham mamnun bo'lganligini payqadam. Ozor yetkazuvchilarga nisbatan tutgan yo'lim saroydagilarda men haqimda yaxshi taassurot tug'dirdi.

Tun boshlanishi bilan hech bir qiyinchiliksiz uyimga kirib oldim va quruq yerga cho'zildim. Imperatorning maxsus buyrug'i bilan men uchun ko'rpa-yostiqlik tikishgunga qadar ikki haftagacha shu alfozda hayot kechirdim. O'rtacha kattalikda olti yuzta ko'rpa keltirishdi, uyimda ish qizib ketdi. Bir yuz ellikta ko'rpani bitta qilib tikishdi, shunday qilib, uzunasiga ham, eniga ham menga to'g'ri keladigan to'shak hosil bo'ldi; ana shunaqangi to'rtta to'shakni ustma-ust qo'yishdi; biroq bundan tosh yotqizilgan yer yumshab qolmadi. Xuddi shu usulda ustimga yopinadigan ko'rpa, choyshablar ham tayyorlandi. Allaqachonlar muhtojlikka ko'nikib qolgan odam uchun bu ham harna edi.

Men haqimdagi xabar qirollik bo'yicha yoyilishi bilanoq meni ko'rish uchun hamma yoqdan boyonlar, bekorchilar va har narsaga qiziquvchi odamlar daryoday oqib kela boshladi. Qishloqlar huvullab, dala ishlari to'xtab qoldi, uy ishlari izdan chiqdi. Agar oliy hazratlari

oqilona yo'l tutmaganda buning oqibati voy bo'lardi. Imperator meni ko'rib bo'lganlarning hammasi darhol uyga qaytishi haqida buyruq berdi; ularga saroyning alohida ruxsatisiz ikkinchi marotaba uyimga ellik yard masofagacha yaqinlashish qat'iy man etildi. Bu farmoyish ba'zi ministrlar uchun yirik daromad manbayiga aylandi.

Huzurimdan ketgach, imperator kengash chaqirdi, unda menga qanday munosabatda bo'lish masalasi muhokama qilindi. Mening yaqin do'stlarimdan biriga aylangan saroy aslzodasidan keyinroq bilishimcha, davlat kengashi anchagacha bir fikrga kelolmapti. Bir tomondan zanjirlarni parchalab yuborishimdan qo'rqishibdi, boshqa tomondan esa meni boqish ancha qimmatga tushishi va mamlakatda ocharchilik boshlanishidan hadiksirashibdi. Kengashning ba'zi a'zolari meni ochdan o'ldirishni yoki zaharli o'q otib, yo'q qilishni astoydil talab qilishibdi. Biroq bu taklif rad etilibdi, shunday ulkan jasad poytaxtda va butun qirollikda vabo tarqalishiga sababchi bo'ladi, deb ko'nishmabdi.

Kengash avji qizib turgan paytda zalning katta eshigi yonida bir necha ofitser paydo bo'libdi; ulardan ikki nafari majlisga qo'yilibdi va ular mening jig'imga tekkan olti to'polonchiga nisbatan qanday yo'l tutganim xususida to'liq ma'lumot berishibdi. Bundan oliy hazratlari ham, davlat kengashi a'zolari ham juda ta'sirlanib ketishibdi.

Imperator o'sha zahotiy oq farmon chiqarib, poytaxtdan to'qqiz yuz yard masofagacha bo'lgan joyda joylashgan qishloqlar zimmasiga har kuni ertalab mening dasturxonimga oltita novvos, qirqta qo'y va tegishli non hamda vino bilan birga boshqa yeguliklar keltirishni yukladi. Bularning hammasiga belgilangan narx bo'yicha oliy hazratlarining xazinasidan haq to'landi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, bu podshoh asosan o'z mulkidan keladigan daromadlar hisobiga yashaydi, faqat do'ppi tor kelib qolgan paytlardagina yordam so'rab fuqarolariga murojaat qiladi.

Bundan tashqari huzurimda olti yuz odamdan iborat mulozimlar shtati ta'sis etildi. Imperator ularning maoshi uchun alohida mablag' ajratdi va uyimning har ikki tomoniga ular uchun qulay chodirlar tikishga buyruq berdi. Bundan tashqari, uch yuz chevarga shu yerning

fasonida menga kostum tikish va eng mashhur olimlardan oltitasiga mahalliy tilni o'rgatish amr qilindi. Eng oxirida, imperator o'ziga, saroy amaldorlariga va gvardiyaga qarashli otlar menga ko'nikishi uchun, ularni mening huzurimda mashq qildirish haqida farmoyish berdi.

Bu buyruqlarning hammasi bekam-ko'st bajarildi. Uch haftadan keyin liliputlar tilini o'rganishda katta yutuqlarni qo'lga kiritdim. Shu muddat ichida imperator huzurimga tez-tez tashrif buyurib, menga ta'lim berayotgan ustozlarimga bajonidil yordam qildi. Biz bir-birimiz bilan bemalol gaplashadigan bo'lib qoldik. Dastlabki o'rgangan so'zlarim oliy hazratlaridan meni ozod etishini so'rash istagi bo'ldi. Bu so'zlarni har kuni imperator oldida tiz cho'kib takrorlayverdim. Iltimosimga imperator sal dudmalroq javob qildi. Men uning gaplaridan, mening ozod qilinishim uchun davlat kengashining roziligi zarurligini va eng avvalo, men «lyumoz kelmin pesso deemarlon empozo», ya'ni u va uning imperiyasi bilan urushmasligim, tinch-totuv yashashim haqida qasamyod qilishim lozimligini arang bilib oldim. Biroq mening ozod etilishim sharoitga bog'liq ekanligini, shu vajdan sabr-qanoat qilishni, o'zining ham, fuqarolarining ham ko'z o'ngida yaxshi nom qozonish uchun xizmat qilishimni pisanda qilib qo'shib qo'ydi.

Kunlarning birida u, alohida amaldorlarga meni tintuv qilish uchun buyruq bersa buni haqorat deb bilmasligimni iltimos qildi. Ulkan gavdamga yarasha o'ta xavfli qurol taqib yurishimga uning ishonchi ko'milmish. Men oliy hazratlaridan bu xususda ko'ngli to'q bo'lishini iltimos qildim hamda uning ko'z oldida hamma cho'ntaklarimni ag'darib ko'rsatishga tayyor ekanligimni aytdim. O'z fikrimni qisman so'zlar, qisman imo-ishora bilan uqtirdim. Imperator imperiya qonuniga binoran tintuv ikkita amaldor tomonidan o'tkazilishini aytdi.

«Qonunning bu talabi sizning roziligingizsiz va yordamingizsiz bajo keltirilmaydi, albatta, – dedi u, – lekin sizni o'ta muruvvatli, adolatli kishi deb bilganim uchun manovi amaldorlarni bamaylixotir qo'lingizga topshiraman. Biz olib qo'ygan buyumlar mamlakati-mizdan ketayotganingizda qaytarilib beriladi yoki ularga qancha narx qo'ysangiz shuncha haq to'lanadi».

Men har ikkala amaldorni qo‘limga oldim-da, kamzulimning cho‘ntagiga solib qo‘ydim. Ular bu cho‘ntakni tekshirib bo‘lishgach, boshqalariga soldim. Men ularga ikkita soat hamda o‘zimdan boshqa hech kimga kerak bo‘lmaydigan mayda-chuyda saqlanadigan yashirin cho‘ntagimdan boshqa hammasini ko‘rsatdim. Soat cho‘ntaklarimdan birida kumush soat, boshqasida bir necha dona oltin tanga solingan hamyon bor edi. Amaldorlar qo‘liga qog‘oz, qalam va siyoh olib, nima topgan bo‘lishsa hammasini ro‘yxatga olishdi. Ro‘yxat tuzib bo‘lingach, ular mendan pastga tushirib qo‘yishni iltimos qilishdi. Ular o‘z ro‘yxatlarini imperatorga topshirishdi. Keyinroq bu hujjatni ingliz tiliga tarjima qildim. Uning so‘zma-so‘z mazmuni quyidagicha:

«Ulkan Odam («Kuinbus Flestrin» so‘zini shunday tarjima qildim) kamzulining o‘ng cho‘ntagidan bir bo‘lak katta dag‘al matoni topdik, uni oliy hazratlari saroyining kiraverishdagi zaliga gilam qilib to‘shasa ham bo‘ladi. Chap cho‘ntakda juda katta kumush sandiq bor ekan, qopqog‘i ham kumushdan. Uni o‘rnidan qo‘zg‘ata olmadik. Bizning so‘rovimizga ko‘ra Ulkan Odam sandiqni ochdi. Birimiz sandiq ichiga tushdik, u tizzasigacha allaqanday changga botib ketdi. Chang havoga ko‘tarilib, ikkovimizni ham bir necha bor qattiq aksa urdirdi.

Nimchasining o‘ng cho‘ntagidan bitta qilib taxlangan, pishiq arqon bilan bog‘langan bir dasta katta yupqa oq varaqlarni topdik. Varaqlar qandaydir qora belgilar bilan to‘la. Bizning kamtarona taxminimizga ko‘ra, bu belgilar yozuv bo‘lsa kerak; har bir harf kattaligi kaftimiz yarmicha keladi. Nimchanning chap cho‘ntagida maxsus bir asbob bor ekan. Asbobga uzun-uzun yigirmata qoziq o‘rnatilgan, ular oliy hazratlari saroyi qarshisidagi panjara devorni eslatadi. Fikrimizcha, Ulkan Odam bu asbob bilan sochlarini tarasa kerak, lekin bu bizning taxminimiz, xolos. Biz Ulkan Odamni savolga tutishdan qochdik, chunki u bilan so‘zlashish biz uchun ancha qiyin.

Ulkan Odamning o‘rta yopig‘ining («ranfulo» so‘zini shunday tarjima qildim, ular bu so‘z orqali «shim» demoqchi) o‘ng tomonidagi katta cho‘ntagida odam bo‘yi keladigan ichi kavak temir ustunni ko‘rdik. Bu ustun o‘zidan ham yo‘g‘onroq qattiq yog‘och parchasiga mahkam-

lab qo'yilgan; ustunning bir tomonida g'alati shakldagi katta temir parchasi dikkayib turibdi, uning vazifasi nima ekanligini bilolmadik. Ana shunaqa mashina chap cho'ntagidan ham topildi. O'ng tomondagi kichkina cho'ntakda oq va qizil metallardan yasalgan va kattaligi har xil bir necha sip-silliqlik gardishlar bor ekan. Oq gardishlarning ba'zilari shunaqayam katta va og'irki, ikkovimiz ularni arang ko'tardik. Bular kumushdan yasalgan bo'lsa kerak.

Chap cho'ntakdan shakli notekis ikki qora kolonnani topdik. Cho'ntak tubida turib qo'l cho'zganimizda, uning uchiga arang yetdi. Har bir kolonnaga juda katta po'lat taxta qo'yilgan. Bu juda xavfli qurol bo'lsa kerak deb o'ylab, uni qanday ishlatilishini Ulkan Odamdan talab qildik. U har ikkala qurolni g'ilofdan chiqarib, o'z mamlakatida bularning birida soqol qirishlarini, boshqasida esa go'sht kesishlarini aytdi.

Bundan tashqari, Ulkan Odamda yana ikkita cho'ntak bor ekan, ularning ichiga kira olmadik. Ulkan Odam ularni soat cho'ntak deb aytdi. Bular uning o'rta yopig'ining yuqori qismiga joylashgan, kesib hosil qilingan keng yoriqlar bo'lib, qornining qisuvida yopilib qolibdi. Chap cho'ntakdan katta kumush zanjir pastga osilib turibdi; u cho'ntak tubidagi ajib bir mashinaga ulangan. Biz mashinani bu yoqqa olishni buyurdik; u sharsimon bir narsa ekan; uning yarmi kumushdan, boshqa tomoni qandaydir tiniqlik metallardan yasalgan. Sharning shu tomonidagi qandaydir g'alati belgilarni ko'rib, ularni ushlab ko'rmoqchi bo'ldik; barmoqlarimiz o'sha tiniqlik narsaga tirilib qoldi. Ulkan Odam mashinani quloqlarimizga tutdi, biz suv tegirmonining parragi ovozi eslatuvchi uzluksiz shovqinni eshitdik. Fikrimizcha, bu yo bizga noma'lum bir hayvon yoki ular sig'inadigan xudo bo'lsa kerak. Biz shaxsan keyingi fikrga ko'proq ishonamiz, chunki Ulkan Odam bizga biron narsani uning maslahatisiz qilmasligini (agar uning so'zlarini to'g'ri tushungan bo'lsak) aytdi. Bu narsani u o'zining folnomasi deb atab, u o'z umrining har bir daqiqasini ko'rsatib bera olishini aytdi. Ulkan Odam chap tomondagi soat cho'ntagidan kattakon to'r oldi. Hajmi jihatidan baliqchilar to'riday keladi, lekin u shunday narsaki, hamyon singari ochilaveradi ham, yopilaveradi ham. To'r ichidan bir nechta yaxlit sa-

riq metall bo'laklarini topdik. Bordi-yu, u sof oltin bo'lsa, bahosi juda yuqori bo'ladi.

Ulkan Odamning hamma cho'ntaklarida tintuv o'tkazgach, ulkan hayvonning terisidan yasalgan kamarini ko'zdan kechirishga tushdik. Kamarning chap tomonida o'rtacha odam bo'yidan besh baravar uzunroq qilich osig'liq, o'ng tomonida sumka yoki ikki xonali qop bor. Qopning har bir xonasiga mamlakatimiz fuqarosidan uchtasini joylashtirish mumkin. Qop xonalaridan birida har biri bizning boshimizday keladigan ko'pgina sharlarni topdik. Ularning hammasi haddan tashqari og'ir metallardan yasalgan. Qopning boshqa xonasida qandaydir juda mayda va yengil donachalar bor. Ana shunday donachalarning elliktasi kaftimizga jo bo'ldi.

Ulkan Odamni tintuv qilganimizda undan topilgan narsalarning ro'yxati ana shunday. Tintuv vaqtida u o'zini odobli tutdi va oliy hazratlarining farmoyishlarini bajaruvchilarga o'ta itoatkor ekanligini amalda isbot etdi.

Ushbu ro'yxatga oliy hazratlarining podshohlighi gullab-yashnab turgan sakson to'qqizinchi qamar oyining to'rtinchi kuni imzo chekildi va muhr bosildi.

«Klefrin Frellok, Marsi Frellok».

Mana shu ro'yxat imperatorga o'qib berilganda, oliy hazratlari unda ko'rsatilgan ba'zi bir buyumlarni berishimni nazokat bilan taklif qildi. Eng avvalo u qilichimga ishora qildi. Men o'sha zahoti qilichni yechib, qin-pini bilan topshirdim. Bu orada imperator uch ming saralangan askarga (o'sha kuni ular oliy hazratlarini qo'riqlashardi) yoylarni shay tutgan holda meni qurshashni buyurdi. Lekin men buni payqamadim, chunki ko'zim oliy hazratlarida edi.

Imperator qilichni yalang'ochlashimni iltimos qildi. Men iltimosni bajo keltirdim, qilichni boshim uzra bir necha bor aylantirdim. Soldatlar hayrat va dahshatga tushib, baqirib yuborishdan o'zlarini tiya olishmadi. Qilich dengiz suvidan sal zanglab qolgan bo'lsa-da, har holda durust yaraqlardi. Qilichga tushgan quyosh nurlari charaqlab, atrof-dagilarning ko'zini qamashtirib yubordi. Barcha podshohlardan ham

botirroq oliy hazratlari men kutgandan ko'ra ozroq qo'rqdi. U menga qilichni qiniga solishni va o'zim bog'langan zanjirdan olti fut nariroqqa imkoni boricha sekinroq tashlashni amr etdi.

Keyin u, ular ichi kavak ustun, deb atagan to'pponchalarimni ko'rsatishni talab qildi. Men to'pponchani chiqardim, imperatorning iltimosiga ko'ra uni qanday ishlatilishini qo'limdan kelganicha tushuntirdim. Keyin uni porox bilan o'qladim (porox xalta zich berkitilgani uchun u qup-quruqligicha qolgan ekan), imperatorni qo'rqmang deb ogohlantirdim-da, osmonga qarab o'q uzdim. Bu safar qilichdan qo'rqqandan ko'ra battarroq qo'rqib ketishdi. Yuzlarcha odamlar o'q yeb o'lganday yerga yiqildi. Hatto imperator, oyoqda tik turgan bo'lsa-da, anchagacha o'ziga kelolmadi. Men ikkala to'pponchamni ham, o'q-dori solingan xaltachani ham topshirdim. Oliy hazratlariga o'q-dorini olovdan uzoqroq saqlashni tayinladim, u sal uchqun tegsa alanga olib, imperator saroyini portlatib yuborishini aytdim.

Soatimni ham berdim. Imperator uni zo'r qiziqish bilan tomosha qildi, so'ng ikkita eng kuchli gvardiyachisiga soatni halqasidan yog'och o'tkazib olib ketishni buyurdi. Gvardiyachilar soat halqasidan yog'och o'tkazib, Angliyada pivo solingan bochkani ko'targanday, yelkalarida ko'tarib ketishdi. Hammasidan ham imperatorni soat mexanizmlarining uzluksiz shovqini va minut milining harakati hayratga soldi. Liliputlar bizdan ko'ra ancha ravshan va yaxshi ko'rishadi: oliy hazratlari minut milining doimiy harakatda ekanligini bir zumda payqadi. U bu mashina nima uchun xizmat qilishini aniqlashni olimlarga topshirdi. Biroq olimlar hech qanday xulosaga kelolmasligini kitobxon shundog'am tushunib turgan bo'lsa kerak. Ularning hamma taxminlari haqiqatdan ancha yiroq edi.

Keyin kumush va mis tangalarimni, o'nta yirik hamda mayda oltin tangalar solingan hamyonimni, pichoq, ustara, taroq, kumush tamakidon, ro'molcha va yon daftarlarimni ham topshirdim. Qilich, to'pponchalar, o'q va porox solingan sumka aravaga yuklandi va oliy hazratlarining qurolxonasiga jo'natildi. Imperator boshqa buyumlarni menga qaytarib berishni amr qildi.

Amaldorlarga yashirin choʻntagimni koʻrsatmaganimni oldin aytgandim. Unda koʻzoynak, choʻntakda olib yuriladigan durbin va yana bir qancha mayda-chuyda narsalar bor edi. Bu narsalar imperatorda hech qanday qiziqish tugʻdirmasdi, buning ustiga ularni tashiyotganda buzish, sindirish yoki ishdan chiqarib qoʻyish mumkin, shu vajdan, oʻz vaʼdamni buzmasdan, ularni imperator amaldorlaridan yashirishni maʼqul koʻrdim.

Savol va topshiriqlar

1. Jonatan Svift ijodi, u yashagan davr haqida nimalarni bilasiz?
2. J. Svift ijodining shakllanishida kimning yordami katta boʻldi?
3. «Gulliverning sayohatlari» asarining toʻliq nomini ayting.
4. Asar qachon yaratilgan, u necha qismdan iborat?
5. Liliputiyadagi siyosiy hayotni tasvirlang. Asarda Liliputiyadagi qaysi partiyalar haqida gap ketadi?
6. Liliputiya va Blefusku mamlakatlari oʻrtasidagi ixtilofning sababi nimada?
7. Svift nima uchun asar voqealari kechgan mamlakatlarni toʻqib chiqarishga majbur edi?
8. «Gulliverning sayohatlari» romani asosida yaratilgan badiiy film bilan romanning oʻzi orasida qanday farqlarni koʻrdingiz?
9. Adabiyot daftaringizga romandagi eng qiziq holat va tasvirlarni qayd qilib boring. Masalan, «dor ustida mohirlik bilan raqs tushadiganlarni yuqori davlat lavozimlariga koʻtarish yoki ordenlar bilan taqdirlash» kabi.

Hans Kristian ANDERSEN

(1805–1875)

Bolalar, darsligingizning ertaklarga bagʻishlangan qismida mualifi aniq ertaklar, ularni yaratgan adiblar haqida soʻz yuritgan edik. Darhaqiqat, jahon adabiyotidagi ertaknavis adiblar ijodi adabiyotning, ayniqsa, bolalar adabiyotining oltin xazinasi hisoblanadi. Hozirda asarlari bolalar va kattalar orasida qoʻlma-qoʻl boʻlib kelayotgan Sharl Perro, Ernst Teodor Amadey Gofman, aka-uka Grimmlar, Vilgelm Gauf, Hans Kristian Andersen, Oskar Uayld, Aleksandr Pushkin, shuningdek, sevikli shoir va adiblarimiz Hamid Olimjon, Sulton Joʻra, Shukur Saʼdullalar ana shunday ertaknavis ijodkorlardir. Gʻarb adabiyotidagi ertakchi adiblar orasida daniyalik buyuk ertaknavis Hans Kristian Andersen alohida oʻrin tutadi.

Andersen 1805- yil 2- aprelda Daniyaning Odens shahrida kambagʻal etikdoʻz oilasida dunyoga keldi. Andersen oilasi muhtojlikda kun kechiradi. Boʻlajak ertakchining bolaligi muhtojlik va yupunlikda oʻtadi. Biroq yupun va nochor ahvoliga qaramay yosh Andersen koʻproq oʻqish, oʻrganish payidan boʻldi. Otasi vafot etgach, oʻn toʻrt yoshli Andersen Daniya poytaxti Kopengagenga keladi. Bu yerda ham oʻqish, izlanishda boʻladi. Dastlab u teatrga qiziqadi. Bu sohada jiddiy shugʻullanishga ahd qiladi. Aktyor boʻlish rejasi amalga oshmagach, oʻzicha kichik-kichik sahna asarlari yozadi, ularni shahar teatrlariga taklif qilib koʻradi. Kopengagen teatrlaridan birining direktoriga uning yozganlari maʼqul boʻladi shekilli, u pyesalarni sahnalashtirmasa-da, qaysidir mulohaza bilan yosh muallifni qoʻllab-quvvatlashga qaror

qiladi. Andersen uning tavsiyasi bilan teatrdan stipendiya oladi va unga Lotin maktabida bepul tahsil olish huquqi beriladi. So‘ngroq Andersen Kopengagen universitetida o‘qiydi.

O‘qish-o‘rganishda suyagi qotgan yosh Andersen uzoq-uzoqlarga sayohat qiladi. U Yevropa, Osiyo, Afrikaning qator mamlakatlarida bo‘ladi. O‘zi uchun qiziq tuyulgan har bir narsani ko‘z bilan ko‘rib, qo‘l bilan ushlab ko‘rmaguncha ko‘ngli joyiga tushmasdi. Bundan tashqari, sayohatlari davomida zamonasining mashhur shoir va adiblari, san’atkorlari bilan uchrashdi. Gyugo, Balzak, Dyuma, Dikpens, Geyne, Rossini, Vagner, List kabi buyuk ijodkorlar bilan muloqotda bo‘ldi.

1835- yilda adib o‘zining birinchi yirik asari – «Improvizator» romanini e‘lon qiladi. Roman o‘quvchilar orasida mashhur bo‘lib ketadi. Biroq bu mashhurlik bundan keyingi muvaffaqiyatlar oldida hech narsa bo‘lmay qoladi. Gap shundaki, adibning o‘sha yili bosib tarqatilgan dastlabki ertaklar to‘plami kutilmaganda unga katta shuhrat keltiradi. Boshda ertaklarini o‘quvchilar yoqtirishiga o‘zi ham ishonmagan yosh ertaknavis adib bu to‘plamdan so‘ng bolalar va kattalar birday qiziqib o‘qiydigan ertaklar yaratishga qodir ekanligiga amin bo‘ladi va bundan keyingi umrini ijodning shu sohasiga bag‘ishlaydi. Unga yaratgan ertaklari olamshumul shuhrat keltirdi. «Bolalarga aytilgan ertaklar», «Yangi ertaklar», «Tarixlar», «Yangi ertaklar va tarixlar» to‘plamlari Andersen nomini dunyoga mashhur qilib yubordi.

Jahon adabiyotida munosib iz qoldirgan ertakchi adiblar ko‘p. Andersen o‘shalarning biridir. Xo‘sh, uning bolalar va kattalar uchun e‘zozli ertaknavis ekanligining sababi nimada? Bu savolga javobni uning maftunkor ertaklaridan izlash kerak. Andersen ertaklari shunchaki xayoliy voqealar tasviri emas, aksincha, jonli hayot bilan bog‘liq real hikoyalardir. Ularda real buyum va hodisalarga fantastik tus beriladi, jonlantiriladi, harakatga keltiriladi. Masalan, «Duymchaxon», «Suv parisi», «Qor malikasi», «Bulbul» ertaklaridagi talqin jonli inson muhitiga yaqinlikda berilsa, «Bronza to‘ng‘iz», «Kumush tangacha» ertaklarida jonsiz ashyolar harakatga kelib, odamlarday so‘zlaydilar, bu esa kishida qiziqish uyg‘otadi. Va muhimi, o‘quvchi ertaklardan behisob zavq olishdan tashqari o‘zi uchun kerakli xulosalar – qissadan

hissa chiqaradi, tarbiyalanadi. Ham zavq beradigan, ham o'ygatoldiradigan chinakam hayotiy ertaklar yaratish an'anasi aynan Andersen ijodi bilan boshlandi, desak mubolag'a bo'lmas. Bu ertaklarda g'alamislik, ikkiyuzlamachilik, loqaydlik, kibr-havo, dangasalik va landavurlik, johillik kabi salbiy sifatlar tanqid qilinadi, rahmdillik, aqllilik, fidoyilik, sobitqadamlik, oqibatlilik singari ijobiy fazilatlar ulug'lanadi.

Hans Kristian Andersen o'zining ajoyib ertaklari bilan hozirgi kungacha butun dunyoni lol qoldirib kelyapti. U yaratgan o'lmas qahramonlar adibga katta shuhrat keltirdi. Siz uning ertaklari sujeti asosida ishlangan kinofilmlar, sahna asarlarini ko'p ko'rgansiz. Duymchaxon, Irkit o'rdakcha, Bulbul, Kay, Gerda, Suv parisi kabi obrazlar sof insoniy orzular bilan xalq ertaklariga xos xayoliy sarguzashtlarning uyg'unlashib ketganligi tufayli barchamizning sevimli qahramonlarimizga aylangan. Eng yaxshi bolalar yozuvchilari uchun Andersen nomidagi Xalqaro oltin medalning ta'sis etilishi ham jahon jamoatchiligining buyuk ertakchiga hurmatining belgisidir. Bugun hassos ertakchining «Qor malikasi» va «Bulbul» ertaklari to'g'risida fikr yuritsak. Avvalo «Qor malikasi» haqida.

«Qor malikasi» Andersenning eng mashhur ertaklaridan biridir. Ertak bir jodugarning g'alati ko'zgu yasagani, bu ko'zguda barcha yaxshi, go'zal narsalar yomon, xunuk bo'lib ko'rinishi, barcha yaramas, xunuk narsalar esa aksincha, chiroyli, go'zal bo'lib ko'rinishi haqidagi voqea bilan boshlanadi. Jodugarning shogirdlari bu ko'zguni butun dunyo bo'ylab olib yuradilar. Juda katta kashfiyot qilindi, endi dunyo butunlay yangicha ko'rinadigan bo'ladi, deb jar soladilar. Bu bilan Andersen bir bema'ni, qabih narsa paydo bo'lsa va uning oldi olinmasa, u butun dunyoga, barcha odamlarga salbiy ta'sirini ko'rsatishi mumkin, degan fikrni ilgari suradi. Darhaqiqat, jodugarning shogirdlari bu ko'zguni osmonga ham olib chiqmoqchi, ya'ni uni ilohiylashtirmoqchi bo'ladilar. Biroq yovuzlikning umri uzoqqa cho'zilmaydi. Ko'zgu ham qancha yuksakka ko'tarilsa, shuncha qiyshayib boradi va oqibatda sinib, million-million bo'laklarga parchalanib ketadi. «Bir chimdim tuz bir xum asalni buzar» degan naql bor

xalqimizda. Ana shu ko'zguning kichik bir zarrasi kimning ko'zi-yu yuragiga tushsa, shu kishi loqayd, sovuqqon, atrofdagilarga befarq bo'lib qoladi. Uning ko'ziga barcha go'zal, yaxshi narsalar xunuk, yomon ko'rina boshlaydi.

Ertak qahramonlaridan biri Kayning ham yuragi va ko'ziga ana shu ko'zgu parchasi tushib qoladi. Natijada u buvisini masxaralaydigan, qo'ni-qo'shnilar ustidan kuladigan, chiroyli gullarni toptaydigan bolaga aylanib qoladi. Hatto hamisha o'zi birga o'ynaydigan do'sti – Gerda ismli qizchaga ham qo'pollik qiladi. Kayning bu qiliqlarini ma'qul ko'rib, Qor malikasi uni shimoldagi o'z saroyiga olib ketadi.

Andersen bu yovuz, tuban, sovuqqon kuchlarga mehr-muhabbat, tirishqoqlik, ezgu maqsad yo'lida har qanday mashaqqatlarga dosh berish kabi yuksak tuyg'ularni qarama-qarshi qo'yadi. Gerda – ana shunday oliyjanob fazilatlariga ega bo'lgan qiz. U Kayni izlab borar ekan, yo'lda kishilar xotirasini zaiflashtirib qo'yadigan sehrgar bog'iga, hamma narsa to'kin-sochin bo'lgan shahzoda va malika saroyiga, har qanday yovuzlikdan qaytmaydigan qaroqchilar to'dasiga duch keladi. Lekin uning Kayga bo'lgan mehri, uni izlab topishga bo'lgan intilishi shu qadar kuchliki, sehr-jodu ham, to'kin-sochin hayot ham, o'lim dahshati ham uni o'z maqsadidan qaytara olmaydi. U dadillik bilan Qor malikasi saroyiga yetib boradi. Yo'lda unga qudratli qor lashkarlari qarshi chiqadi. Lekin qizcha o'z shijoati bilan tabiatning bu yovuz kuchlari ustidan ham g'olib chiqadi va Kayni topadi. Gerdaning muhabbati shu qadar haroratliki, uning ko'z yoshlari Kayning ko'ksiga tushib, uning yuragidagi ko'zgu parchasini eritib yuboradi, Kay yana o'z asl holiga qaytadi.

Ular o'z uylariga qaytishda hech qanday xavf-xatarga duch kelmaydilar. Chunki Kay ham, Gerda ham barcha mashaqqatlarni yengib o'tgan, jamiki yomonliklar ustidan g'alaba qilgan edilar. Endi ularning baxtli bo'lishga haqlari bor edi.

Andersenning ko'pgina ertaklarida tabiat manzaralari juda jonli, qahramonlar ruhiy holatiga mos tasvirlanadi. Masalan, Gerda Kayni izlab daryoda suzib borayotganida asov to'lqinlar uning hayotiga qanchalik xavf-xatar solsa, qirg'oqdagi dov-daraxtlar, qushchalar

qizga shunchalik taskin-tasalli berib, uni jasoratga chorlagandek tuyuladi. SehrGAR ayolning bog'idagi gullab yotgan gilolar, quyoshning bu daraxtlar ortiga asta-sekin botib ketishi, bog'da anvoyi gullarning ochilib yotishini kuzatar ekanmiz, bunday maftunkor joyda har qanday kishi ham hamma narsani unutib yuborishiga ishonamiz. Qop-qora o'rmon, qaroqchilarning vahimali qarorgohi bizni ham dahshatga soladi. Ertak oxirida Kay va Gerdaning yana o'z bog'chalarida, atirgullar ostida qo'l ushlab o'tirishlari, butun atrofda to'kinsochin yozning hukmronlik qilayotgani juda chiroyli tasvirlangan. Har ikki qahramon qishning qor-quyunlarini, izg'irin-sovuqlarini yengib o'tib, tinch-osuda yoz fasliga yetib kelgan edilar.

Andersen ertaklarida hamisha hayotga muhabbat, har bir voqeahodisadan yaxshilik, go'zallik izlash ruhi ustun turadi. Masalan, Gerda borib qolgan bog'dagi sehrGAR ayol unga yomonlik qilishni istamaydi, faqat shunday bir qizchani orzu qilgani uchun uni o'zi bilan olib qolmoqchi bo'ladi. Hatto Qor malikasi ham Kayni o'zining qandaydir jozibasi bilan maftun etadi, unga yomonlikni ravo ko'rmaydi. Agar Kay muz bo'laklaridan «mangulik» degan so'zni yoza olsa, uni ozod qilishga, butun olamni unga baxsh etishga va'da beradi. Nega? Chunki barcha ezgu, oliyjanob, go'zal narsalar mangudir. Aksincha, hamma yovuzliklar, qabihlik va razolalar o'tkinchidir. Agar Kay ana shu yovuzlik va qabohatlarni yengib o'tib, ezgulik, go'zallikka erisha olsa, u mangulikka erishgan bo'ladi.

H.K. Andersen ijodidagi «Bulbul» ertagi ham buyuk ertakchi yaratgan go'zal asarlardan biridir. Bu ertakni go'zallik va ezgulikni ulug'lovchi, soxtalik va qabihlikni qoralovchi, bu illatlarning inqirozi muqarrarligi haqidagi asar, desak yanglishmaymiz.

H.K. Andersen «Bulbul» ertagida ham, «Qor malikasi»da bo'lgani kabi, chinakam insoniy tuyg'ularni, yurakdan aytilgan so'zlarning mo'tabar ekanligini ta'kidlaydi. Soxtalikni, tilyog'lamalikni, sun'iylikni qoralaydi. Buyuk ertakchi insonning xatti-harakatidagi tabiiylik, fidoyilik, oqibatlilik har qanday to'siqni yengib o'tishi, mo'jizalar yaratishga qodirligini «Bulbul» ertagi voqealari orqali isbotlay olgan. Ertak voqealarini sinchiklab kuzatadigan bo'lsak, bulbul

chinakam san'atni tushuna olgan, undan ta'sirlangani uchun imperatordan minnatdor bo'ladi. Hukmdorga sodiq do'st bo'lib qoladi. Ertakda ta'kidlanganidek, unga boshidagi toji uchun emas, insoniy dardni tushuna olgan qalbi uchun xayrixoh bo'ladi. Eng og'ir damda yordamga kelib, o'limdan qutqazadi.

«Bulbul» ertagi kishini qalbakilikdan, ikkiyuzlamachilikdan, yolg'onchilikdan qaytaradi. Inson qalbini tushunib yashashga, har bir narsadan go'zallik topa olishga undaydi.

BULBUL

(*Ertak*)

Aziz o'quvchim, senga kunday ravshanki, Chin-mochin degan mamlakatning imperatori ham, fuqarolari ham xitoylardan. Bu voqea qadim zamonlarda bo'lib o'tgan, shunga qaramay, u butunlay unutilib ketmasdan turib, bilib olsang, albatta yaxshi bo'ladi-da! Imperatorning saroyi dunyodagi eng yaxshi saroy ekan; chiroylilikka chiroyli-yu, ammo juda nozikligidan biror yeriga qo'l tegizib bo'lmas ekan. Imperatorning bog'ida eng anvoyi gullar o'sarkan, gullarning eng yaxshilariga kumush qo'ng'iroqchalar osilgan bo'lib, ular shabada esganda jaranglab, sayr etuvchilarning e'tiborini tortib, bahridilini ocharkan. Ana shunday ajoyib bog' ekan bu! Bog' uzoq-uzoqlarga cho'zilib ketganidan oxiri qayerdaligini hatto bog'bonning o'zi ham bilmas ekan. Bog'ning bir tomoni qalin o'rmonga tutashib ketgan bo'lib, ichkarisida chuqur ko'llar bor ekan va o'rmon moviy dengiz yoqasigacha cho'zilgan ekan. Kattakon daraxtlarning suv uzra osilib turgan shoxlari ostidan kemalar o'tarkan. Ana shu daraxtlarning qalin shoxlari orasida bir bulbul yasharkan. Bulbul shu qadar go'zal sayrar ekanki, uning qo'shig'ini eshitib o'tirgan kambag'al baliqchi o'zining qayg'u-tashvishlarini va suvga solgan to'rini ham unutilib yuborarkan. U kutilmaganda: «Yo Parvardigor, hayot naqadar yaxshi!» – deb uzun so'lish olar ekan. So'ng yana tirikchiligi esiga tushib, baliq tutish bilan mashg'ul bo'larkan. Ertasiga kechqurun baliqchi bulbul sayrog'ini eshitib yana: «Yo Parvardigor, hayot naqadar yaxshi!» – deb yuborarkan.

...Xitoy imperatori saroyiga yetti iqlimdan sayyohlar kelib, hammasi g‘aroyib chinni saroyini, jannatsimon bog‘ni maqtashar ekan. Bulbul xonishini eshitishganida esa, sayyohlar: «Bu yurtning eng yaxshi g‘aroyiboti mana shu!» – deyisharkan.

Sayyohlar o‘z yurtlariga qaytib borishganida ko‘rgan-kechirganlarini odamlarga gapirib berisharkan. Olimlar Chin mamlakati imperatorining saroyini va bog‘ini ta‘riflay turib, albatta, bulbulni ham tilga olib o‘tishar, hatto u diyorning eng yaxshi g‘aroyiboti shu deyisharkan; shoirlar moviy dengiz bo‘yida, o‘rmonda yashovchi qanotli kuychini madh etib, ajoyib qasidalar yozisharkan.

Olim-u shoirlarning kitoblari jahon bo‘ylab tarqalibdi va ba‘zilari Chin imperatorigacha yetib boribdi. Chin imperatori o‘zining oltin taxtida savlat to‘kib, kitoblarni o‘qib o‘tirar, har daqiqa mamnunlik bilan bosh chayqab qo‘yardi, o‘zining poytaxtini, saroyini, bog‘ini maqtashgani unga yoqar edi-da. «Ammo hammasidan ham g‘aroyibi bulbul!» – degan gap bor edi kitoblarda.

– Nima, nima? – ajablandi imperator. – Bulbul? Nega men uni bilmayman? Bu qanaqasi? Axir mening bog‘imda shunday bir qush yashasa-yu, nima uchun men bundan bexabarman? O‘zimning bog‘imdagi qushni birovlarining kitoblaridan bilsam-a?

Shunday deb imperator o‘zining xos a‘yonlaridan birini huzuriga chaqirtirdi. Bu amaldor shunchalar o‘ziga bino qo‘yardiki, agar biror odam u bilan gaplashishga va biron narsani so‘rashga jur‘at qilsa, faqat «uf-f» deb javob berardi. Bu esa hech qanday ma‘noni anglatmas edi.

– Aytishlaricha, bizning mamlakatimizda bir ajoyib qush bor ekan, uning oti bulbul ekan, – dedi imperator. – Ana shu bulbulni mening buyuk mamlakatimning eng yaxshi g‘aroyiboti deb hisoblasharkan! Nima uchun bu qushning borligini biror marta menga aytmagansizlar?

– Xudo haqqi, men bu to‘g‘rida eshitganim yo‘q! – dedi bosh vazir. – Hech qachon bunday qushni saroy a‘yonlariga tanishtirmaganlar!

– Amrimiz shuki, bulbulni shu bugun kechqurunoq saroyimga keltiringlar! – dedi imperator, – u kuylab, bizni xushnud etsin! Menda qanday ajoyibot borligini butun dunyo bilsa-yu, men o‘zim bilmasam!

– Shunday qush borligini hatto eshitmagandim, – takrorladi bosh vazir. – Ammo endi uni albatta qidirib topaman!

Qidirib toparmish! Juda oson ekan-da?!

Imperatorning bosh vaziri zinalardan balandga chiqib, pastga tushib, xonama-xona, dahlizma-dahliz yugurib-yelib, uchragan har kimsadan bulbulni so‘rab-surishtirdi, lekin hech uning daragini bilmadi. Birinchi amaldor imperator oldiga qaytib kelib: «Bulbul deganlari yo‘q narsa, uni kitob yozuvchilar to‘qib chiqarishgan», – dedi.

– Janobi oliylari, kitobda nimaiki yozilsa, hammasiga ishonavermang, boshqacha aytganda, bu ko‘zbo‘yamachilikdan boshqa narsa emas!..

– Lekin bu kitobni menga eng qudratli Yaponiya imperatori sovg‘a qilib yuborgan, unda yolg‘on gap bo‘lishi mumkin emas! – e‘tiroz bildirdi Chin imperatori. – Men bulbul navosini tinglashni xohlayman! U shu bugun kechqurunoq huzurimda bo‘lishi kerak! Men unga oliy darajada xayrixohligimni bildirmoqchiman! Agar aytilgan fursatda bulbul shu yerga keltirilmas ekan, kaltak bilan hamma saroy a‘yonlarining qorniga urdirajakman!

– Uf-f! – dedi bosh vazir va yana zinalardan balandga chiqib, pastga tushib, xonama-xona, dahlizma-dahliz yugura boshladi; saroy amaldorlarining ko‘pchiligi uning orqasidan ergashib, yugura boshlashibdi – axir hech kim qorniga kaltak yeyishni xohlamas edi-da! Hammaning tili uchida bir savol: butun dunyo biladigan, lekin saroyda biror jon zoti bilmaydigan qanaqa qush ekan u?

Nihoyat, oshxonada ishlaydigan bir qizaloqdan qushning daragini eshitib qolishdi:

– Yo, xudoyim. Bulbulni bilmaysizlarmi? Uning sayrashini eshitmaganmisiz? Men bechora, kasalmand oyijonimga tushlik ovqatdan qolgan-qutganlarni eltib berishga ruxsat olganman. Oyijonim shundoqqina dengiz yoqasida yashaydi. Men u yerdan qaytayotib, charchab qolsam, o‘rmonda maysalar ustida o‘tirib, maza qilib bulbul xonishini eshitaman! Shunday paytda ko‘zlarimdan duv-duv yosh oqadi, onajonim bag‘rida orom olayotganday, sevinib, ichimga sig‘may ketaman!..

– Oshpaz qizalog‘im! – dedi bosh vazir. – Agar bizga bulbul qayerdaligini ko‘rsatib bersang, seni saroy oshxonasidagi yaxshigina mansablardan biriga o‘rnashtirib qo‘yaman. Imperatorning qanday taom yeyishini tomosha qilish uchun ham ruxsat olib beraman! Bulbul shu bugun oqshom saroyga taklif etilgan!

Shunday qilib, mansabdorlar oshpaz qiz yetakchiligida o‘rmonga yo‘l olishdi. Saroyning deyarli barcha mansabdorlari bulbulni izlashga tushdi. Ancha yo‘l yurishganida dalada o‘tlab yurgan sigirning mo‘-mo‘lashini eshitib qolishdi.

– O! Bulbul degani shu ekan-da! – deyishdi yosh amaldorlar. – Shunday kichik jonivorning ovozi shu qadar kuchliligini qaranglar! Lekin biz bu qushning ovozini ilgariyam eshitgandaymiz!

– Sizlar sigirning mo‘-mo‘lashini eshitdinglar, – dedi qizaloq. – Hali bulbulning oshiyoniga yetganimiz yo‘q!

Yo‘lda hovuzdagi qurbaqaning vaqillashini eshitib qolishdi.

– Naqadar ajoyib! – dedi saroy mansabdori. – Nihoyat, bulbul ovozini eshitdim! Xuddi ibodatxonamizdagi qo‘ng‘iroqlarning tovushiga o‘xshaydi-ya!

– Yo‘q, bular qurbaqalar! – dedi qizaloq. – Lekin endi bulbulning oshiyoniga yetay deb qoldik!

Nihoyat, bulbulning sayrashini eshitila boshladi.

– Mana endi bulbul sayrayapti, – dedi qizaloq. – Eshitinglar, eshitinglar! Ana, bulbulning o‘zi! Shunday deya qizaloq daraxt shoxida o‘tirgan mittigina, jimitgina qushchani ko‘rsatdi.

– Nahotki shu bulbul bo‘lsa! – dedi imperatorning bosh vaziri. – Uni chiroyliroq bir narsa deb o‘ylabman! Aft-angori juda oddiy ekan-ku! Chamasi, biryo‘la shuncha dongdor amaldorlarni ko‘rganidan rangi o‘chib ketdi shekilli boyoqishning!

– Bulbuljon! – deb qichqirdi qizaloq. – Oliyhimmat imperatorimiz qo‘shig‘ingni eshitgilari kelib qolibdi!

– Juda yaxshi, – dedi bulbul va shunday ajoyib kuyladiki, eshitganlarni sel qilib yubordi.

– Xuddi chinni qo‘ng‘iroqlarning jarangiga o‘xshaydi! – dedi bosh vazir. – Shunday jajji tomoqchani titrashidan chiqqan tovushni

qarang-a! Ajabo, uning qo'shig'ini ilgari eshitmagan ekanmiz-a! Bu qush saroyda juda katta obro' topadi!

– Imperatorga yana bir marta sayrab beraymi? – so'radi bulbul. U imperatorni shu yerda deb o'ylagan edi.

– Ajoyib-g'aroyib bulbuljon, – dedi imperatorning bosh vaziri, – shu bugungi oqshomda saroyda o'tkaziladigan bayramga sizni lutfan taklif etish vazifasi zimmamga yuklanganidan o'zimni baxtiyor hisoblayman! Shak-shubha yo'qki, siz g'aroyib qo'shig'ingiz bilan hazrati oliylarini maftun etgaysiz!

– Mening qo'shig'imni yam-yashil o'rmonda eshitish maroqliroq, – dedi bulbul, lekin imperator uni qasrga taklif etganini bilib, jon-dili bilan borishga rozi bo'ldi.

Imperator saroyida bayramga katta tayyorgarlik ko'rilayotgan edi. Chinni devorlarda va oyoq ostida son-sanoqsiz oltin fonuslarning shu'lalari jimirlardi; uzun dahlizlarda shoxchalariga qo'ng'iroqchalar ilingan anvoyi gullar qator qilib qo'yilgandi. Xizmatchilarning yugur-yuguridan, taraq-turuqidan va g'irillab esgan yelvizakdan jaranglayotgan qo'ng'iroqchalarning tovushi odamlarning ovozi bosib ketardi. Kattakon zalning to'rida, imperator taxtida o'tirgan joyga oltin qo'ndiq o'rnatilgandi. Amaldorlarning hammasi jam bo'lgan; oshpaz qiz ham eshik oldida turardi; endi unga saroy oshpazi degan unvon berilgandi. Bezakli liboslar kiyib, yasan-tusan qilib olgan hamma odamlar jajji, qoramtir qushdan ko'zlarini uzmasdi. Imperator ana shu jajji qushga hurmat ko'rsatib, bosh irg'ab qo'yardi.

Bulbul shunday dilbar bir navo qildiki, imperatorning ko'zidan duv-duv yosh kelib, yonoqlariga oqa boshladi; qushning qo'shig'i yuraklarga jiz etib borardi. Imperator xursand bo'lganidan o'zining oltin tuflisini mukofot qilib, bulbulning bo'yniga osib qo'yishga qaror qildi. Bulbul qo'shig'imni eshitganingizning o'zi men uchun mukofot, deb oltin tuflidan bosh tortdi.

– Imperatorning ko'zlaridan yosh oqqanini ko'rdim, bundan ortiq mukofot bo'lmaydi, – dedi bulbul. – Imperatorning ko'z yoshida katta qudrat bor. Xudo shohid – menga bundan ortiq mukofot kerakmas!

Kunlardan birida imperatorga sovg'a keltirishibdi. Sovg'a o'ramining ustiga «Bulbul» deb yozilgandi.

– Bizning mashhur qushimiz to'g'risida yana bitta yangi kitob chiqarishibdi, – dedi u.

Lekin qog'ozga o'rog'liq narsa kitob emas, g'aroyib bir quticha ekan. Qutichaning ichida xuddi rostakam bulbulga o'xshash, lekin patlari-yu qanotlariga dur-u gavharlar, marvaridlar-u boshqa javohirlar qadalgan sun'iy bulbul bor edi. Bu qushning murvati burab qo'yilsa, rostakam bulbulning qo'shiqlaridan birini kuylab, oltin bilan kumushday tovlanayotgan dumini likillatib qo'yardi. Qushning bo'yniga bog'langan lentada «Xitoy imperatorining bulbuli oldida Yaponiya imperatorining bulbuli ip esholmaydi» degan yozuv bor edi.

– Naqadar ajoyib qush! – deyishdi bir og'izdan barcha amaldorlar va shu zahoti Yaponiya imperatorining elchisini «Imperatorning favqulodda bulbullar yetkazib beruvchi vakili» degan unvon bilan mukofotlashdi.

– Endi ikkala bulbul birga kuylashsin, ajoyib duet bo'ladi, – deyishdi amaldorlar.

Ammo ish yurishmadi. Jonli bulbul har gal o'zicha kuylar, sun'iy bulbul esa burama qo'g'irchoq sharmankaday faqat bir yo'sinda qo'shiq aytar edi.

– Sun'iy bulbul aybdor emas, – dedi saroy kapelmeysteri¹. – U sira adashmay bir xil pardada va men tuzgan usulda kuylaydi.

Sun'iy bulbulning o'ziga qo'shiq aytтира boshlashdi, u rostakam bulbuldan ham ko'proq yoqdi amaldorlarga, buning ustiga u juda chiroyli, la'l-u javohirlari tovlanib turardi!

Sun'iy bulbul bir qo'shiqni o'ttiz uch marta aytsa ham charchamadi. Davradagilar shu qo'shiqni o'ttiz to'rtinchi marta ham maza qilib eshitishmoqchi edi, ammo imperator tirik bulbulni ham ayttiraylik, degan istak bildirib qoldi. Lekin u g'oyib bo'lgan edi.

Tirik bulbul ochiq derazadan yam-yashil o'rmon sari uchib ketganini hech kim payqamay qolgan edi.

¹ Kapelmeyster – xor rahbari.

– Bu nimasi? Qanday ko‘rnamaklik! – xafa bo‘ldi imperator, shu zahoti barcha amaldorlar bulbulni ko‘rnamak, pastkash maxluq, deb atashdi.

– Lekin, baribir, qushning sarasi bizda qoldi-ku! – deyishdi ular va sun‘iy bulbulga boyagi qo‘shig‘ini o‘ttiz to‘rtinchi marta ham aytishiga to‘g‘ri keldi.

Biroq sun‘iy qush qo‘shig‘ining ohangini hech kim yodlay olmadi, chunki yodda qoladigan ohang emas edi. Kapelmeyster sun‘iy qushni ko‘kka ko‘tarib maqtar, uning yaltiroq libosi va dur-u javohirlaridan tashqari ichki tuzilishi ham ajoyib ekanligini hammaga uqtirar edi.

– Tirik bulbulga kelsak, hazrati oliylari va siz, muhtaram janoblar, – dedi u imperatorga hamda uning amaldorlariga qarab, – qachon qanday qo‘shiq aytishini oldindan bilib bo‘lmaydi. Sun‘iy bulbulning esa qanday qo‘shiq aytishini oldindan bilamiz! Hatto uning san‘ati sirlarini ham bilish mumkin, bo‘laklarga ajratib, ichki a‘zolarining tuzilishini – g‘ildiraklari va parraklari qanday joylashganligini, qanday ishlashini bilib olishimiz mumkin.

– Biz ham shu fikrdamiz! – deyishdi saroyga yig‘ilganlar. Ka-

pelmeyster kelayotgan dam olish kuni sun'iy bulbulni xalq oldida namoyish qilishga ruxsat oldi.

– Bulbulimizni xalq ham eshitsin! – dedi imperator.

Xalq sun'iy bulbulning qo'shig'ini eshitib, ko'ngli to'ldi. Xalq to'yib choy ichganida ham shunday qoniqish hosil qiladi. Hamma hayratlanib, bir og'izdan «O!» deyishdi va ko'rsatkich barmoqlarini yuqori ko'tarib, boshlarini liqillatib qo'yishdi. Lekin chinakam bulbul sayrashini eshitgan kambag'al baliqchilar sun'iy bulbuldan hayratlanishmadi:

– Umuman durust, hatto rostakam qo'shiqqa ham o'xshaydi, ammo nimasidir yaxshi emas. Uning qo'shig'ida nimadir yetishmaydi, nima ekanligini o'zimiz ham bilmaymiz.

Tirik bulbulni esa davlatimiz chegaralaridan badarg'a qilingan, deb e'lon etishdi.

Sun'iy qush imperator yotog'i oldidagi ipak yostiقدan o'rin oldi. Atrofiga esa unga hadya qilingan barcha qimmatbaho narsalarni terib qo'yishdi. Endi uni: «Imperatorning tungi dasturxonini paytidagi birinchi chapqo'l kuychisi», degan sharaflı unvon bilan atay boshladilar. Negaki, imperatorning ham yuragi chap tomonda bo'lgani uchun shu tomonni muhim hisoblashdi. Kapelmeyster sun'iy bulbul to'g'risida yigirma besh jildli kitob yozdi, bu kitoblarda Chin mamlakatiga xos olimona, eng murakkab, tushunarsiz, g'aliz so'zlar to'lib-toshib ketdi.

Lekin saroy a'yonlari, «bu kitoblarning hammasini o'qidik va tushundik», der edilar, chunki shunday deyishmasa ularni ahmoqqa chiqarib qo'yishlari va qorinlariga kaltak bilan urishlari turgan gap edi-da.

Shunday qilib, bir yil o'tdi: imperatorning o'zi, saroyning barcha a'yonlari, hatto butun xalq sun'iy bulbul ashulasining har bir parchasini yodlab olishdi. Ularga qo'shiq yoqib qolganidan, endi sun'iy qushga jo'r bo'lib kuylay boshlashdi. Ko'chadagi o'g'il bolalar: «Vit, vit, vit! Vilik, vilik, vilik!» – deb kuylashardi. Imperator ham xuddi shunday kuylardi. Naqadar soz!

Ammo bir kuni kechqurun imperator to'shakda yonboshlab yotib, sun'iy bulbulning qo'shig'ini eshitayotganida o'yinchoqning ichida shirillagan, chiyillagan tovushlar paydo bo'lib, parraklari pirillab aylanib ketdi va bulbulning uni o'chib qoldi.

Imperator oʻrnidan sapchib turib ketdi va saroy tabibini chaqirib kelishga odam yubordi. Lekin bu asnoda tabibning qoʻlidan nima kelardi. Keyin soatsozni chaqirib kelishdi. Soatsoz usta oʻyinchoq bulbulning u yoq-bu yogʻini sinchiklab koʻrib, koʻp urinishlardan soʻng tuzatdi va «endi bunga juda ehtiyot boʻlinglar: parraklarining tishlari yeyilibdi, yangisini oʻrnatgan bilan avvalgiday qoʻshiq aytolmaydi», deb ketdi. Falokatni koʻring! Endi oʻyinchoq qushga faqat yiliga bir marta qoʻshiq aytiradigan boʻlishdi. Bu qaygʻuli hol boʻlsa ham kapelmeyster konsert oldidan qisqa, lekin murakkab maʼnoli nutq soʻzlab, «bulbulimiz avvalgidan ham yaxshi qoʻshiq aytyapti», deb ishontirishga urinardi.

Ehtimol, shundaydir.

Oradan yana besh yil oʻtdi, butun mamlakat gʻam-tashvishda qoldi: «Xalqning sevimli imperatori oʻlim oldida» degan xunuk xabar tarqaldi. Allaqachon, kim yangi imperator boʻlishini gapira boshlashdi. Xalq koʻchalarda toʻplanib olib, birinchi amaldordan: «Qadrdon, avvalgi hukmdorimizning sogʻligʻi qanday?» – deya soʻrab-surish-tira boshlashdi.

– Uf-f! – deb javob berardi amaldor va faqat bosh chayqardi.

Imperator oʻzining hashamatli mahfilida rang-roʻyi oqarib, qoʻl-oyoqlari muzlab yotardi; saroyning barcha amaldorlari uni oʻldiga chiqarib, yangi imperatorga taʼzimga borishga oshiqardi. Qarollar u yoq-bu yoqqa yugurib, gap sotishar, choʻrilar boʻsh vaqtlarida maroq bilan choyxoʻrlik qilishardi. Barcha zallar va dahlizlarga qalin gilamlar toʻshalgan, odamlar tovush chiqarmaslik uchun oyoq uchida yurishardi. Oraga sovuq sukunat choʻkkandi. Lekin imperator hali tirik edi, u oyoqlari oltindan yasalgan, barqut pardalar bilan oʻralgan hashamatli yotogʻida oʻlim bilan olishib yotardi. Ochiq derazadan oy moʻralab, imperatorga va oʻyinchoq bulbulga qarardi.

Boyqoʻsh imperatorning nafas olishga ham majoli qolmagan edi, nazarida kimdir koʻkragini bosib oʻtirganday edi. U koʻzlarini ochib chindan ham koʻkragida Azroil oʻtirib olganini koʻrdi. Azroil boshiga tojini kiyib olgan, bir qoʻlida hukmdorning oltin qilichi, bir qoʻlida qimmatbaho davlat bayrogʻi bor edi. Barqut pardalarning gʻijimlari

orasida kimlarningdir g'alati aft-angorlari ko'rinardi: bir xillari irkit va razil, boshqalari muloyim va chiroyli edi. Azroil ko'kragiga chiqib olgan paytda imperatorning yaxshi va yomon ishlari ana shunday qiyofalarga kirib, uni yo'qlab kelishgandi.

– Mana bu ishing esingdami? – deb shivirlashardi ular galma-galdan va imperatorning umrida qilgan son-sanoqsiz yaxshi, yomon ishlarini yashirmay gapirib berishardiki, hukmdorning manglayidan sovuq ter chiqib ketar edi.

– Men bunday bo'lishini bilmas edim! – derdi imperator va sharpalarni quvishga urinardi. – Musiqachilarni chaqiring, musiqa chalinglar! Kattakon xitoycha nog'oralarni olib kelinglar! Mana bularning gaplarini eshitishga toqatim yo'q!

Lekin arvohlar o'z gaplaridan qolmas, Azroil esa ularning gaplarini ma'qullab, xitoychasiga boshini liqillatib o'tirardi.

– Musiqachilarni chaqiring! Musiqa chalinglar! – deb qichqirardi imperator. – Aqalli sen qo'shig'ingni ayt, aziz, ajoyib tilla qushcha! Axir senga oltin, kumushlar, dur-u gavharlar hadya qildim, bo'yingga tilla kavushimni osib qo'ydim, kuylab ber, kuylasang-chi!

Lekin o'yinchoq qush jim turardi, uni kuylatish uchun murvatini burashga ham biror odam qolmagan edi. Azroil imperatorga hamon ko'zi o'rnidagi katta-katta chuqurchalari bilan qarab o'tirardi. Xona suv sepganday jimjit edi.

Shu payt birdan deraza orqasida ajoyib bir kuy yangradi. Chinakam bulbul imperatorning og'ir kasal bo'lib, o'lim bilan olishib yotganligini eshitib, uni ovutish, dalda berish uchun uchib kelgandi. Bulbul sayrar, arvohlar tobora xiralashar, imperatorning yuragida tez-tez qon yurishar edi. Hatto Azroilning o'zi bulbulning nolasiga mahliyo bo'lib: «Kuyla, bulbuljon, kuyla!» – deb yalina boshladi.

– Kuylasam, oltin qilichni qaytarib berasanmi? Qimmatbaho bayroqni-chi? Hukmdorning tojini-chi? – so'rardi bulbul.

Azroil qo'shiq sehri bilan boyagi qimmatli narsalarni birma-bir qaytarib bera boshladi. Bulbul esa hamon kuylardi. Nihoyat, u oq atirgullar va gulxayrilar muattar bo'y taratayotgan joy, yangi nish urib chiqqan maysalar, tiriklarning o'lganlar uchun to'kkan ko'z yoshlari

bilan sugʻorilgan sokin, farahbaxsh qabrison haqida kuylay ketdi. Azroil bu qoʻshiqni tinglab, oʻzining soʻlim bogʻiga mehri shunday tovlanib ketdiki, shu zahoti oppoq va sovuq tumanga aylanib, oynadan uchib chiqib ketganini arang sezib qolishdi.

– Rahmat senga, aziz qushcha! – dedi imperator. – Sen unutilmaydigan ish qilding! Seni davlatimdan badargʻa qilib, haydab yuborgan edim, sen esa menga hamla qilgan dahshatli arvohlarni, hatto Ajalning oʻzini ham huzurimdan haydab yubording. Bu yaxshiliklaringni qanday qaytarsam ekan?

– Sen allaqachon qarzingni uzgansan! – dedi bulbul. – Huzuringda sayraganimda birinchi marta koʻz yoshlaringni koʻrdim, buni hech qachon unutmayman. Kuychining koʻnglini koʻtaradigan oliy mukofot – hayajonli koʻz yoshlari! Lekin endi sogʻaytiradigan, tetiklashtiradigan uyquga ketib, orom ol! Men boʻlsam qoʻshiq aytib seni allalayman!

Bulbul yana sayrashga tushdi, imperator esa sogʻlom, huzurbaxsh uyquga ketdi.

Imperator uygʻonganida, derazadan quyosh nurlari tushib turardi. Xizmatkorlaridan birortasi xabar olmas, hamma uni oʻldiga chiqargan edi. Faqat bulbulgina deraza raxiga qoʻnib, hamon sayrardi.

– Bulbuljon, endi seni yonimdan sira ketkazmayman! – dedi imperator. – Endi oʻzing istagan paytingda sayraysan, oʻyinchoq bulbulni esa sindirib, parcha-parcha qilib tashlayman!

– Unday qilma!– dedi bulbul. – U ham qoʻlidan kelganicha xizmat qildi. Mayli, oʻyinchoq bulbul avvalgiday yoningda boʻlsin! Men saroyda yashay olmayman, axir! Faqat oʻzim xohlagan vaqtimda huzuringga kelib turishga ruxsat bersang boʻldi. Oʻshanda oqshomlari derazangga qoʻnib qoʻshiqlar aytib beraman. Qoʻshiqlarim seni ham sevintiradi, ham oʻylantiradi. Men senga atrofingda yurgan baxtli va baxtsiz odamlar haqida, yaxshilik va yomonlik haqida qoʻshiqlar aytaman. Jajjigina sayroqi qush har yerda uchib yuradi, sendan uzoqlarda yashaydigan kambagʻal baliqchi va dehqonlarning kulbalariga ham uchib kiradi. Men seni boshingdagi tojing uchun emas, qalbing uchun sevaman. Lekin, baribir hukmdorlik toji qandaydir muqaddaslik

nuriga yo'g'rilgan! Uni pok saqla! Demak, huzuringga keyin ham kelib turaman! Faqat bir narsaga va'da ber!..

– Aytganing bo'lsin! – dedi imperator o'zining bor savlatini namoyish qilib. Bu orada u o'zining imperatorlik liboslarini kiyib, og'ir oltin qilichini ko'ksiga bosib turardi.

– Faqat bir narsani iltimos qilaman! – dedi yana bulbul. – Fuqarolarning ahvoli to'g'risida bor xabarlarini aytib turuvchi jajji qushchang borligini hech kim bilmasin. Shunday bo'lgani yaxshi!

Bulbul shularni aytib, uchib ketdi.

Xizmatkorlar imperatorning o'ligini ko'ramiz, degan o'yda saroyga kirishar ekan, ostonada to'xtab, hang-u mang bo'lib qolishdi.

Imperator esa ularga:

– Salom! – deya peshvoz chiqdi...

Savol va topshiriqlar

1. Hans Kristian Andersen hayoti va faoliyati haqida nimalar bilasiz?
2. Andersen qalamiga mansub ertaklar o'zining qaysi xususiyatlari bilan ajralib turadi?
3. Andersengacha va uning davrida yashagan qaysi ertaknavis adiblarni bilasiz?
4. Andersen nomida qanday mukofot ta'sis etilgan?
5. O'zbek adabiyotida ertaknavis sifatida tanilgan adib va shoirlarni bilasizmi?
6. «Bulbul» ertagining qisqacha mazmunini bayon qiling. Undagi qahramonlarni tavsiflang.
7. «Bulbul» ertagida sun'iy bulbul va chinakam bulbul obrazlari orqali adib nima demoqchi bo'lgan?
8. Chinakam bulbul nega imperator mukofotidan bosh tortdi?
9. Saroy amaldorlari xatti-harakatlarida qanday salbiy tomonlarni ko'rdingiz?
10. Imperator o'lim to'shagida yotganda chinakam bulbul qaytib kelib o'z qo'shig'i bilan unga jon bag'ishlaydi. Bulbul o'zining bu yaxshiligini qanday izohlaydi?
11. «Bulbul» va «Qor malikasi» ertaklarini qiyoslab o'qing.
12. «Bulbul» ertagi asosida yozma ish tayyorlang.

Abdulla QODIRIY

(1894–1938)

Yurtimizda Abdulla Qodiriy asarlari kirib bormagan birorta ham xonadon bo'lmasa kerak. U faqat o'zbeklarning emas, balki Turkiston xalqlarining ham sevimli adibi, ozodlik va istiqlol kuychisidir.

Islom Karimov

Aziz o'quvchi!

Siz bu nomni ko'p eshitgansiz. Balki buvilaringiz yoki ota-onangiz muqovasiga «O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon» deb yozilgan kitoblarni sizga ko'rsatishgandir, ularning ayrim voqealarini hikoya qilib berishgandir.

Televizor ekranlarida, gazeta va jurnallar sahifalarida Abdulla Qodiriy asarlari asosida ishlangan badiiy va videofilmlarni, adibning o'zi haqidagi hujjatli filmlarni tomosha qilgansiz, maqola va xotira hikoyalarni o'qigansiz. Uyingiz va maktab kutubxonasining kitob javonlarida eng ko'rimli joyda o'sha kitoblar terib qo'yilganini, ma'naviyat xonalari, adabiyot sinflarida yozuvchining katta-kichik suratlaridan iborat plakatlar osig'liq turganini ko'rgansiz. Juda bo'lmaganda, o'zingizning ismingiz yoki do'stlaringiz ismlari Otabek,

Kumush, Anvar yoki Ra'no bo'lishi mumkin. Shuning o'ziyoq sizni ulug' o'zbek adibi Abdulla Qodiriyga daxldor ekanligingizni, uning kenja avlodlaridan ekanligingizni anglatadi.

ULOQDA

(Hikoya)

I

Kecha dadamdan so'rag'anim uchun bu kun akam ham: «Kerak emas, borma!» degan so'zini qilmadi. Choyini naridan beri ichib, otxonag'a yugurdim. Orqamdan: «Oyog'ing olti, qo'ling yetti bo'lub qoldi-a!» deb dadam bilan oyim kulishub qolishdilar. Qashlog'ichni oldim-da, qora qashqamni qashlay boshladim. Jonivor tipir-tipir qiladi, bosh chayqaydir, yer tepinadir, dum silkitadir. Shuning ila manim ko'nglimg'a: «Xudo xohlasa, kelar yilga biror uloqlar chopayki, hamma mani «Turg'un chavandoz» deb yurutsunlar, degan tilaklar tushadir.

Endi toycham juda ham gijinglar, xuddi to'ralarnikidak bo'lib ketkan edi. U yoq-bu yog'ini tozalab, ustunga qantarib qo'ydim. Endi qoldi: oq jujuncha kamzulni, o'ruscha shimni, amirkon etukni, duxoba to'ppini kiyish... Ana shundan keyin otqa minsak, chin to'racha bo'lamiz.

Xizmatchidan otni olub mindim. To'nimning etaklarini yig'ishtirub, bir-iki berib edim, qashqacham shatoloq otub ketdi. Xizmatchining: «Xab barakalla, chavandoz!» degan so'zini eshitib, qattiqroq qamchilab edim, qashqacham tushkur ko'tarib ketayozdi.

II

Chuqur ariqdan toyimni sug'orib chiqayotib edim, bir to'da uloqchi chavandozlar kelib qo'shildilar. Ularning ba'zisi akamning oshnalari bo'lg'ani uchun man bilan so'rashdilar. Ulardan biri akamni so'rab edi, men:

– Ertalab uloqg'a ketdi, – dedim.

Ul kulub oshnalarig'a:

– Bizning Mahkamboy uloqg'a juda ham ishqiboz-da! – dedi. Yana biravi mandan:

– Yo'l bo'lsun, boyvachcha? – deb so'rag'an edi, men uyolinqirab:

– Uloqg'a! – dedim.

Besh-oltisi birdan: «Barakalla, chavandoz, barakalla, Turg'un chavandoz!» dedilar. Ularning «chavandoz» degan so'zlari menim juda hushimga kelib, ichimdan «Otangg'a rahmat», deb qo'ydim.

Biz, bir durkum otliq, boramiz. Ular o'tkan-ketkandan so'zlashib boradilar. So'z urunib, yana Mahkam akam to'g'risig'a taqaldi.

– Shu choqg'acha ko'b uloqchi ko'rdum, lekin Mahkamdan uloqg'a serzavqini ko'rmadim.

Sobir tegirmonchining o'g'li To'g'onboy:

– Mahkam boyvachchaning ota-bobosi uloqchi bo'lub kelgan-da! (Meni ko'rsatib.) Axir, o'n ikki yashar ukasini ko'rmaysizmi, halitdan uloq chopmoqchi! – dedi.

Bu so'zga manim butun tanam jimirlashib ketdi va kulayozdim.

Yana bir mo'ylabi shopdak yigit:

– Dadam Mahkamning bobosining uloq chopishini gapura bersa, kishi hayron qoladir: yuz-ikki yuz chavandoz ichidan yoppa-yolg'uz uloqni ajratub chiqar ekan!

Yana birisi:

– Ul vaqtning odamini uloqning piri desangiz-chi! – dedi.

Man bo'lsam, bobom maqtovini eshitib, g'ururlanub boraman. Orqadan ot shatolog'ini eshitib, ortg'a qayrilub edik, oldig'a bir ola echkini o'ngargan, ko'kragi ochiq, yaxtakchan, saman otliq bir yigitni ko'rduk. Ul bizga yetib, to'xtadi. To'g'on aka kulumsirab:

– Bu hafta ko'maklashasiz-da, karvon, – degan edi, u:

– Sizdek og'aynilarga ko'maklashmasdan bo'ladimi! Qani, to'xtamanglar, – dedi.

Yurub ketdik. Biroz yo'l borg'ach, haligi yigit tuzimsizlana boshlab otig'a qamchi berdi. «Man tezroq boray», deb otini choptira ketdi. Endi so'z haligi oldig'a uloq o'ngarganning oti to'g'risida boshlandi. Boybachchalardan birisi:

– Valadning oti juda ham chopqur-de, uloqchi bo‘lg‘aningg‘a yarasha shundaqangi oting bo‘lsa! – dedi.

Boyagi mo‘ylabi shopdakning:

– Bodirafrafdek uchadir,– deyishi hamon birdan boshqalar kulushub yubordilar.

Kulgiga uning o‘zi ham birgalashdi.

III

Akamga M... guzarida uchrashdik.

Anchagina yo‘l borg‘andan so‘g‘un u chopilaturg‘an yerga yetdik; huvv... to‘rt tomoni ko‘z ilg‘amayturg‘an darajada ulug‘ bir qir ekan. Munda uloqchi otiqlar ila tomoshachi yayovlarning had-hisobi yo‘q edi.

Katta sadaqayrag‘ochning tegida ikki zo‘r samovorg‘a o‘t qalab qaynatadirlar. Undan nariroqda bir-ikki kishi uch-to‘rt qop bodringni bir-biriga suyab, «Mirzaqiron bodring, kasir-kasir bodring!» deb maqtashadirlar. Akamlar sadaning ostig‘a – choyxonag‘a otdan qo‘nishdilar. Kun qizig‘ida turish qiyin bo‘lg‘ani uchun man toychamdan tushmasam-da, sadaqayrag‘ochlarning bir bag‘rig‘a borub turdim.

Yonimdag‘i kishilar to‘zimsizlanib, uloqning boshlanishini kutadirlar. Birisi: «Bu kun uloq qizimaydir», desa, ikkinchisi: «Yo‘q, bu kun uloq juda ham qiziydir. Salim chavandoz bilan Murod ham kelar emish!» – deydir. Yana oradan birov:

– Ha-ha! Agar ular kelsa, uloq qizimay qolmas. Salimning oti qozoqi ot, qamchi ko‘tarmaydir, «hayt» desa, bas!

– Ular uch kishi edi, ikki yildan beri biri ko‘rinmay boshladi, ana shunisiga to‘g‘ri kelmas edi!

– Ha-ha, man ham ko‘bdan beri ko‘rmayman: girdig‘umdan kelgan qora to‘ruq yigit edi-a?

– Bali-bali, otangg‘a rahmat! Ana o‘sha yigit, shuncha so‘roqlasam-da, anig‘ini bilmadim!

Shu yigit, to‘g‘risi, anchagina janjalg‘a-da sabab bo‘ldi. Birovi: «O‘lub ketkan!» – desa, ikkinchisi: «Tirik!» – deb, qichqiradir, munga

kimdir birisi qarshi tushub: «Ot boskan, do‘xturxonada o‘lgan!» – deydir. So‘firog‘i: «Birovga yomon nafas qilmanglar!» – desa, allakim: «O‘lsa-o‘lgandir, bunga nima janjal?!» – deydir. Tag‘i birov: «Bekor ham o‘lturubbiz-da!» deb kuladir.

Tag‘i: «Sirasi-sirasi!» Tag‘i shovqun-suron, tag‘i: «Ha-ha!» «Yo‘q-yo‘q!» Bir kishining: «Ana, uloq keldi!» – deb yuborishi bilan hamma tib-tinch bo‘lub, xalq uloqg‘a qariy boshladi. Tag‘i birozdan keyin: «Ulog‘i 10 yosh ekan!», «Shunisi tuzuk, shunisi!» – degan so‘zlar boshlang‘an ham edi, maydong‘a ikki chavandozning ot o‘ynatib kishishi oradag‘i tovishlarni o‘chirdi. Sekin-sekin: «Salim bilan Murod chavandoz», – degan shivirlashuvlar maning ham diqqatimni shu ikki otliqg‘a jalb etdi. Ularning birisi ko‘k, ikkinchisi ola otqa mingan chapani yigitlar edi. Endi tomoshachilar uloqni to‘zimsizlanib kuta boshladilar. Xalq ichidan allakim:

– Ana endi chin uloq ko‘rasan! – deydir.

Bizning mahalladagi uloqchilar ham kelishdilar. O‘rtoqlarimdan Nurxon, Haydar soqov, Shokir mishiqlar ham bor edi. Ular mening yonimga kelishdilar.

Nurxon dadasidan ola yo‘rg‘ani so‘rag‘anda qilg‘on bahonasini aytub kuladir. Haydar soqov saman otining yo‘lda Shokir mishiqlarining baytaliga kishnaganini aytib, Shokirni masxara qiladir. Kulishamiz. Shokir mishiqlar burnini torta-torta: «Uyalib ketdim. Mundan so‘g‘un biya minmayman», deb qizarib-bo‘zaradir.

Otimning umildirug‘ig‘a ularning havaslari kelub, bahosini so‘rashadirlar, man: «O‘n besh tanga», deb kumush qamchini ham ko‘rsunlar uchun o‘ynagansumol egarning qoshig‘a taq-taq urib qo‘yaman. Ular: «Qani-qani», deb qo‘limdan olub ko‘radirlar. Man sekingina boshimni qimirlatub, o‘zimda allanima sezinaman. Ularning otlarig‘a – o‘zimmikiga, kiyimlariga – kiyimimga qarab, o‘zimni ulardan allaqancha yuqorida ko‘raman. Haydar soqov tutila-tutila: «Kelinglar, bir choptirayluk», – dedi. Nurxon ko‘nmasa ham yuganidan tortub olub ketdi. Chidab turib bo‘lmas ekan: ularning ketidan qora qashqamg‘a bir-ikki achchig‘ qamchi berub yuborishim

bormi, jonvor o'n odumida ularni yo'lda qoldirib ketdi. Anchag'ina uzoqlab, ortimdagi xalqg'a qarab edim, ko'zlari manda ekan, yana qattig'roq haydadim. Qirning bir chekkasiga borib, otni to'xtatdim. Bir talay vaqtdan keyin ular otlarini lo'killatishib manga yetdilar. Bu yerda otlarimizning chopqurlig'i to'g'risida so'zlashdik. Nurxon otining chopmaslig'ig'a akasining issiq holda suv berganini sabab ko'rsatadir. Haydar soqov bo'lsa, Eson ko'knorining o'g'lini so'ka-so'ka:

– Bozorg'a un uchun borayotqanimda, bexos tom boshidan guvala tashlab yubordi. Otim shundan beri qamchi birla yuz ming ursang ham, qulog'ini chimirib, hurkub turadir! – deb so'kinadir.

Manim otim to'g'risida Haydar aytadi: «Saning, – deydi, otingg'a hech ot bolasi yetmaydi...», – deydi. Nurxon aytadi: «Otdan saning baxting bor ekan», – deydi. Shu yerda uzoqqina so'zlashib turg'andan so'ng yana otni keying'a qarab qo'ydiq. Tag'i ulardan o'zib ketdim. Xalqg'a yaqinlashg'ach, «Mani ham tanib qo'ysinlar-chi», deb toyimni qitnab yuborishim bormi, shomol-de, shomol... Endi xalq bir o'zimg'a, bir qora qashqamg'a tikila boshladi. «Mana, endi taniysan», – deb toyimning yolini qamchi sofi bilan tarab tura berdim.

IV

Juvir-juvir boshlandi. O'rtoqlar bilan biz to'zimsizlanib, uloq boshlanishini kutamiz.

Chavandozlarning qaysisi to'nini chechmakda, qaysisi otining ayilini mahkamlamakda va qay biri uloqg'a soliq bermaqda edi. Akam ham shohi sallasi bilan beqasam to'nini manga berib, o'zi o'rtag'a ot o'ynatib ketdi. Endi uloqchilar ma'rakaga jurm bo'la boshlag'an bo'lsalar ham, lekin hamon uloq boshlanmag'an edi. Butun tomoshachilar sabrsizlanib, «Uloqni so'yib bo'lmadimi, yaxlab qoldimi?» deyishadirlar.

Huv, oradan talay vaqt o'tkandan so'g'un bo'g'uzlang'an uloqni oldig'a o'ngarib, Orif sarkor va uning ketidan boyagi mashhur cha-

vandozlar ham qalpoqni chakkag'a qiya qo'yub, egarga qiyshuv o'lturub, o'rtaga kirdilar. Tomoshachilar uloqni ko'rgan on: «Xah, jonvor, bormisan?» – deyishdilar. O'rtadag'ilardan allakim:

– Uloqning qoni yaxshi yuvildimi? – deb so'ragan edi, Orif sarkor:

– Xotirjam! – deb uloqni shalq etib yerga tashladi. O'zi bizga yoqinroq kelib:

– O'rtoqlar, bola-chaqalarni chetka chiqaringlar, ot oyog'ida qolmasunlar, o'zlaringiz ham ehtiyotroq joyda turinglar! – deb vag'iz qildi.

Orif sarkor fotihani olub, otini yugurtirib, to'daga ketdi. Tomoshachilar o'rtadagi bilish-tanishlariga: «Bugun g'ayratinglarni ko'ramiz-da!...» – deb baqirishdilar.

Endi uloq boshlandi. Birisi oladir, ikkinchi birisi tortadir... Ikkinchining yonig'a uchunchi, to'rtinchisi tushib, birdan hamma uloqchilar o'rtaga olub tortishadirlar... Har kim o'ziga olish harakatida... Biri uloqning dumidan tutsa, ikkinchi, uchunchilar oyog'idan, yolidan tortadirlar. Shu ravishda yarim soat tortishuv – echkini yoq-yoqdan buydashuv borg'andan so'ng qaysi bir xudo yarlaqag'ani, o'rtadan uloqni olub chiqsa, ketidan uloqchilar chug'urchuqdek yopirilub, tag'i tortish boshlanadir. Tomoshachilardan: «Taqimg'a bos, taqimg'a!», «Boshini qo'y, chovig'a qamchini shig'ab ber!», «Bo'sh kelma, mahkam tut!», «Yuganni bo'shat, qamchini tishlab tut; yoningg'a alaqsima!», «Tutding-tutding, berma, chapka burul, chapka!»... degan tovishlar halidan hali eshitilib turadir. Uloq yerga tushib-netib qolsa, tomoshachilardan qaysi biri yugurib borub, uloqni yerdan oladur. Ukasimi, o'rtog'imi, kim bo'lsa ham o'z yaqinig'a tutquzmoqchi bo'ladir. Lekin boshqa uloqchilar undan olmoqchi bo'lub ustig'a yig'iladirlar. Ul bermaydir. Boshqalar o'rtag'a siqadirlar...

Anchadan keyin bechora oqsoqlanub yoki qo'lini silab o'rtadan chiqadir. Tortg'an azobini so'zlay-so'zlay bir chekkaga ketadir.

Ota bolani, aka ukani tanimaydir, chang-to'zon, terlangan-pishilgan; har kim uloqni taqimga bosmoq qayg'usida... Bosh yorilub, ko'z chiqq'an bilan, otdan yiqilub, qo'l singan bilan ish yo'q; ishqilub uloqni taqimg'a bosilsa bo'lg'ani!.. Taqimg'a bosish o'zi nash'alik-da!

Taqimg'a bosmoq har kimg'a ham muyassar bo'lmaydir. Taqimg'a ko'broq bosg'uvchilar haligi chavandozlar: azoblanub bo'lsa ham taqimg'a bosg'ach, otqa qamchi berib, ellik-oltmish gaz narig'a qochub, boshqalar tarafidan yana tutiladirlar. Yana tortish...

Uloq boshlang'anig'a biror soat vaqt o'tkan edi. Birdan uloqchilar suv quyg'andek tinchib, tortish o'rnida to'planishib qoldilar. Biz otliq, yayov tomoshachilar hammamiz ham o'rtag'a yugurishdik; man keyinroq borg'animg uchun otliq, yayov xalq o'rtani sirib olg'anlar va man bir chekada qolg'an edim. O'rtag'a kirishning ebi bo'lmag'ach, kishilarning so'zig'a quloq solub turdum. Lekin uloqchilar orasidag'i gap barchaga ham noma'lum bo'lub, har kimning yuzida taajjub va og'zida yonidag'idan «Nima gap-a?» degan savol edi.

Bir qanchadan keyin o'rtadan «Qimirlatmang-qimirlatmang!» – degan tovish eshitilub, xalq yana to'zimsizlanib ketdi.

– Nari bo'linglar-o-o-ov! – deb o'rtadan birov baqirdi.

Xalq bir chetlik bo'lub, yo'l ochdi.

– Nima gap? Nima gap?!

– Hech narsa emas, Esonboyini ot bosibdir!

– Qo'rqunch emasmi?

– Yo'q.

– Sag'al...

Kishilar bir-birovlarig'a: «falakat-falakat», – deyishdilar.

«Nari tur, beri tur» bilan besh-olti kishi otqa bosiruv bo'lg'anni o'rtadan olub chiqdilar va sadaning tegig'a keltirub, yotquzdilar.

Darrov bir kishi aravaga yuborildi. Bittasi: «O'ziga kelarmikin?» – deb, ot bosqan Esonboyning yuzig'a suv sepub ko'rgan edi, qimir etmadi.

– Besh-olti otning tegida qoldi-da, bechora!

– O‘nta otning tegida qolsa ham hech narsa emas-a: qaltisroq yeridan bosqang‘a o‘xshaydir...

– Umri boqiy bo‘lsa, hech gap emas...

Bechora bultur, hayitda manga yarim so‘m hayitlik bergan edi. Shuning uchun, ilohi, yaxshi bo‘lsun, deb ko‘ngildan o‘tquzdim.

Arava keldi. Esonboy akani aravaga olub yotquzdilar. Akam uchto‘rtta o‘rtoqlari bilan arava yonida Esonboyni kuzatib, shaharg‘a jo‘nadi.

– Sho‘r paxta qilsun, kepak qizitub bossun! – deb dori buyurishib qoldilar.

Ular jo‘nag‘andan keyin uloq tag‘in boshlanib ketdi. Man uloq tugaguncha tomosha qilub turdim. Lekin, yaxshiki, endi hech kimni ot bosmadi...

Kecha mani ot qoqqan ekan. Chunki o‘rnimga kirib yotishim bilan tarrakdek qotub uxlabman. Ertalab oyim: «Tur-tur tezrak, dadang kelsa, urushadir», – deb ustimdan ko‘rpani tortub tashladi. Man uyquqlik ko‘zim bilan: «Dadam bozor ketmadimi?» – deb so‘rag‘an edim:

– Esonboyni janozasida! – deb javob berdi.

Manim uyqum o‘chdi...

«ULOQDA» HIKOYASI HAQIDA

Abdulla Qodiriyning «Uloqda» hikoyasi yangi o‘zbek adabiyotida yaratilgan dastlabki hikoyalardandir.

Sizga ma‘lumki, o‘zbek yozma adabiyoti XX asrga qadar, asosan, she‘riy shaklda (aruz vaznida) yaratilgan g‘azal, ruboiy, qasida, doston, hikoyat, noma kabi asarlardan iborat edi. Bunday asarlarning ko‘plab namunalari bilan siz ulug‘ bobomiz Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Muqimiy, Furqat kabi mumtoz shoirlarimiz ijodi orqali tanishsiz va kelgusida yanada kengroq tanishib borasiz.

XX asrning boshlariga kelib O‘rta Osiyoda juda kuchli ma‘rifatparvarlik harakati boshlanib, maktab-maorif sohaları qatori, badiiy ijodda ham yangicha usulda, hayotga yanada yaqinroq yondashuvchi, sodda

jonli tilda hikoya qiluvchi adabiyot maydonga kela boshladi. Bu adabiyotning asoschilari Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Hamza Hakimzoda, Hoji Muin, Abdulhamid Cho‘lpon va Abdulla Qodiriylar edi. Ular Turkiston o‘lkasining so‘nggi asrlarda ilmsizlik va jaholat tufayli asoratga, qoloqlikka yuz tutganidan qattiq qayg‘urar va bu chirkin hayotni yaxshilash choralarini izlar edilar. Shu maqsadda qisqa muddatda xat-savod chiqaradigan maktablar ochib, unda yosh bolalarni o‘qitar, ularga zamonaviy bilimlar berib, o‘lkamizni rivojlangan, madaniy bir mustaqil davlatga aylantirish uchun mehnat qiladigan yigit-qizlarni tarbiyalashni orzu qilar edilar. Maktabmaorif bilan bir qatorda matbuot, teatr va badiiy adabiyot sohalarini ham yangi davr talablari asosida barpo etish, shakllantirish va isloh etish maqsadini ilgari surgan edilar. Mana shunday oliyjanob niyat – millatimizning nurli istiqbolini orzulab Abdulla Qodiriy ham yangicha badiiy asarlar yaratish yo‘lida tinimsiz izlandi va ijod qildi. Siz o‘qib chiqqan «Uloqda» hikoyasi yozuvchi bobomizning ana shunday izlanishlari mahsuli, ayni chog‘da zamonaviy o‘zbek adabiyotining birinchi namunalaridandir. Hikoya 1915- yilda yozilib, 1916- yilda Toshkentda alohida kitobcha bo‘lib nashr etilgan.

Hikoya Turg‘un ismli sizlarga tengqur yigitchaning tilidan aytib beriladi. Otasidan uloq tomoshasiga borishga ruxsat olgan Turg‘un astoydil tayyorgarlik ko‘ra boshlaydi. Qashqa toychog‘ini yuvibtarab, o‘zi ham hayit bayramlarda kiyinadigandek yasanib, tomoshaga otlanadi. Yozuvchi mana shu jarayonni yosh qahramonining tilidan shunchaki aytib bera qolmaydi, balki tasvirlaydi. Agar aytib bersa, bu asarning badiiylik qimmatini anchagina pasaytirar, demakki, o‘quvchiga ta’sirini ham susaytirar edi. Bola otini qashlab, yuvintirib, egarlashidan tortib, to o‘zining onasi uncha-muncha joylarga kiyishiga ruxsat beravermaydigan ohorli kiyimlarini kiyishini hikoya qilarkan, bu bilan yozuvchi qiziqarli tomoshaga borish sizning uzoq o‘tmish tengdoshlaringiz uchun qanchalik hayajonli va ardoqli hodisa bo‘lganini, kishi har bir narsa-hodisaga munosabatda

bo'lganda mas'uliyat bilan tayyorgarlik ko'rishi kerakligini uqti-
rib o'tadi. Ana shu jiddiy tayyorgarligi uchun bola kattalardan ham,
tengqur do'stlaridan ham «Turg'un chavandoz» degan maqtov eshit-
gisi keladi, hurmati oshishini istaydi. O'rni bilan maqsadiga erishadi
ham – akasining do'stlari uning ot minib ketishini ko'rib, «barakalla,
Turg'un chavandoz» deb olqishlaydi. O'rtoqlari bilan o'zini qiyoslar
ekan, ularning otlariga o'zining otini, kiyimlariga o'zining kiyimlarini
solishtiradi va o'zida «allanima» sezadi. Shundan keyin o'rtoqlari
bilan kim o'zarga ot choptirib, yana ularni dog'da qoldiradi. Bularning
barchasi Turg'unning uloq tomoshasiga astoydil tayyorlangani natijasi
edi. Yozuvchi shu holatlar tasviri orqali Turg'undagi o'zi qiziqqan
ishiga mas'uliyat va jonkuyarlikni ibrat qilib ko'rsatadi. Biroq
bularning barchasi ro'y beradigan hodisa oldida arzimas bir narsa edi.

Uloq boshlanib, unga hakamlilik qilguvchi Orif sarkor fotiha
bergach, bir soatlar o'tib, «ota bolani, aka ukani tanimaydigan chang-
to'zon», baqiriq-qiyqiriq avjiga minganda, «bosh yorilib, ko'z chiqqan
bilan, otdan yiqilib, qo'l singan bilan» birovning ishi yo'q paytda
birdan uloqchilar tinchib qoladi. Uloqchilardan biri – Esonboyni besh-
olti ot bosib, ezib tashlagani ma'lum bo'ladi. Chalajon holda davradan
olib chiqilgan chavandozning ko'p o'tmay joni uzilib, erta tongda
janozasi o'qiladi.

Tabiiy bir savol tug'iladi – nega Turg'unboy tilidan uloqqa
tayyorgarlik, katta-kichik barchaning tomoshaga qiziqib borishi, uning
boshlanishini ishtiyoq bilan kutishi, uloq jarayoni shunday quvnoq,
yorug' ranglar bilan tasvirlanadi-yu, pirovardida fojia ro'y beradi?
Yozuvchi bundan qanday maqsadni ko'zlagan?

Badiiy asarlarda bir-biriga zid bo'lgan narsa va hodisalar, masalan,
yorug' va qorong'i, quvonch va g'amginlik, kulgi va fojialarni tabiiy
yonma-yonlikda tasvirlab, kayfiyat paydo etish usuli mavjud bo'lib, uni
mutaxassislar kontrast deb ataydilar. Badiiy mahorati kuchli bo'lgan
yozuvchilar ana shunday kontrast usulidan mohirona foydalanib,
asarlarning ta'sir quvvatini favqulodda kuchaytirib yuborishga eri-
shadilar.

Abdulla Qodiriy ijodining ilk davrlaridayoq shunday mahorat ko'rsata olgan usta san'atkor yozuvchi edi.

«Uloqda» hikoyasida adib quvonch bilan o'limni yonma-yon tasvirlab, insonni hamisha aql-u idrok bilan ish tutishga undaydi, behuda narsalarga umrni sarflamay, ma'rifatga, ma'naviy yuksalish va madaniy turmushga intilib yashash g'oyasini ilgari suradi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, Abdulla Qodiriy hayoti va faoliyatining ilk davrida o'z safdoshlari bilan birga ma'rifat uchun, xalqimizni qoloqlik, xurofot va yomon odat hamda bid'atlardan xalos etish uchun kurashdi. Uning bu davrdagi ijodi to'liq ana shu maqsadga yo'naltirilgan edi. «Uloqda» hikoyasi yozuvchining ilg'or g'oyalarni badiiy tasvirlashda mahorat kasb eta boshlaganini ko'rsatuvchi hamda o'quvchining didi va saviyasini o'stirishda o'ziga xos ahamiyatga molik asarlaridan biri sifatida o'zbek adabiyoti xazinasidan mustahkam joy oldi.

Savol va topshiriqlar

1. Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi haqida o'z bilganlaringizni gapirib bering.
2. XX asrgacha bo'lgan o'zbek adabiyoti bilan yangi davr o'zbek adabiyotining farqini aytib bering.
3. Ma'rifatparvarlik harakati haqida nimalarni bilasiz?
4. Yangi o'zbek adabiyotining asoschilari kimlar?
5. «Uloqda» hikoyasida asosiy hikoyachi kim?
6. «Tomoshaga tayyorgarlik» mavzusida suhbatlashing.
7. Hikoyachining «Turg'un chavandoz» nomini olishga qiziqishi-ning sabablari nimada deb o'ylaysiz?
8. «Mas'uliyat» tushunchasini qanday izohlaysiz?
9. «Uloqda» hikoyasidan yozuvchi ko'zlagan bosh g'oya nima?
10. Jahon va o'zbek adabiyotidagi hikoyanavis yozuvchilardan kimlarni bilasiz?

HIKOYA HAQIDA TUSHUNCHA

Siz hayotingizda «falonchi voqeani hikoya qilib berish» qabilidagi soʻzlarni koʻp eshitgansiz. Lekin biz taʼrif berib, izohlamoqchi boʻlayotgan «hikoya» aytib berish yoki gapirish maʼnosida emas. Badiiy adabiyotda «hikoya» deb ataluvchi alohida adabiy janr mavjud. Uning taʼrifi quyidagicha:

Hikoya – yozuvchi tomonidan kuzatilgan, idrok etilgan ibratli voqea va hodisalarni ixcham shaklda badiiy ifoda etuvchi nasriy asar. Unda bir yoki bir necha qahramonlar ishtirok etib, hayotiy yoki xayoliy hodisalarning muhim bir jihati tasvirlab beriladi.

Hikoyaning jahon adabiyotida juda xilma-xil turlari mavjud boʻlib, bu janrga koʻplab buyuk yozuvchilar murojaat etishgan. Prosper Merime, Gi de Mopassan, O. Genri, A. P. Chexov, Jek London, I. Bunin, S. Sveyg, D. Djoys, A. Morua kabi adiblar hikoyachilikda katta shuhrat topganlar.

Oʻzbek adabiyotida Abdulla Qahhor, Said Ahmad, Odil Yoqubov, Shukur Xolmirzayev, Oʻtkir Hoshimov, Erkin Aʼzamov kabi yozuvchilar hikoya janrining ustalari sifatida eʼtirof topganlar.

Ayniqsa, Abdulla Qahhorning «Oʻgʻri», «Bemor», «Anor», «Boshsiz odam» kabi qator hikoyalari oʻzbek adabiyotidagi hikoya janrining mumtoz namunalari hisoblanadi. Bularda yozuvchi koʻrgan, kuzatgan yoki eshitgan voqealarini teran idrok etib, insonlar hayotining oʻziga xos jihatlaridan birini, turmushning alohida olingan biror lavhasini tasvirlaydi. Shu orqali kitobxonga taʼsir koʻrsatib, uni fikrlashga, oʻy-mulohazaga undaydi, badiiy zavq va hayajon bagʻishlaydi, ibratli xulosalar chiqarishga daʼvat etadi.

Mirkarim OSIM

(1907–1984)

Taniqli yozuvchi Mirkarim Osim 1907- yilda Toshkentda ziyoli oilasida tugʻilgan. Dastlab eski maktabda, 1917–1920- yillar oraligʻida esa «Shams ul-urfon» nomli boshlangʻich maktabda oʻqigan. 1921–1924- yillarda shahardagi taʼlim va tarbiya texnikumida tahsil olgan. Doʻstlari Oybek va Homil Yoqubov bilan shu texnikumda adabiyot va sanʼat sirlarini oʻrgangan. 1926- yili Moskvadagi pedagogika institutining tarix fakultetiga oʻqishga kirib, uni 1930- yilda muvaffaqiyatli bitirgan. Yurtimizga qaytib kelgach, Samarqanddagi oʻqituvchilar tayyorlash kursida dars bergan. 1932–1949- yillarda esa, avval Toshkent Pedagogika ilmiy-tekshirish institutida, keyin Maorif xalq komissarligi (vazirligi) qoshidagi ilmiy muassasada ilmiy xodim boʻlib ishlagan. Shu paytlarda sheʼrlar, tarix fanidan qoʻllanma va darsliklar yaratgan.

Mirkarim Osim oʻtgan asrning 50- yillarida sobiq shoʻro davlatining qatagʻon siyosatidan cheksiz azob-uqubatlar tortdi. Uning xalqimiz shonli tarixidan hikoya qiluvchi, vatanparvarlik, millatparvarlik ruhida yozilgan asarlari qoralanib, yozuvchining oʻzi 1950- yil 15- yanvarda qamoqqa olindi. Oʻn oy davom etgan tergov azoblaridan soʻng, adib «sovetlarga qarshi targʻibot qilgan»likda ayblanib, 10 yil muddatga ozodlikdan mahrum etildi.

1955- yilga kelibgina qatagʻon siyosatidan omon qutulgan adib, 1959- yildan to 1972- yilgacha Toshkentdagi Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyotida muharrir vazifasida xizmat qilgan.

Mirkarim Osimning «Yangi ariq» nomli dastlabki qissasi 1925- yilda yaratilgan bo'lsa-da, sho'ro hukumati uning o'z vaqtida e'lon qilinishiga yo'l qo'ymagan. Vatanimiz o'tmishiga, xalqimizdan yetishib chiqqan ulug' insonlar taqdiriga nihoyatda qiziqqan yozuvchi ijodi davomida ana shu mavzularda o'nlab asarlar yaratishga muvaffaq bo'ldi. Adibning tarixga oid dastlabki yirik asari – «Astrobod» qissasi bo'lib, u buyuk mutafakkir Alisher Navoiy hayotiga bag'ishlangan edi. Umuman, 1937–1940- yillar ichida adib Navoiyning hayot va ijod yo'llarini keng aks ettiruvchi «Alisher Navoiy va Darvishali», «Badarg'a», «Navoiyning xislatlari», «Ulug'bek va Navoiy» singari qissa va hikoyalar yozdi.

Mirkarim Osimning tarixiy mavzudagi «To'maris», «Shiroq», «Iskandar va Spitamen», «Aljabrning tug'ilishi», «Ibn Sino qissasi», «Jayhun ustida bulutlar», «O'tror», «Temur Malik», «Mahmud Tarobiy», «Karvon yo'llarida», «Singan setor», «Mohlaroyim va Xonposhsha» singari asarlari o'zbek xalqining o'z o'tmishini yaqindan bilishi va undan faxrlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Yozuvchi tarjimonlik faoliyati bilan ham elimiz ma'naviyati yuksalishi yo'lida katta xizmatlar qilgan. U rus yozuvchisi M. Sholoxovning «Tinch oqar Don», S. Borodinning «Yeldirim Boyazid» nomli romanlarini, L. Batning «Hayot bo'stoni» qissasini va boshqa ko'plab asarlarni ona tilimizga mahorat bilan o'girgan.

Mirkarim Osim 1984- yilda vafot etdi. Uning adabiyotimiz ravnaqi yo'lida qilgan ulkan mehnatlari mustaqillik tufayligina o'zining chinakam qadr-qimmatini topdi. Adib 2002- yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan mukofotlandi.

Yozuvchining tarixiy asarlari ichida Alisher Navoiy hayotiga bag'ishlangan kitoblari, ayniqsa, «Zulmat ichra nur» qissasi alohida o'rin tutadi. Bu asar o'tgan asrning 60- yillarida, Navoiy tavalludining 525 yilligi arafasida yaratilgan edi. Quyida shu asarning dastlabki ikki bobidan parchani mutolaa qilamiz.

ZULMAT ICHRA NUR

(*Tarixiy qissa*)

YOSHLIK AYYOMINING ILK BAHORI

Alisher cho'kkalab olib, xontaxta ustidagi kattakon bir kitobni varaqlab, surat ko'rib o'tirar edi. Ov va jang manzaralari uni shu qadar qiziqtirgan, xayolini shu qadar o'g'irlagan ediki, otasi kelib eshik oldida kavush yechayotganini ham payqamadi. Kichkina Bahodir deb nom chiqargan G'iyosiddin endi to'rt yoshga kirgan o'g'li Alisherga kulimsirab qarab turdi. «Shul yoshdin kitobga muhabbat qo'ysa, ulg'aygach, kitobni ilki¹dan ayirmay o'zi bilan asrab yurg'ay», deb o'yladi ota shiringina, do'mboq o'g'lidan ko'zini uzolmay.

– Ha, bul yerga yoshurunib olib ne qiladur, desam, kitob ko'rayotgan ekanlar-da, – dedi G'iyosiddin piching aralash mehr bilan.

Otasi bu gapni sekingina, kulib turib aytgan bo'lsa-da, Alisher sho'xlik qilib kattalardan dashnom eshitishdan qo'rqqan boladek olazarak bo'lib:

– Dada, mana bul suratni ko'ring, – dedi. Uning xiyol qiyiq ko'zlari mo'ltirar edi. – Mana bul cherik shotidan chiqayotib qulab tushmoqda, qo'rg'on ustinda turganlar o'q otib qulotg'on chiqarlar. Mana bunisi pastdin turib, qal'a ustidagilarga o'q uzmoqda.

Otasi o'g'lining gapini tasdiqlagandek, bosh irg'itib, uning qo'lidan kitobni asta oldi-yu, tokchaga, boshqa kitoblar yoniga qo'ydi.

– Bu kitobning o'rni tokchada, – dedi u yasama jiddiylik bilan, – ammo siz kitob ko'rmoqqa yoshlik qilursiz, yirtib qo'ysangiz yaxshi bo'lmas. Ani ikki qo'y bahosiga sotib olg'onmen.

– Men kitobni yirtmaymen, avaylab ko'ramen.

– Aqlli bolasan-da. Tentak bolalarg'ina ilklariga tushgan kitoblarni pora-pora qiladurlar. Katta bo'lg'oningda senga ajoyib kitoblar sotub olg'aymen. Hozircha... mana buni o'ynab yur, – G'iyosiddin kulib, cho'ntagidan «sopol qo'chqor» chiqarib berdi. Bola bu g'alati

¹ Ilki – qo'li.

o'yinchoqni ko'rgach, ko'zlari o'ynab ketdi. – Qara o'g'lim, aning muguz'lari qayrilg'on, suzib olmoqqa hozirlanib turadur.

– Menga bering, – deb bola sakrab o'yinchoqni uning qo'ldan tortib oldi, – ani Husaynning qo'chqori birla urishtirgaymen.

G'iyosiddin devonxonadan kelib, dam olgandan so'ng ba'zan qo'liga kitob olib mutolaa qilar, shunday kezlar Alisher yoniga kelib o'tirib olar va ovoz chiqarib o'qishini so'rar edi. Otasi esa: «Yaxshisi, hikoya qilib beray», deb kitobni yig'ishtirib qo'yar va qiziq bir ertakni aytib berardi.

Alisherning tog'alari: Mirsayid – «Kobuliy» va Muhammad Ali – «G'aribiy» o'qimishli yigitlar bo'lib, forsiy va turkiy tilda she'r yozar edilar. Ular pochchalari G'iyosiddinnikiga kelganlarida ilmiy, adabiy mavzularda qizg'in bahs boshlanar va ba'zi kunlari suhbat g'azalxonlik bilan tugar edi. Alisher xuddi kattalardek tog'alari yonida o'tirib, ularning gaplariga quloq solar, she'r tinglar edi. Garchi, u kitobiy so'zlar va majoziy she'rlarga yaxshi tushunmasa ham, g'azallarning ohangi, musiqiysidan zavqlanardi.

Katta tog'asi Mirsayid jiddiy, kamgap, sipo odam edi, kichigi Muhammad Ali esa xushchaqchaq, gapdon yigit bo'lib, tor va tanburni yaxshi chalar, o'z suhbatini bilan majlisga jon kirgizar edi. Bir kuni u yaqindagina yozgan bir g'azalini o'qib berayotganida jiyani Alisherning diqqat bilan quloq solayotganini ko'rib, hayratda qoladi.

– Nevchun² ajablanursiz? – deydi G'iyosiddin shoir qaynisiga. – Alisher ko'cha-ko'yda bolalar bila o'ynab yurib, tojik tilin o'rganib olg'on, onasi forsiy, turkiy g'azallarni o'qig'onda quloq berib o'tiradur va ba'zi matla'larni yoddan o'qib beradur. – U o'zining o'tkir ko'zlarini tog'asiga tikib o'tirgan Alisherga yuzlanib dedi: – Qani, o'g'lim, shoir Qosim Anvor ne debdur?

Alisher qo'ng'iroqdek ovozi bilan dona-dona qilib shu matla'ni o'qidi:

¹ **Muguz** – hayvon shoxi.

² **Nevchun** – nechun, nega.

Rindemu oshiqemu jahonso‘zu joma chok,
Bo davlati g‘ami tu fikri jahon chi bok?
(Biz beparvo oshiqlarmiz, yirtiq chopon, o‘t nafas,
Jahon g‘ami sening g‘amingga arzimas.)

Muhammad Ali ko‘zlarini katta ochib jiyanining she‘r o‘qishiga quloq solib turdi-da, keyin kulib yubordi.

– Ofarin, kichkina darvesh, – dedi u jiyanining orqasiga qoqib qo‘yib. – Beparvo, rind oshiqlardanmiz degin. O‘t nafas bo‘lsang dog‘i, yirtiq chopon bo‘lma.

– Qosim Anvorning she‘rlari mag‘zini bola ermas, kattalar ham chaqa bilmaydurlar, ammo ulug‘ shoirning otashin nafasidan bul go‘dak bolaning yuragiga bir alanga tushibdir, – dedi Mirsayid. – Iloyo, yomon ko‘zdin asrasin...

– Yazna, har kim oldida Mavlononing o‘shul she‘rini Alisherga o‘qitmang, ko‘z tegadur, – dedi Muhammad Ali.

Kichkina bahodir bid‘at va xurofotdan yiroq, sog‘lom fikrli kishi edi, shu sababdan qaynisining bu gapiga parvo qilmadi. Uyiga yaqin do‘stlari kelganda u Alisherga Qosim Anvorning o‘sha she‘rini o‘qitar, mehmonlar esa hayratda qolib, bosh chayqaganlarida zavqlanib kulardi.

Bir kuni G‘iyosiddin beshik quchoqlab o‘tirgan xotiniga:

– Alisher to‘rt yoshga to‘lib, beshga qadam qo‘ydi, ani maktabga berali, – deb qoldi.

– Hali yoshlik qilmasmikin? – dedi Alisherning onasi kirtaygan, horg‘in ko‘zlarini ko‘tarib. Uning emizikli bolasi Darvishali juda yig‘loqi bo‘lib, tinka-madorini quritar edi.

– Bola o‘tkir zehnli, tez idrokli. Bekor yurgandin ko‘ra harf o‘rgansin. Erta shanbadin boshlab Husayn bila birga maktab borsin.

– Ixtiyor sizda, menga qolsa... – ayol gapini tugatolmadi, beshikdagi Darvishali chirqirab, ona suti talab eta boshladi.

Husayn Temurning avarasi Mansur binni Boyqaroning o‘g‘li edi. Husaynning bobosi Mirza Boyqaro zamon podshosi Shohruxga

qarshi isyon qilgani sababli qatl ettirilgan, uning o'g'li Mansur ham keyinchalik nazardan qolib, davlat ishlariga aralashmay qo'ygan edi. Lekin Husayn g'ayratli va zehnli ekanini ko'rib, otasi qo'ldan ketgan davlat qushini qaytarib olishni umid qila boshladi. Mansurning o'g'li haqiqatan ham yurakli, kattalardan ko'p tortinmaydigan, sog'lom, shijoatli bola edi.

– O'g'lingiz axir bir kun yurtg'a bosh bo'ladur, ko'zlaridin ma'lum, – der edilar Mansurning yaqinlari, xipcha bel, yag'rini keng, qirg'iz qovoq Husaynga qarab.

– Iloyo, aytganingiz kelsin, yaxshi niyat – yorti mol, – derdi otasi.

Alisher arab harflari yozilgan taxtani qo'ltiqlab, o'zidan ikki yosh katta Husayn bilan birga maktabga borib-kelib yurdi. Tez orada harflarni yod olvoldi. Maktabdan ozod bo'lgandan keyin, ba'zan Husaynning uyiga borib o'ynab kelardi. Hirotliklar Boyqarolarning Xiyobon mahallasidagi ikki qavatli uyini, negadir, «Davlatxona» deb atar edilar, holbuki, uy egasi Hirotida xususiy kishilar qatorida yashar edi.

Alisher ba'zan Husaynga ergashib, shahar tashqarisidagi Gozur-gohga chiqardi. Tog' etagida bir talay bolalar tizilib, baravariga o'q otar edilar. Alisher bu manzarani ko'rib, kitobda ko'rgan suratlarni eslardi. Qayerda bo'lmasin uning es-hushi kitoblarda edi.

YAZD CHO'LI

... Dasturxon ustida Mirsayid so'nggi kunlarda ro'y bergan muhim bir hodisa – Temurning o'g'li podshoh Shohruxning o'limi to'g'risida hikoya qilib berdi. Endigina besh yoshga to'lib, oltiga qadam qo'ygan do'mboqqina Alisher, chordana qurib o'tirgan dadasining tizzasiga tirsagini qo'yib, tog'asining gaplariga diqqat bilan quloq solardi.

– Men o'shul kuni Ray shahri yaqinidagi lashkargohda erdim, – dedi Mirsayid aka chaqchaygan ko'zlarini pochchasiga tikib. – Mirza Shohrux janoblari ham o'shul yerda qishlog'an erdilar. Navro'z kuni podshoh hazratlari xachirga minib, Taborak sari borib, ulug'larning mozorini ziyorat qilib kelmoqchi bo'ldilar. Men ham navkarlari orasida erdim. Ammo, xachir mozorlar ustiga qadalgan tug'lardan

cho‘chib, oyog‘ini tirab oldi. Bir qamchi bosgan erdilar, harom o‘lgur, shataloq otib, podshohimizni yiqitayozdi. Agar bizlar ul kishini suyab qolmosoq, egardan uchib ketgan va o‘shul joydayoq jon taslim qilg‘on bo‘lur erdilar.

Tog‘asining imo-ishoratlar bilan gapirgan hikoyasiga diqqat bilan quloq berib o‘tirgan Alisher beixtiyor kulib yubordi. Mirsayid aka shunday jonli gapirar ediki, dikonglab ketgan xachir ko‘ziga ko‘rinib ketganday bo‘ldi. Biroq bolaning kulgisiga otasi ham, tog‘asi ham e‘tibor berishmadi.

– Bizlar Shohrux janoblarini suyab, egardin tushirdik va avaylab taxtiravonga soldik. To‘rt mulozim taxtiravonni yelkalab, lashkargohdagi bir chodirga eltib, Shohrux janoblarini yotqizdilar. Ul janob shu yotganlaricha qaytib o‘rinlaridan turmadilar. Bachchag‘ar shahzodalar bobolarining boshida turib, alar bilan rozi-rizolik so‘rashmoq o‘rniga, burchak-burchakda o‘z odamlari bilan pichir-pichir qilur erdilar. Ulug‘bekning valadi¹ Abdullatif bir yoqda, Boysunqarning o‘g‘li Sulton Muhammad bir yoqda, aning inisi – sharobxo‘r Abulqosim bir chekkada o‘z mulozimlari va askarboshilari birla maslahat qila boshladilar. Avzoyilaridan, alar odam ermas, baayni murda ustiga yopirilg‘on o‘limtik qushlarga o‘xshar erdilar.

Alisher osmonda parvoz qiluvchi katta, tumshug‘i qon, xunuk o‘limtik burgutlarni tasavvur qilib, seskanib ketdi.

– Mirza Shohrux janoblari yetmish ikki yoshda dunyodin o‘tdilar, zulhijja² oyining yigirma beshida, yakshanba kuni erdi. Men Rayda qolmay, to‘g‘ri Hirot sori ot soldirdim.

Alisherning dadasi bilan tog‘asi bu o‘limning oqibati ustida bosh qotirar edilar.

– Bir-birlarig‘a kushanda bo‘lg‘on shahzodalar va qonga tashna, o‘ljatalab beklar emdi bir-birlarining boshlarini chaynardurlar, xalq-

¹ **Valad** – o‘g‘il bola, o‘g‘il.

² **Zulhijja** – qamariya yil hisobida 29 kundan iborat o‘n ikkinchi oyning arabcha nomi.

ning bor-yo'g'ini yag'mo etadurlar, ko'chib ketmoq kerak Xuroson-din, – dedi Mirsayid gapini cho'rt kesib. – Mabodo, telba Miron-shohning haromzodalaridan biri taxtga o'ltirsa bormi, siz bilan mening boshimizda yong'oq chaqadur.

– Bir joydin ikkinchi joyga ko'chmoq oson gap ermas, – dedi G'iyosiddin xo'rsinib. – Kambag'alman desang, ko'chib boq, degan maqol bor. Shuncha mol-holni tashlab ketib, qayg'a boramiz?

– E, yazna, shundog' zamonda mol-hol ko'rinadurmi kishining ko'ziga, – dedi shartta Mirsayid. – Jon omon qolsa, mol topiladur!

– Biroz kutib turaylik, zora zamona tinchib ketsa...

– Ixtiyor o'zingizda, men hammadin burun manovi jiyanchamga achinamen, – dedi tog'asi Alisherning yelkasiga qoqib. – Ko'zlari o'tkir, peshonasi keng, odam bo'ladur bu bola!

G'iyosiddin kutgandek zamona tinchimadi. Temurning nevara-evaralari, qonga tashna bo'rilardek, bir-birlari bilan g'ajishib, xalqning qonini suvdek to'ka boshladilar. Ulug'bekning o'g'li Abdullatif askar to'plab, o'ziga teskari bo'lgan amaldorlardan ko'pining kallasini kestirdi, o'z buvisi Gavharshodni zindonga soldirdi. Shohruxning nabirasi, Boysunqarning o'g'li Abulqosim Bobur esa, o'z akasi Sulton Muhammad bilan urusha boshladi.

Shunday tartibsizliklar ro'y bera boshladiki, xalq kimning kim bilan urushayotganini aniq bilmas edi. Ammo, afandiga o'xshab, ko'chaga bosh suqib, janjalga aralashgan kishi choponidan, mol-holidan, ba'zan jonidan ayrilar edi. Hamma janjal xalqning moli ustida ketayotgani aniq edi.

G'iyosiddin Kichkina Xurosondan ko'chib ketish payti kelganini payqadi. Bir kun tong qorong'isida besh-olti soyabon arava va bir necha otliq shahar darvozasidan chiqib, kunbotish tomonga yo'l oldi. G'iyosiddin bilan birga uning qarindosh-urug'lari G'arbiy Eronga ko'chib ketmoqda edilar.

Otlarga minib olgan katta kishilar qovoqlarini solib indamay borar, ammo bolalar yo'lda tog', daryo, bog' va dalalarni hamda shahar va qishloq manzaralarini tomosha qilib, terilariga sig'may, shovqin

ko'tarib ketishardi. Ot minib o'rganib qolgan olti yashar Alisher ham goh arg'umog'ini qamchilab, karvondan o'zib ketar, goh sekin haydab, orqada qolib ketardi. Birorta manzilga borib yetganda u bolalarga bosh bo'lib, o'yin qilar edi.

Yo'lovchilar Hirot vodiysidan chiqib, Yazd vohasigacha cho'zilgan katta sahroga qadam qo'yishlari bilan safar og'irlashdi. Odam yursa oyog'i, qush uchsa qanoti kuyadigan bu sahroda faqat kechalar yo'l bosish mumkin edi. Yo'lchilar har yer-har yerda bo'lgan sho'r quduqlardan suv chiqarib, meshlarini to'ldirib olar edilar. Bepoyon qum sahrosi hammaning joniga tekkan edi.

Karvon bir necha kundan keyin Yazd vohasidagi Taft qishlog'iga yetib keldi. Vaqt yarim kechadan og'gan edi.

Yo'lchilar karvonsaroyga tushib, orom olishdi.

Sho'x Alisher ertalab turib, o'z o'rtoqlarini boshlab ko'chaga chiqdi. Karvonsaroyning yonida katta bir xonaqoh bor edi. Bolalar ikki tavaqasi lang ochiq darvozadan kirishdi. Xonaqoh hovlisining bir chekkasida keksa odam ko'zini yumib, pichirlab o'tirardi.

– Yuringlar, o'shul quduqning charxini aylantirurmiz, – dedi Alisher ko'zlarini chaqnatib.

– Yo'q, anovi kishi koyib beradur.

– Urushmaydur ul kishi, o'zi yuvosh odamg'a o'xshaydur.

Bolalar qo'raning o'rtasiga kelib, quduqning yonida to'xtashdi. Burchakda o'tirgan kishi ko'zlarini ochib, ularga maroq bilan qaradi va:

– Hoy bolalar, bu yoqqa kelinglar, – dedi kulib.

Bolalar, bir narsadan hurkigan jayronlardek duv etib o'zlarini darvoza tomon urdilar. Faqat Alisher qo'rqmay, cholning oldiga borib salom berdi.

– Vaalaykum assalom, katta bo'ling! Sizlar bizning qishloq bolalariga o'xshamaysizlar. Qoydin keldinglar?

– Hirot din. Iroqqa ko'chib ketayotirmiz, – dedi Alisher cholning ko'kragigacha tushgan oppoq soqoliga qarab.

– Nega ko'chib ketayotirsiz?

– Iye, gapdan xabaringiz yo‘qmi? Xurosonda urush boshlanib ketdi-ku. Podshohzodalar bir-birlarining kallasini kesmoqda, yurtni talamoqda, mundog‘ zamonda...

Chol og‘zini ochib, o‘ng qo‘lini qulog‘iga qo‘yib, Alisherning gapiga quloq soldi.

– Mabodo telba Mironshohning merosxo‘rlaridin biri taxtga o‘tirsabormi, naq kalamiz ketadur-a...

Chol qiqirlab kulib yubordi.

– Ne sababdin?

– Bizlar Boyqarolarg‘a xizmat qilib kelganmiz. Boyqarolar Mironshoh avlodi bilan it-mushuk.

– Rost aytding, bolam. Farosatli ekansan. Bobongning ismi nedur?

– G‘iyosiddin, laqabi Kichkina bahodir.

– Ofarin, ul kishini taniydurmen, Shohrux vafotidin besh-olti yil avval Sabzavorda hokim erdi. Ul kishini bilurmen. Xo‘sh, o‘zing maktabga borurmisen?

– Ha, taqsir, men to‘rt yosh-u to‘rt oylik bo‘lg‘onimda ota-onam maktabga eltib berganlar. Hozir taborak surasiga tushdim.

– Borakallo. Bul jamoat bolalaridin biz choqirg‘onda sen kelib, men bila oshno bo‘lding. Kel, sening uchun fotiho o‘qoli...

Shu payt Alisherning otasi G‘iyosiddin va bir necha kishi kirib, cholga salom berishdi va uning qo‘lidan o‘pib, yuzlariga surtishdi. Alisher hozirgina o‘zi bilan gaplashib turgan chol ulug‘ bir odam ekanini payqab, xonaqohdan chiqib qochdi.

Kechqurun karvonsaroy hujrasida ovqat yeb o‘tirganlarida Alisherning otasi xonaqohda o‘tirgan cholning Sharafiddin Ali Yazdiy degan ulug‘ tarixchi ekanini so‘zlab berdi.

– Ul kishi Shohruxning yonida yurib, ko‘rgan voqealarni bitgan, Temur tarixi – «Zafarnoma»ni bitgan, – dedi G‘iyosiddin hurmat bilan. – Shundog‘ olim bir kishi umrining oxirida qashshoqliqqa tushib, do‘stlarga zor, dushmanga xor bo‘libdur, hay darig‘!

G‘iyosiddin Kichkina o‘z oilasi bilan G‘arbiy Eronda uch yilcha turdi. Xuroson tinchibdi, urushlar to‘xtabdi, degan xabarni eshi-

tib, Hirotga qaytib ketish taraddudiga tushdi. Bu vaqtda Abulqosim Bobur o'z akasi Sulton Muhammadni o'ldirib, poytaxtni egallagan, mamlakatda tinchlik o'rnatgan edi.

Hirotliklar yana soyabon aravalarga o'tirib, yo'lga tushishdi. Alisher ot minib, kattalar bilan karvonning ketida borar, yo'ldagi ajoyib tog', daryo, shahar va qishloqlarni tomosha qilar edi.

Yo'lovchilar ba'zan yalanglikda tunab qolar, ba'zan karvon-saroylarga tushib, bir-ikki kun dam olar edilar. Biroq Yazd cho'liga qadam bosishlari bilan ahvol o'zgardi. Karvon salqin kechalari yo'l bosib, kunduzlari quduqlar bo'yida orom oladigan bo'ldi.

Bir kuni kechasi ot ustida borayotgan Alisherni uyqu bosib, ko'ziga qum tiqila boshladi. Kunduz kuni salqin bir buloq bo'yida chodir tikib, hamma orom olgan paytda, Alisherning onasi «uxlab ol», deb yotqizib qo'ygan edi. Biroq sho'x bola o'rinda yotolmadi, o'ziga o'xshash bir-ikki bola bilan sahrodagi katta kaltakesaklarni quvib yurib, juda charchadi. Mana endi yarim kechada uyqu bosib, boshi garang bo'lib qoldi. Hammani ham mudroq bosganidan Alisherning holiga hech kim e'tibor bermadi. Kichkina chavandozning egar ustida uxlab qolganini sezgan ot esa yurishini sekinlatib, karvondan orqada qolib ketdi. Tong payti Alisherning oti nimadandir hurkib ketib, uni yiqitib yubordi, o'zi pishqirib, boshi oqqan tomonga qochdi, Alisher gup etib, yumshoq qum ustiga tushdi-da, ko'zlarini ishqay boshladi. U qayerdaligini, nima hodisa yuz berganini payqamay, ancha vaqtgacha qum ustida bo'zrayib o'tirdi. Nihoyat, hushi o'ziga kelgach, hamrohlaridan ayrilib, bepoyon cho'lda bir o'zi qolganini ko'rib juda qo'rqdi, dodlashini ham, yig'lashini ham bilmadi. U uvushib qolgan oyoqlariga bosib, o'rnidan turdi-da, atrofga qaradi.

Hamma yoqni bepoyon quruq cho'l enlab yotar, kunchiqish tomon yorishib kelmoqda edi. Alisher otasidan, Iroq viloyati kunbotish tomonda, Hirot – kunchiqishda, degan gapni eshitgan edi. Aqlli bola kun yorishib kelayotgan tomonga qarab yurib ketdi. Saldan keyin atrof yorishib, quyosh bosh ko'tardi. Alisher biroz o'tirib dam oldi-da, yana o'rnidan turdi. Kun ko'tarilgan sari uning badani qizir, tomog'i

qaqrar edi. Afsonaviy hayvonlarni eslatuvchi qum uyumlari xuddi uni yutib yubormoqchiday bo'lar, qizib ketgan havo qumtepalar ustida jimirlab ko'zini tindirar, issiq shamol labini quritardi. Biroq yosh yo'lovchi bularga parvo qilmay, hamon yurib ketmoqda edi. Boshi aylana boshlagach, o'tirib biroz orom olmoqchi bo'ldi. Qani endi, shu topda bir qultum, bir qultumgina suv bo'lsa! Bu yerda o'tiraversa, suv qidirmasa, tashnalikdan o'lib qolishini payqab, inqillab o'rnidan turdi va bitta-bitta yurib ketdi.

Ko'p o'tmay uzoqdan ko'ziga gumbazga o'xshash bir narsa chalindi. «Iye, bu nima ekan, borib ko'ray-chi!» deb o'yladi u. Bu fikr Alisherga quvvat bag'ishlaganday bo'ldi. Yurgan sari gumbaz kichrayardi. U battar qiziqib qoldi. Borib qarasa, gumbaz degani suv soladigan oddiy to'rsiq¹ ekan. Shoshib-pishib to'rsiqning og'zini ochib, to'yib-to'yib suvdan ichdi, ichdi-yu, birdan ko'zi ravshanlashib ketdi. «Tep-tekis cho'lda kichkina narsa ham uzoqdan katta bo'lib ko'rinar ekan, – deb o'yladi u. – Tunda yo'lovchilardan biri uyqusirab, to'rsig'ini tushirib yuborgan bo'lsa, ajab ermas, yaxshi bo'ldi».

Uyqu bosgan yo'lovchilar kun chiqmasdan oldin quduq yoniga borib yetgach, oralarida Alisherning yo'qligini payqab qolishdi. Birdan hammaning uyqusi o'chdi. Alisherning onasi: «Voy bolam, qayda qolding!?» deb yig'lay boshladi. Otasi dokadek oqarib, turgan joyida shamdek qotib qoldi.

– Yig'lamang, hozir borib topib kelgaymiz, – deb yupatishdi Alisherning onasini hamrohlari.

Fursatni o'tkazmay, tezda bolani qidirib topish kerak edi.

– Qani, otlaninglar bo'lmasa, – dedi G'iyosiddinga jon kirib...

... Alisher ro'parasida bir necha otliqning kelayotganini ko'rib, o'zida yo'q suyunib ketdi, qadamini tezlashtirdi. Uzoqdan otasini tanib, negadir o'pkasi to'lib, hiqillab yig'lab yubordi. G'iyosiddin kela solib, Alisherni yerdan ko'tarib oldi-da, otiga mingashtirdi.

¹ To'rsiq – teridan yasaladigan xalta.

Xalqimiz «Bo‘lar bola boshidan» deganidek, Alisherning nihoyatda o‘tkir zehnli bo‘lgani, o‘qish va yozishni juda erta o‘rganib olgani, eng muhimi – bolaligidan she‘riyatga, adabiyotga g‘oyat qiziqqani haqida tarixiy asarlar guvohlik beradi. «Zulmat ichra nur» qissasida biz Alisherni to‘rt yoshligidanoq yaqindan tanib boramiz.

U, ayrim tengdoshlariga o‘xshab, vaqtini faqat ko‘cha changitib o‘ynashga sarflamaydi. Mahalladosh do‘stlari bilan me‘yorida o‘ynab kimgach, otasi o‘qiydigan kitoblarning suratlarini tomosha qilishga, bu suratlarda aks ettirilgan voqealar, odamlar tabiatini tushunib olishga harakat qiladi. Garchi Alisher ko‘rib o‘tirgan katta kitob «ikki qo‘y bahosiga sotib olingan» bo‘lsa-da, otasi – G‘iyosiddin Kichkina o‘g‘lining bu fe‘lidan xursand. U bolasining kitob suratlari to‘g‘risidagi gaplariga ham, kitobni yirtmay, avaylab ko‘rishi haqidagi bolalarcha samimiy va‘dalariga ham e‘tiborsiz emas.

Guvohi bo‘lganingizdek, yosh Alisher voyaga yetgan muhit chinakam ziyolilar – olim-u ijodkorlar muhitidir. Uning ikki tog‘asi ham yaxshigina g‘azal yozadigan shoirlar. Biri «Kobuliy», boshqasi «G‘aribiy» taxallusi bilan ijod qilishadi. Alisherlar uyida Hirotning yetuk ziyolilari tez-tez yig‘ilishib, qizg‘in bahs-munozaralar o‘tkazib turishlari odat tusiga kirgan. Bu yig‘inlar, albattaki, she‘riyat bazmiga – g‘azalxonliklarga ulanib ketardi. Bunday paytlar «chordana qurib o‘tirgan dadasining tizzasiga tirsagini qo‘yib» kattalar suhbatiga quloq solgan bola Alisher, hamma gaplarga tushunmasa-da, o‘qiladigan «g‘azallarning ohangi, musiqiysidan zavqlanardi». Shu tariqa bo‘lg‘usi shoirning so‘z boyligi kengayar, she‘rlardagi o‘xshatishlar, badiiy uslublar uning xotirasiga xuddi naqshdek muhrlanib qolardi.

Endi asardagi muhim o‘rinlarning ayrimlariga e‘tibor qarataylik. Bilib olganingizdek, Xuroson taxtining bo‘lg‘usi egasi – Husayn Boyqaro Alisherdan ikki yosh katta. Agar Alisher kitob o‘qishga, she‘rlar yodlashga ko‘proq qiziqsa, Husayn o‘yinchoq qo‘chqor urishtirishga, «shahar tashqarisidagi Gozurgohga chiqib» kamondan o‘q otishga ko‘proq qiziqadi. Yozuvchi Mirkarim Osim bu ikki

o'rtog'ning kelgusi taqdiriga ishora sifatida solishtirishni bizga havola etadi.

Alisherning ruhiyati, tabiati tengdoshlarinikidan yaqqol ajralib turadi. Bunga Alisherning Taft qishlog'idagi xonaqohda notanish nuroniy bilan qilgan suhbat ham aniq dalil bo'la oladi.

Shu o'rinda yozuvchi bu nuroniy kishining qarashiga «maroq bilan» degan sifat berishi bejiz emas. Keyinchalik ma'lum bo'ladiki, bor-yo'g'i olti yasharlik notanish bola – Alisher bilan dildan samimiy suhbat qurgan bu qariya «Sharafiddin Ali Yazdiy degan ulug' tarixchi» ekan. U «Shohruxning yonida yurib, ko'rgan voqealarni bitgan, Temur tarixi – «Zafarnoma»ni bitgan».

Olti yoshlik Alisherning bergan javoblari ulug' tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiyni ham lol qoldiradi. Yana bir narsaga diqqat qiling-ki, Alisher bu suhbatda safardan oldin otasi va tog'asidan eshitgan gaplarni shundoqligicha qaytarmaydi. U oilasini o'z yurtidan bosh olib ketishga majbur qilayotgan mudhish voqea-hodisalarning sabab va oqibatlarini ancha chuqur tushunib, suhbatdoshiga ham tushuntirishga harakat qiladi. Hayoti davomida juda ko'p yaxshi-yomon odamlarni ko'rgan, sinovdan o'tkazgan ul tabarruk zot ham yosh Alisherning zehniga, tiyrakligiga «ofarin» aytib, unga oq fотиha beradi.

Agar «Zulmat ichra nur» qissasini topib to'liq o'qisangiz, Alisher Navoiy bobomizning naqadar chuqur aql, tajriba egasi bo'lganini, u kishi oddiy dehqon bilan ham, zamona podshohlari bilan ham bimalol til topishib, murakkab muammolarni oqilona hal etganini bilib olasiz.

Shu tufayli ham yurtboshimiz o'zining «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida ulug' bobomizni ta'riflar ekan, u kishiga shunday yuksak baho beradi:

«Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning g'ururi, sha'n-u sharafini dunyoga tarannum qilgan o'lmas so'z san'atkoridir. Ta'bir joiz bo'lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so'zlovchi biron-bir inson

yo‘qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e‘tiqod bilan qaramasa».

O‘zbek xalqining o‘z Navoiysini yaqindan bilishi, sevib ardoqlashi, bu ulug‘ farzandiga sadoqat va e‘tiqod bilan qarashida fidoyi adib Mirkarim Osimning asarlari, ayniqsa, «Zulmat ichra nur» tarixiy qissasi muhim o‘rin tutishi shubhasizdir.

Savol va topshiriqlar

1. Mirkarim Osim hayoti va ijodi bilan avvalgi darsda tanishganingiz Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi o‘rtasida qanday umumiylikni payqadingiz?
2. Yozuvchining asosan tarixiy mavzularda asarlar yozishdan maqsadi nima edi, deb o‘ylaysiz?
3. Mirkarim Osim o‘z asariga nima uchun «Zulmat ichra nur» deb nom bergan? Bu sarlavhani tushuntirishga harakat qiling-chi.
4. Yosh Alisher bilan uning o‘rtog‘i Husayn o‘rtasida qanday farqlarni sezdingiz?
5. Kitobingizda berilgan parchadan Alisherning tashqi ko‘rinishi, o‘zini tutishi aks etgan o‘rinlarni topib o‘qing va har birini izohlashga urining.
6. Asarning qaysi o‘rinlarida Alisherning onasi bolasini juda avaylashi, jonidan ortiq yaxshi ko‘rishi tasvirlangan?
7. Alisherning «osmonda parvoz qiluvchi katta, tumshug‘i qon, xunuk o‘limtik burgutlarni tasavvur qilib, seskanib» ketishiga sabab bo‘lgan voqealarni topib o‘qing va o‘qituvchingiz yordamida izohlashga harakat qiling.
8. Ota-onangiz yordamida asar matnida uchragan «ilki», «cherik», «muguz», «bid‘at», «xurofot», «lashkargoh», «xachir», «taxtiravon», «valad», «yazna», «mesh» so‘zlarining ma‘nosini topib, lug‘at shaklida daftaringizga yozing.
9. Yozuvchi Mirkarim Osimning 1987- yilda G‘afur G‘ulom nomi-dagi Adabiyot va san‘at nashriyotida chop etilgan «Karvon yo‘llarida» nomli kitobidan o‘rin olgan «Zulmat ichra nur» qissasini to‘liq o‘qib chiqing.

Gʻafur GʻULOM

(1903–1966)

Oʻzbek adabiyotining yirik namoyandasi Gʻafur Gʻulom 1903- yilning 10- may kuni Toshkentning Qoʻrgʻontegi mahallasida tugʻildi. U endigina 9 yoshga kirganda otasi Gʻulom Mirza Orif oʻgʻli vafot etadi. Oradan olti yil oʻtar-oʻtmas bolalar mehribon onadan ham ayriladilar. Ukalari va singillari bilan yolgʻiz qolgan Gʻafurning «qilmagan xizmati, tutinmagan ishi» qolmaydi. U oilani boqish uchun kosiblik, mixkorlik, aravakashlik qiladi, bosmaxonalarda harf teruvchi boʻlib ishlaydi. Biroq Gʻafur Gʻulom hayotning bu sinovlari qarshisida dovdirab qolmadi. U oʻzidagi iqtidorni faqat maʼrifat orqali roʻyobga chiqarish mumkin ekanligini juda erta angladi. Avval boshlangʻich maktabda oʻqidi. Keyin esa oʻsha paytda urf boʻla boshlagan rus-tuzem maktabiga kirdi. Muallimlar tayyorlaydigan maktabni ham bitirgach, avval oʻqituvchilik, soʻng jurnalistlik qildi.

1914- yilda boshlangan Birinchi jahon urushi xalqning shundoq ham ogʻir hayotini butunlay izdan chiqardi. Garchi bu urush bizning yurtimizdan uzoqda – Yevropa hududida kechgan boʻlsa-da, Rossiya mustamlakachilari urush ortidagi turli qora ishlarni bajarish uchun bizning oʻlkamizdan ham erkaklarni majburan mardikorlikka olardi. Boquvchisiz qolgan xonadonlar, ayollar va bolalar tirikchilik oʻtkazishga nihoyatda qiynalishardi. Oʻlkamizda yetishtiriladigan aksariyat noz-neʼmatlarni esa chor hukumati turli bahonalar, aldovlar bilan tashib ketardi. Shaharlarda ishsizlik, qimmatchilik va qahatchilik avj

olgandi. Ko‘chalarda to‘p-to‘p tilanchilar va gadoylar daydib yurardi. Ular safiga urush bo‘layotgan o‘lkalardan non qidirib qochib kelgan yuz minglab och aholi qo‘shilgandi. Bag‘ri keng o‘zbek xalqi muhtojlarga boshpana, o‘z bolalari rizqidan qiyib bo‘lsa-da, osh-non berardi. Rejissor Shuhrat Abbosovning «Toshkent – non shahri» filmini tomosha qilsangiz, bu voqealar dahshatini yanada yaqindan his qilasiz.

Mana shu og‘ir kunlarning barchasini yosh G‘afur o‘z ko‘zlari bilan ko‘rgani, yuragidan o‘tkazgani tufayli ham uning qalbida insonparvarlik, yetimparvarlik hislari juda erta uyg‘ondi. Shoirning o‘zi aytishicha, uning dastlabki she‘riy mashqlari ham aynan yetim bolalarga bag‘ishlab yozilgan edi.

G‘afur G‘ulom she‘rlar bilan birga o‘nlab hikoyalar, «Netay», «Yodgor», «Tirilgan murda» singari qissalar ham yozdi. Ikkinchi jahon urushi paytida esa adibni dunyoga tanitgan mumtoz she‘riy asarlari – «Kuzatish», «Sen yetim emassan», «Vaqt», «Sog‘inish», «Onalar» singari she‘rlari yaratildi.

Uning yana bir mashhur asari – «Shum bola» qissasi 1936- yilda yozilgan bo‘lsa-da, 60- yillarda adib uni qaytadan ishladi, yanada sayqalladi.

G‘afur G‘ulom Sharq mumtoz adabiyotining, zamonaviy o‘zbek she‘riyatining katta bilimdoni edi. Shu sababli ham u Oybek va Hamid Olimjon bilan birga 1943- yilda O‘zbekiston Fanlar akademiyasining haqiqiy a‘zosi etib saylangandi.

Adib 1966- yilning 10- iyunida og‘ir xastalik tufayli vafot etgan.

G‘afur G‘ulom o‘zbek adabiyoti, fani va madaniyatining rivojiga qo‘shgan ulkan hissasi uchun 1999- yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni asosida «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan taqdirlandi. 2003- yilning may oyida G‘afur G‘ulom tavalludining 100- yilligi mamlakatimizda keng nishonlandi. Toshkent shahridagi eng katta istirohat bog‘laridan biriga shoir nomi berilib, uning muhtasham haykali o‘rnatildi. Metro bekatlaridan biri ham ijodkorning qutlug‘ nomi bilan ataladi. G‘afur G‘ulomning o‘zi «Vaqt» she‘rida

bashorat qilgan ezgu istaklari aynan mustaqillik yillarida ro'yobga chiqdi:

Hayot sharobidan bir qultum yutay,
Damlar g'animatdir, umruzoq soqiy.
Quyosh-ku falakda kezib yuribdi,
Umrimiz boqiydir, umrimiz boqiy.

MENING O'G'RIGINA BOLAM

(Voqeiy hikoya)

Otamizning o'lganiga anchagina yil o'tib ketdi. Bu yil – o'n yettinchi yilning ko'klamida onamizdan ham ajralib, shum yetim bo'lib qoldik. Biz to'rt yetimdan xabar olib turishga katta onam – onamning onalari Roqiyabibi kelib turibdilar. Bu kishini biz erkalab «qora buvi» deb ataymiz.

Oqshomlari buvim boshliq hammamiz oldi ochiq ayvonda uvunto'da¹ ko'rpa-yostiqlarga o'ralib, bittagina O'ratepaning kir ip sholchasi ustida uxlaymiz.

Sentabr oylarining oxiri, ilk kuz oqshomlaridan biri edi. Havo anchagina salqin. Biz yetimlar bir-birimizning pinjimizga tiqilib, bir-birimizni isitib uyquga ketganmiz. Qatorda eng so'nggi bo'lib, ona chumchuqday qora buvim yotardilar, u kishi saksondan oshib ketgan, noskash kampir edilar.

Bu oqshom uch xo'roz o'tgandan keyin², yetti qaroqchi yulduzi tik kelganda g'o'ng'ir-g'o'ng'ir ovozdan uyg'onib ketdim. Buvim kim bilandir anchagina baland ovoz bilan suhbatlashmoqda edilar. Hovlimiz, ota-buvadan qolgan, anchagina katta bo'lib, to'rtburchak tanobi hovlilardan edi. Gir atrofi imorat, shimol tomonda amakivachchalarimiz turishardi. Lekin ular yozda bog'ga ko'chib ketardilar. Hozir ular tomon bo'sh.

¹ Uvunto'da – eski, titilib ketgan.

² Uch xo'roz o'tgandan keyin – kechasi xo'roz uch marta qichqirganidan keyin.

Buni qarang-a, bizning uyimizga o'g'ri kepti. Bizni ham odam deb yo'qlaydigan kishilar bor ekan-da, dunyoda? Ertaga o'rtoqlarimga toza maqtanadigan bo'ldim-da: «Bizning uyga o'g'ri keldi». G'urur bilan aytilsa bo'ladi. Lekin ishonisharmikan?

O'g'ri o'sha amakivachchalarning tomidan sekin yura kelib, buvimning to'g'rilariga kelganda aksa urib yuboribdi. Buvim esa yostiqni ko'kraklariga qo'yib, til tagidagi nos bilan o'ylab yotar ekanlar. Buvim «tuf» deb nosni tuflab, tomga qarab:

– O'g'rigina bolam, hoy o'g'rigina bolam, hoynahoy biror tiriklikning ko'yida tomga chiqqan ko'rinasan, axir kasbing nozik, tumov-pumovingni yozib chiqsang bo'lmaydimi, – debdilar.

O'g'ri tomdan turib:

– Axir, buvijon, siz ham birorgina kecha tinchingizni olib uxlangiz bo'lmaydimi, bizning tirikchiligimizning yo'lini to'saversizmi? – debdi.

Men gap shu yerlarga kelganda uyg'onib ketgan bo'lsam kerak. Qolgan gaplarni eshitganimcha qilib yozaman.

– Hoy, aylanay, o'g'rigina bolam, boshimda shunday musibat turganda ko'zimga uyqu keladimi? Mana: olti oy bo'ldi, biror soat mijja qoqib uxlaganim yo'q. Kunduz kunlari garangday dovdirab yuraman. Biror yerga o'tib mizg'iganday qush uyqusi¹ qilaman. Kechalari xayol olib qochib ketadi.

– Nimalarni xayol surasiz, buvijon? – bu gapdan keyin ustidagi to'nini turmuchlab² bo'g'otning ustiga yostiq qilib qo'yib, o'g'ri ham yonboshlab oldi.

– Nimalarning xayolini surardim. Shu to'rtta yetimning ertasini o'ylayman-da, bolam. Zamonni o'zing ko'rib turibsan, tiriklik toshdan qattiq, tuyaning ko'ziday non anqoga shapig³. Hali bularning qo'lidan ish kelmaydi. So'qqaboshgina aravakash tog'alarining topgani o'zining

¹ **Qush uyqusi** – kuzatgan bo'lsangiz, qushlar charchaganida ko'zlarini yumib ozgina uxlab oladi.

² **Turmuchlab** – buklab.

³ **Anqoga shapig** – nihoyatda tansiq, kam.

ro‘zg‘oridan ortib, bularga qut-loyamut¹ bo‘lishi qiyin. Ro‘zg‘orda bo‘lsa, ko‘z ko‘rib, qo‘l tutguday arzigulik buyum qolgani yo‘q. Bir chekkadan sotib yeb turibmiz. «Turib yeganga turumtog‘ chidamas», deganlar. Eh-ha, bu bolalar qachon ulg‘ayadi-yu, qachon o‘zining nonini topib yeydigan bo‘ladi! Chor-nochor xayol surasan, kishi. Tag‘in bu yetimlarning bittaginasini o‘g‘il, uchitasi qiz. Endi o‘n to‘rtidan o‘n beshga o‘tdi. Qizlari qurg‘ur qachon bir yerga elashib ketadi-yu. O‘zi o‘rab, o‘zi chirmab oladigan joy chiqmasa, bularga kimning ham ko‘zi uchib turibdi deysan. Zamon qattiq, o‘g‘rigina bolam, zamon qattiq!

– To‘g‘ri aytasiz, buvijon, – dedi o‘g‘ri, – mening ham ikki bolam, xotinim, bitta kampir onam bor, bir tovuqqa ham don kerak, ham suv kerak, deganlaridek, shularni boqishim kerak. To‘rtta chavati non² topish uchun o‘zimni o‘tga, cho‘g‘ga, Alining qilichiga³ uraman. Bo‘lmasa, ishlay desam bilagimda quvvat bor, aql-u hushim joyida. Menga hozir shu qilib turgan o‘g‘rilik kasbi yoqadi, deysizmi. Tuppa-tuzuk ayolmand⁴ kosibning bolasi edim. Zamon chappasiga ketdi. Kerinska poshsho⁵ bo‘lgandan keyin urush to‘xtaydi, degan edilar. Hali-beri to‘xtaydigan ko‘rinmaydi. Hali ham zamon-zamon o‘sha iligi to‘qlarniki.

– Biror boshqa kasb qilsang bo‘lmaydimi, bolam, – dedi kampir.

– Nima kasb qilay? Hamma kasblarning ham bozori kasod. Ota kasbim kavushdo‘zlikni qilaymi? Avvalo shuki, kavush tikishga na charm bor, na sirach⁶, na mix, na lok. Masallig‘ining o‘zi bitib chiqqan kavushdan uch baravar qimmat. Hammolik⁷ qilay desam, avvalgidek qoplab g‘alla, qoplab sabzi-sholg‘om oladigan badavlatning tuxumi

¹ **Qut-loyamut** – yetarli ovqat.

² **Chavati non** – oshirilmagan xamirdan qilinadigan yupqa non.

³ **Alining qilichi** – Payg‘ambarimizning sahobalaridan biri Hazrati Ali qilichining dami ikki tig‘li bo‘lgan.

⁴ **Ayolmand** – ko‘p bolali.

⁵ **Kerinska poshsho** – Rossiyada 1917- yilning fevralidan oktabr oyiga qadar hukm surgan muvaqqat (vaqtinchalik) hukumat boshlig‘i.

⁶ **Sirach** – kosiblar ishlatadigan yelim.

⁷ **Hammol** – yuk tashuvchi mardikor.

qurigan. Tunov kuni shu mahallaning devkor etikdo‘zlaridan Buvamat ota butun qolip-u shon-u so‘zan, bigizlarini¹ ulgurjisiga ikki pud jo‘xori unga moveza qildi. Yaxshi qildi. Uning etigini kiyadigan o‘zbek, qozoq, qirg‘iz dehqonlari qayoqda deysiz, qolgan emas. Faqat ularning yetimlarigina shahrimizni to‘ldirib yuribdi. Qaysi burchakka, qaysi chordevorga bosh suqmang, o‘n beshta yetim yuvuqsiz qo‘lini cho‘zib: «Amaki, non bering», deydi. Non-a, o‘zimnikiga topolmayman-u! Bitta man emas, buvi, mahalladagi hamma kosiblarning ahvoli shunaqa. Pichoqchilar ham, bo‘zchilar ham, ko‘nchilar ham, boringki, maktab domlalari ham, mullavachchalarning ham rangi pano². Bir qoshiq obi-yovg‘onga zor. Sanqib yuribdi.

– Huv, xudoyo urushi boshiga yetsin, qiyomat-qoyim degani shudir-da, a, o‘g‘rigina bolam-a. Ha, mayli, shu yetimlarning ham peshanasiga yozgani bordir. Xo‘sh, endi o‘zingdan so‘ray. Axir, noilojlik-dan-ku, shu harom yo‘lga qadam bosibsan, o‘ziga to‘qroq, badavlatroq odamlarnikiga borsang bo‘lmaydimi? Mana shu mahallada Karim qori degan chitfurush bor, Odilxo‘jaboy degan pudratchi bor. Matyoqubboy degan ko‘nchi bor. Bularning davlati-ku mil-mil³. Beshikdagi bolasi ham chetiga bayt yozilgan chinni kosada osh ichadi. Shularning tomini teshsang bo‘lmaydimi?

– Ey, buvim tushmagur, soddasiz-da, sodda, – dedi o‘g‘ri. – Boylarning uyiga tushib bo‘ladimi, ularning paxsasi sakkiz qavat, eshiklari temirdan, har bittasining qo‘rasida eshakday-eshakday ikkita, uch-tadan itlari bor. Bu itlar hovli sahnidan bitta kapalak o‘tsa, bir hafta vovullaydi. Odilxo‘jaboyning g‘ulomgardishida-chi⁴, miltiq ushlagan gorodovoy⁵ turadi. Jonimdan kechibmanmi, o‘ldirmaganda ham sibir qilib yuboradi⁶.

¹ **Qolip-u shon-u so‘zan, bigizlar** – etikdo‘z-kosiblarning ish qurollari.

² **Rangi pano** – rangi o‘chgan, qonsiz.

³ **Davlati mil-mil** – boyligi to‘lib-toshib yetibdi ma‘nosida.

⁴ **G‘ulomgardish** – hovli darvozasi yonida qullar yashaydigan kulba; bu yerda «yo‘lak» ma‘nosida ishlatilgan.

⁵ **Gorodovoy** – bu yerda «rus soqchisi» ma‘nosida ishlatilgan.

⁶ **Sibir qilib yuboradi** – Rossiya hukumati jazoga mahkum odamlarni sovuq Sibir o‘lkasiga surgun qilardi.

– Bu gaping ham to‘g‘ri, o‘g‘rigina bolam. Ammo-lekin ehtiyot bo‘l. El-yurtning oldida tag‘in badnom bo‘lib qolmagin, – dedi bizning kampir.

– Gapingiz to‘g‘ri, buvi, tunov kuni Orif sassiqning otxonasidan to‘rtta tovuq, bitta xo‘roz o‘margan edim.

– Tovuq, xo‘roz dedingmi? Ha, bu maxluqlari qurg‘ur qaqaqlab seni sharmanda qilmadimi?

– Hamma ishning ham o‘z maromi¹ bo‘lar ekan, buvi, tovuq olgani borganda cho‘ntagimga bir shishaga suv solib olaman. Keyin qo‘ndoqning tagiga borib, og‘zimni suvga to‘ldirib tovuqlarga purkayman. Tovuqday ahmoq jonivor olamda yo‘q. Yomg‘ir yog‘yapti shekilli, deb o‘ylab, boshini ichiga tiqib, hap yotaveradi², keyin bitta-bitta hiqildog‘idan tutib xaltaga solaman.

– Shunaqa degin, voy tavba-yey. Hamma hunarning ham o‘zining murt gardoni³ bo‘lar ekan-da.

– Shunday qilib desangiz, buvijon, sirimning xashagi ochilishiga oz qoldi. Yo‘q, ellikboshimiz Rahmonxo‘jaga xo‘rozni olib borib bergan edim, ishni bosdi-bosdi qilib yubordi. Rahmonxo‘ja men bilan tuzuk, yaxshi odam. Bultur uni-buni sotib, sakson uch so‘m pul jamg‘arib: «Topganimiz shu, ellikboshi ota», deb pora bergan edim, rabochiyga ketishdan⁴ olib qoldi.

– Ha, ishqilib, bola-chaqasining egiligini⁵ ko‘rsin. Endi bu yoqqa qara, o‘g‘rigina bolam, hademay tong ham yorishib qolar. Ana, yorug‘ yulduz ham tikkaga kelib qoldi. Oshxonaning yonidagi tutdan sirg‘alib pastga tush, o‘tinimiz yo‘q. Oshxonada bir zamonlar bog‘dan kelgan bir-ikkita yong‘oq to‘nka bor. Boltani olib, shuning bir chekkasidan ozgina uchirib ber, qumg‘on qo‘yaman. Kecha tog‘ang berib ketgan zog‘oradan ikkitasini olib qo‘yganman, bir-galashib choy ichamiz.

¹ **O‘z maromi** – o‘z yo‘li, hiylasi.

² **Hap yotaveradi** – indamay, ovozini chiqarmay yotmoq.

³ **Murt gardoni** – hisob-kitobi, javobi.

⁴ **Rabochiyga ketish** – urush ortidagi ishlarga (mardikorlikka) olib ketish.

⁵ **Egiligini** – «rohatini», «orzu-havasini» ma‘nosida.

– Yo‘g‘-e, buvi, – dedi o‘g‘ri, – to‘nka yorib-ku berarman, ammo choy icholmayman, chunki kun yorishib qolsa, meni tanib qolasiz. Juda ham yuzimni sidirib tashlaganim yo‘q, andisham bor, uyalaman.

– Voy o‘lay, qutlug‘ uydan quruq ketasanmi, bolam? Bir nima olib ket. To‘xta, nima olib ketsang ekan, ha, darvoqe, oshxonada bitta yarim pudlik qozon bor. Allazamonlar uyimizda odamlar ko‘p edi, katta qozonda osh ichardik. Xudoning g‘ashiga tegdik shekilli, shundoq katta, gurkiragan xonadondan mana shu to‘rttagina yetim qolib turibdi. Eh-ha, bular qachon katta qozonni qaynatar edi-yu... Shuni olib keta qol. Sotib bir kuningga yaratarsan, o‘g‘rigina bolam.

– Yo‘q, yo‘g‘-e, buvi, yomon niyat qilmang. Ha-huv deguncha bu kunlar ham unut bo‘lib ketadi. Yana katta oilalar jam bo‘ladi. Hatto bu qozon ham kichiklik qilib qoladi. O‘sha yetimlarning o‘ziga buyursin. To‘ylarida o‘ynab-kulib xizmat qilaylik. Xayr endi, buvi, men ketaman, tog‘ tomon ham yorishib qoldi.

– Xayr, o‘g‘rigina bolam, kelib tur.

– Xo‘p, ona, xo‘p...

Men o‘sha o‘g‘ri kishini tanir edim. Haligacha hech kimga kimligini aytgan emasman.

«MENING O‘G‘RIGINA BOLAM»

HIKOYASI HAQIDA

Biz G‘afur G‘ulom hayoti to‘g‘risida gapirganimizda uning ota-onadan yosh yetim qolgani, hayotning juda ko‘p og‘irliklarini boshidan kechirganini aytdik. Tushunasizki, ijodkor uchun bu kunlar izziz ketishi mumkin emas edi. Uning qator asarlari, jumladan, «Sen yetim emassan» she‘ri, «Shum bola» va «Netay» qissalarida ayni o‘sha kunlar asorati yaqqol sezilib turadi. Siz bu asarlar bilan yuqori sinflarda batafsil tanishasiz.

«Mening o‘g‘rigina bolam» hikoyasi bejizga «voqeiy hikoya» deb nomlanmagan. Chunki hikoyaga yozuvchi bolaligida guvoh bo‘lgan hayotiy hodisa asos qilib olingan. Demak, u avtobiografik xarakterga ega.

Aslida biror odamning uyiga o'g'ri tushishi favqulodda hodisa hisoblanadi. Lekin, guvohi bo'lganingizdek, bu hikoyada yetimlar hovlisiga o'g'ri oralashi sokin tarzda, go'yo kundalik voqeadek bayon qilindi. Nega shunday, degan savol o'z-o'zidan tug'iladi, to'g'rimi? Bu savolga javobni esa asar hodisalari yuz bergan zamon tabiatidan izlash kerak.

1865- yilda Qo'qon xonligining taslim bo'lishi bilan Turkiston o'lkasi to'liq Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylanib qoldi. O'lkani Rossiyadan kelgan, «general-gubernator» deb ataluvchi harbiy kimsalar idora qilardi. Ular o'zlariga quloq soladigan odamlarni mingboshi, ellikboshi sifatida joylarga boshliq etib tayinlardilar. Tug'ilish darajasi katta bo'lgan Turkiston o'lkasida ishsizlik kuchayib borar, xalqning peshana teri evaziga yaratilgan boyliklar huzurini esa boshqalar ko'rardi.

Shu sharoitdan kelib chiqib, «Mening o'g'rigina bolam» hikoyasiga yondashsak, bilamizki, o'g'irlik bu o'lkada oddiy hodisaga aylanib ulgurgan edi. Yurt tepasida turganlarning har kuni qilayotgan o'g'riligi oldida, bir kambag'al oilaga boshqa bir nochorning o'g'ri sifatida tushishi favqulodda hodisa bo'lmay qolgandi.

Mana shunday og'ir sharoit yetmagandek, 1914- yilda Birinchi jahon urushi boshlangan. Unda har jihatdan ojiz Rossiyaning ham ishtirok etishi – «o'lganning ustiga chiqib tepgan bo'ldi» desak, aslo mubolag'a bo'lmaydi.

Bu urush ko'plab boshqa millatlar qatori bizning xalqimiz boshiga ham cheksiz kulfatlar soldi. «Mening o'g'rigina bolam» hikoyasi qahramonlari, aslida, mana shu urushning tirik qurbonlaridir.

E'tibor bersangiz, bu yerda gap faqat hikoyada bevosita ishtirok etayotgan «qora buvi» va «o'g'rigina bola»dagina emas. Ularning suhbatlari ortida norasida bolalar, ayollar va keksalar taqdiri ham turibdi. Zero, ayni shular urush asoratlarini, qiyinchiliklarini ko'proq his qiladilar. Aynan shular alohida himoyaga, e'tiborga muhtoj bo'ladilar.

E'tibor dedik. Millatga yot odamlar unga rahbarlik qilayotgan sharoitda xalqqa e'tibor to'g'risida gapirishning o'zi ortiqchadir. Shu

tufayli ham muallif hikoyachi bola tilidan «*Buni qarang-a, bizning uyimizga o'g'ri kepti. Bizni ham odam deb yo'qlaydigan kishilar bor ekan-da, dunyoda...*» deya kinoya qiladi. Demak, bunday oilalarni faqat o'g'rilar yo'qlashi mumkin. O'g'rining ishini qiladigan hukmdorlar esa uyga kirmay ham maqsadini amalga oshira oladi.

Lekin bu «o'g'rigina bolam»ning haqiqiy o'g'rilardan farqi katta. Avvalo, uni bu «harom yo'lga qadam bosish»ga hayotning o'zi, to'g'rirog'i, biz yuqorida aytgan haqiqiy o'g'rilar qilmishi majbur etdi. Yo'qchilik, uyda och o'tirgan oila tirikchiligini bir amallab o'tkazish tashvishi uni shu yo'lga boshlagan.

G'afur G'ulom hikoyasidagi fojialar 1917- yilning sentabrida, ya'ni Rossiya bu urushda borgan sari kattaroq talafotlar ko'rayotgan paytda yuz bergan. Urush talafotlari esa, tushunasizki, urush ortidagi hayotni beshbattar qiyinlashtirgan edi.

«O'g'rigina bola»ning gap-so'zlari, harakatlaridan sezamizki, uning bu yo'lga kirganiga ko'p bo'lmagan. Eng muhimi u, o'zi aytganidek, «juda ham yuzini sidirib tashlagan» odamlardan emas. Bu yigitda andisha bor, uyat bor. Majburan qilib yurgan ishi o'ziga ham hech yoqmaydi. Buni biz o'g'rining kampir bilan dardlashgach, chinakam insoniy qiyofasiga qaytganidan sezamiz. U yetimlar haqiga qo'lini ham tekkizmaydi. O'g'rining mana shu fazilatlarini go'yo oldindan sezgandek, kampir uni «o'g'rigina bolam» deya erkalab chaqiradi. Aslida bu murojaat kampirning tilidan emas, yozuvchi qalbidan sizib chiqayotgandek. Zero, xalqi boshiga tushgan ko'rgiliklarni o'z hayoti misolida ham totib ko'rgan, yurtdoshlari dardiga sherik bo'lgan G'afur G'ulom «o'g'rigina bola»ga achinmasligi, uning taqdiriga befarq qarashi mumkin emas edi.

Saksondan oshgan, o'zini zo'rg'a eplaydigan Roqiyabibining har kuni yeyman-ichaman deb turgan to'rt yetimni boqishi, ustini butlashi qanchalar azob ekanini anglaymiz. Shu mushtipar ona timsolida o'zbek onasining quyoshdan issiq mehri, oqibati, insoniyligi, shafqati bor ma'no-mazmuni bilan ko'z oldimizda namoyon bo'ladi.

Kampirning «o'g'rigina bola»ga achinishi, uni ehtiyot bo'lishga da'vat etishiga e'tibor bering. Axir bechora kampirning qo'lidan boshqa nima ham kelardi? U hech bo'lmasa pand-nasihati, zo'raki o'g'rining taqdiriga achinishi bilan unga hamdard bo'lmoqlikni xohlaydi. Balki shu mehrni, shu insoniy munosabatni sezgani tufayli ham «o'g'rigina bola» xayrlashayotib kampirni «ona» deb ataydi, gaplariga jon qulog'ini tutib «xo'p» deydi.

Hikoyani o'qib tugatgach, o'quvchi ko'nglida bu ikki insonga nisbatan iliqlik, achinish bilan birga qandaydir mung ham qoladi. Bu mung o'z xalqi o'tmishini idrok etgan G'afur G'ulomning qalbida tug'ilgan insoniy hislar bilan hamohangdir.

Savol va topshiriqlar

1. G'afur G'ulomga «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni berilishining asosiy sababi nimada deb o'ylaysiz?
2. Adib asarlari asosida yaratilgan qanday film yoki spektaklni tomosha qilgansiz?
3. Nima uchun «qora buvi» o'g'ridan qo'rqmaydi?
4. «Qora buvi» va «o'g'rigina bola»ni bir-biriga sirdosh qilgan sabablar to'g'risida o'ylab ko'ring.
5. «Qora buvi»ning «o'g'ri bola»ga qarata mahalladagi puldor odamlariga tushmay, ularnikiga o'g'irlikka kirgani chakki bo'lgani to'g'risidagi gaplarini izohlashga harakat qiling-chi.
6. «Qora buvi»ning chinakam o'zbek onalariga xos bo'lgan fazilatlar qaysi gaplarida namoyon bo'ladi?
7. Hikoyachi bola «Men o'sha o'g'ri kishini tanir edim. Haligacha hech kimga kimligini aytgan emasman» deydi. Bolaning bu gapi uning qanday odam ekanidan dalolat beradi?
8. «O'g'rigina bola»ning haqiqiy o'g'rilardan farqi nimada?
9. O'qituvchingiz yordamida sinfda mo'jaz sahna uyushtirib, hikoyani kichik tomoshaga aylantirishga harakat qiling.

Adabiyot – soʻz sanʼati	3
-------------------------------	---

Hikmat durdonalari

Maqollar	10
Maqollardan namunalar	13
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Xalq ogʻzaki ijodi tushunchasi	16
Topishmoqlar	17
Topishmoqlardan namunalar	19
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Maqol va topishmoq tushunchalari	20
Imom al-Buxoriy	22
Hadislar (« <i>Al-jomeʼ as-sahih</i> »dan)	25
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Hadis haqida tushuncha	33
Ezop	35
Ezop masallari va ularning ibratlari haqida.....	38
Yovvoyi echkilar bilan choʻpon	38
Kiyik bilan tokzor	39
Boʻri bilan laylak	40
Eshak bilan baqalar	41
Ustiga tuz ortilgan eshak	42
Burgut, zagʻcha va choʻpon	43
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Masal haqida tushuncha	44

Ertaklar olamida

«Uch ogʻa-ini botirlar» ertagi haqida	47
«Uch ogʻa-ini botirlar» (<i>Ertak</i>).....	49
«Susambil» ertagi haqida	57
«Susambil» (<i>Ertak</i>)	59
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Ertak haqida tushuncha	71
Hamid Olimjon	74
«Oygul bilan Baxtiyor» (<i>Ertak-doston</i>)	76
<i>Nazariy maʼlumot.</i> Ertak-doston haqida tushuncha	86
Maqsud Shayxzoda	88
«Iskandar Zulqarnayn» ertak-dostoni haqida	90

Jonatan Svift	93
Gulliverning sayohatlari	95
Hans Kristian Andersen	115
«Bulbul» (<i>Ertak</i>)	120

Bolalikning begʻubor olami

Abdulla Qodiriy	133
«Uloqda» (<i>Hikoya</i>)	134
«Uloqda» hikoyasi haqida	141
<i>Nazariy maʼlumot. Hikoya haqida tushuncha</i>	144
Mirkarim Osim	146
«Zulmat ichra nur» (<i>Tarixiy qissa</i>)	148
«Zulmat ichra nur» qissasi haqida	158
Gʻafur Gʻulom	161
«Mening oʻgʻrigina bolam» (<i>Voqeiyy hikoya</i>)	163
«Mening oʻgʻrigina bolam» hikoyasi haqida	169

AHMEDOV SUNNAT, QOSIMOV BEGALI,
QO'CHQOROV RAHMON O'RMONOVICH,
RIZAYEV SHUHRATILLA TURSUNOVICH

ADABIYOT

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
5-sinfi uchun darslik

I qism

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2011

Muharrir *Sh. Ergasheva*
Badiiy muharrir *T. Qanoatov*
Texnik muharrir *R. Boboxonova*
Sahifalovchi *L. Batseva*
Musahhihlar: *M. Ziyamuhamedova, Y. Bizaatova*

Bosishga ruxsat etildi 21.04.2011. Bichimi 70x90 $\frac{1}{16}$, «Times» garniturası. Ofset bosma.
Kegli 13; 11. Shartli bosma tabog'i 12,87. Nashriyot-hisob tabog'i 10,22. Adadi 358171. Bu-
yurtma № 1572.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, «Buyuk Turon» ko'chasi, 41-uy.**

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

№	O'quvchining ismi, familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgan-dagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilganda va o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning foydalanishga birinchi marotaba berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqova chizilgan, u yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan, darslikni tiklab bo'lmaydi.